

872

Қ. ТУРҒУНОВ

ПСИХОЛОГИЯ
ТЕРМИНЛАРИНИНГ
РУСЧА - ЎЗБЕКЧА
ИЗОҲЛИ ЛУҒАТИ

252058

Қ. ТУРҒУНОВ

4
Т-872

РУСЧА-ЎЗБЕКЧА
ПСИХОЛОГИЯ
ТЕРМИНЛАРИНИНГ
ИЗОҲЛИ ЛУҒАТИ

252658

«ЎҚИТУВЧИ» НАШРИЁТИ
Тошкент—1975

4

МУҚАДДИМА

Психология энг муҳим ижтимоий фанлардан бири бўлиб, унинг админияти КПСС Марказий Комитетининг мамлакатимизда ижтимоий фанларни янада ривожлантириш ҳақидаги тарихий қарориди алоҳида таъкидлаб ўтилган.

Фан ва техника тобора тараққий этиб бораётган ҳозирги вақтда психология фанида жиддий ўзгаришлар рўй бермоқда. Психология фанининг умумий психология, ёшлар психологияси, ижтимоий психология, инженерлик психологияси, медицина психологияси, психопсихология, меҳнат психологияси каби муҳим соҳалари тез ривожланмоқда.

Совет психолог олимлари психологик тадқиқотларнинг янги муаммоларини инлаб чиқиш масаласига айниқса алоҳида эътибор бермоқдалар.

Биология билан психология биргаликда ривожланаётган ҳозирги даврда психология фанларининг бир қатор ёндош соҳалари тараққий этмоқда. Психология фанининг шу соҳалардан бири сифатида аввало психофизиологияни кўрсатиш мумкин. Психологик ҳодисаларнинг яширин биофизик ва биохимик асослари совет психологларининг диққат-эътиборини борган сари ўзига жалб қилмоқда.

Инженерлик психологияси фанининг янги соҳаларидан бири бўлиб, мамлакатимизда фан ва техникани тобора тараққий эттиришида муҳим роль ўйнайди. Техникадан энг самарали фойдаланиш учун машинани конструкция қилишнинг ўзидаёқ бу машинани одам бошқариши эътиборга олинмоғи, яъни машина кишининг психологик имкониятларига мувофиқ бўлмоғи зарур.

Кишининг ахборотни қабул қилиш ва уни қайта ишлаб чиқиш теълигини, кишининг идрок ҳажмини, унинг ўз диққатини тақсимлини ва бошқа нарсага кўчира олиш имкониятларини, хотирида сақлаб қолиш ҳажмини, маълум қарорга келиш тезлигини ва ҳоказоларини аниқлаш каби масалалар айниқса муҳим бўлиб қолмоқда.

Психология бўлажак педагогларни ўз касбига тайёрлашнинг илмий асосидир. Педагогика олий ўқув юртларидаги психология программаларининг янги структураси, унинг мазмуни асосан шахсни тараққий эттириш принципларига бўйсундирилган бўлиб, умумий психология, ёш психологияси ва педагогик психологияга доир янги дарслик ва ўқув қўлланмалари нашр этишни талаб қилмоқда.

Шуни таъкидлаб ўтишимиз керакки, сўнгги йилларда ижтимоий психология тез тараққий этиб бормоқда. Кишиларнинг ўзаро муносабатлари, группавий дифференциация, группавий биргалик каби масалалар юзасидан олиб борилаётган тадқиқот ишлари турли хил коллективларни (ишлаб чиқариш бригадалари, кема экипажлари, мактабдаги синф коллективи ва ҳоказоларни) комплектлаш (тўлдириш) ишларини тўғри амалга ошириш имкониятини беради.

Психология фанининг энг муҳим соҳалари ривожлана бораётгани муносабати билан психологиядан ҳар йили кўп миқдорда махсус адабиётлар нашр этилмоқда. Бу адабиётларда ўзбек китобхони учун янги ва тушунилиши қийин бўлган термин ва тушунчалар анчагина бор.

Ушбу «психология терминларининг русча — ўзбекча изоҳли луғати»нинг нашр этилиши республикаимиз маданий ҳаётида катта воқеадир.

Ҳозирги вақтда психологик адабиётларга бўлган қизиқиш лияҳоятда зўр. Шу жиҳатдан қараганда луғат махсус психологик адабиётларни атрофлича ўрганишда китобхонларга ёрдам беради.

Луғатдаги терминларни изоҳлашда совет психологиясида қабул қилинган концепциялардан фойдаланилди. Луғат «Умумий психология» дарслигидан фойдаланишда қўлланилади, лекин у дарслик ўрида қўлланилмаслиги керак.

Барча изоҳ ва таърифлар атоқли совет психологларининг асарларидан олинган. Ҳаммага маълум бўлган баъзи бир терминлар адабиёт кўрсатилмаган ҳолда изоҳланган.

Луғат университетлар ва педагогика институтларининг студентлари, институт ва мактаб ўқитувчилари ҳамда ўз билимларини, савиясини оширишда психология билан қизиққан барча кишиларга, албатта катта ёрдам беради.

Психология фанлари доктори,
профессор М. Т. Давлетшин

А

АБСОЛЮТНЫЙ ПОРОГ ОЩУЩЕНИЯ (лат. *absolutus* — муस्ताқил, шартсиз, қатъий) — сезгининг мутлақ чегараси; билинар-билинимас муайян сезги ҳосил қилувчи минимал даражада кучта эга бўлган қўзғовчи миқдори; шу миқдорни етмаган қўзғовчилар сезги ҳосил қилмайди. С. м. ч. нинг миқдори сезги органларининг мутлақ сезгирагини сифатлайди. С. м. ч. қанчалик наст бўлса, мутлақ сезгирагн шунчалик юқори бўлади (қ. **Пороги оцщущения**, **Чувствительность**).

АБСОЛЮТНЫЙ СЛУХ — мутлақ эшитиш; товушлардаги энг юзлик ўзгаришларни сезиш, тасаввур қилиш ва эди қолдира билиндан иборат нодир истеъдод; М. э. кишилардаги музика қобилиятининг асосини ташкил қилиб, айрим музикачиларда ва куй ижрочиларида ўта даражада ривожланган бўлади.

АБСТРАКТНОЕ МЫШЛЕНИЕ — абстракт тафаккур; умумий ва мавҳум тушунчалар ёрдамида пайдо бўладиган тафаккур тури; А. т. орқали нарса ва ҳодисаларнинг бевосита идрок қилиш мумкин бўлмаган хусусиятлари, ўзаро муносабатлари аниқланади, қонуниятлар очилади, «қиймат», — «иффат» каби абстракт тушунчалар ҳосил қилинади (қ. **Абстрактно-логическое мышление**, **Абстракция**).

АБСТРАКТНОЕ ПОНЯТИЕ — абстракт тушунча (мавҳум тушунча); воқеликдаги нарса ва ҳодисаларнинг ўзини эмас, балки уларнинг белги, хусусият, сифат ва ўзаро муносабатларини акс эттирадиган тушунчалар. Мас., «қиймат», «назокат», «ҳаракат», «тўзаллик» каби тушунчалар. А. т. ларнинг мазмуни уларни конкрет нарса ва ҳодисаларга татбиқ қилгандагина очилади.

АБСТРАКТНО-ЛОГИЧЕСКОЕ МЫШЛЕНИЕ — абстракт-логик тафаккур (мавҳум-мантиқий тафаккур); нарса ва ҳодисаларнинг белгисини, сифат ҳамда хусусиятларини, сабаб-оқибат боғланишларини акс эттирувчи тафаккур тури (қ. **Абстрактное мышление**).

АБСТРАКЦИЯ (лат. abstractio — узоқлаштириш, мавҳумлаштириш) — абстракция (мавҳумот); нарса ва ҳодисаларнинг белгиларини, хусусият ёки сифатларини фикран ажратиб олиш (қ. **Абстрагирование**).

АБСТРАГИРОВАНИЕ — абстракциялаш (мавҳумлаштириш); нарса ва ҳодисаларнинг айрим белгиси, сифати ёки хусусиятини фикран улардан айириб олиб, уни мустақил фикр объектига айлантиришдан иборат ақлий операция. Мас., билиш процессида табиат, жамият ва айрим кишиларга хос бўлган «ғўзаллик» белгисини айириб олиб, уларнинг ғўзаллиги тўғрисида эмас, балки умуман ғўзаллик, эстетик категория маъносигадаги ғўзаллик ҳақида фикр юрнтилади.

АБУЛИЯ (юнон. abulia — қатъиятсизлик, журъатсизлик) — абулия (иродасизлик); муайян психопатологик сабабларга кўра ироданинг бўшашиши, кучсизланиши ёки тўлиқ йўқолишидан иборат ҳолат; А. ҳолатида киши энг оддий ҳаракатларни ҳам бажара олмай қолиши мумкин. А. жисмоний ва психик жиҳатдан тўғри ривожланмасликнинг ёки нерв системаси заҳарланишининг натижаси бўлиши ҳам мумкин.

АВТОГЕНЕЗ (юнон. autos — ўзим, genesis — келиб чиқиш) — автогенез; органик дунёнинг тарихий тараққиёти организмнинг ички, моддий бўлмаган омиллари таъсирида содир бўлади, деб даъво қилувчи реакцияон идеалистик назария. А. организмнинг бутунлигини, ҳаёт шароитларига боғлиқлигини, унинг тараққиёт процессида, муҳит, яшаш шароитлари таъсирида таркиб топадиган белги ва хусусиятларини инкор қилади.

АВТОМАТИЗАЦИЯ ДЕЙСТВИЙ — иш-ҳаракатларнинг автоматлашуви; муайян фаолият турига доир ҳаракатларнинг онгнинг бевосита иштирокисиз бажариладиган бўлиши (қ. **Автоматизированные движения**).

АВТОМАТИЗИРОВАННЫЕ ДВИЖЕНИЯ — автоматлашган ҳаракатлар; кўп марта такрорланиши ёки махсус машқлар қилиш натижасида бевосита онг иштирокисиз тез ва тўғри бажарилаверадиган ҳаракатлар (қ. **Автоматизм, Навыки, Привычки**).

АВТОМАТИЗМ (юнон. automatos — ўз-ўзидан ҳаракатланувчи) — автоматизм; онгнинг бевосита иштирокига бажариладиган хатти-ҳаракатлар системаси, А. га организмнинг бир оддий реффлектор ҳаракатларидан тортиб, то инсон ақлий ҳаракатларигача бўлган барча хатти-ҳаракатлар кирди (сабаби ақлий А. ҳам бўлади). А. фаолият турларини бажаришни тезлаштиради ва енгиллаштиради, асабий, пролапсий ҳамда жисмоний кучларни тешилади.

АВТОРИТЕТ (лат. autoritas — тўлиқ ҳокимият, буйруқ берин) — обрў; шахсдаги кўнчилиқ томонидан эътироф қилинган фаолият, қадр-қиймат; атрофдаги бошқа кишиларга нисбатан таъсирли, нуфузли шахс.

АВТОРИТАРНОЕ МЫШЛЕНИЕ — авторитар тафаккур, обрўга асосланган тафаккур; муайян фикрнинг чин ёки бағоятини объектив далиллар билан исботлаш ўрнига инсон шахсининг ижобий ёки салбий сифатлари билангина чекланиб қолишдан иборат тафаккур формаси; фикрнинг исботлашда бошқа шахслар обрўсидан фойдаланиши, А. т. кўнчида кишининг муайян соҳа бўйича билим даражасининг чекланганлигидан ва мустақил фикрлаш қобилиятининг етарлича ўсмаганлигидан далолат беради (*қ. Ссылка на личность*).

АГГЛЮТИНАЦИЯ (лат. agglutinare — ёпиштирмоқ, олдидламоқ) — агглютинация; хотира тасаввурларини бир-бирига қўшиб, ёки улардан фойдаланиб, янги нарса ва ҳодисаларнинг образларини яратишдан иборат хаёл фаолияти (*қ. Реконструкция представлений*).

АГНОЗИЯ (юнон. а — инкор юкламаси, gnōsis — билим, билиш) — агнозия, бош мия ва ярим шарлари қобиғидаги битан нерв марказларининг зарарланиши натижасида кўрув, ишитув ҳамда тери — туюш идрокянинг бузилишидан иборат психопатологик нуқсон. А. бутун ақлий фаолиятнинг бузилишидан фарқ қилиб, мия қобиғи фаолиятидаги жузъий камчиликдир, холос.

АГНОСТИЦИЗМ (юнон, а — инкор юкламаси, gnōsis — билим, билиш) — агностицизм; объектив оламни, ҳақиқатни ва унинг объектив аҳамиятини билиш мумкинлигининг инкор қилувчи, демак, шахснинг билиш қобилиятини камситувчи идеалистик фалсафий таълимот.

АГОНИЯ (юнон. agōnia — кураш) — агония; организмнинг ўлими олдидан ёки ҳаёт билан ўлим ўртасида бўй берадиган психопатологик ҳолат.

АГРАММАТИЗМ (юнон. а — инкор юкламаси, *grammatiké* — савод) — аграмматизм; тилнинг грамматик қурилишидан фойдалана олмаслик, грамматик формаларнинг аҳамиятини тушунмаслик, сўзларни қовуштириб гап туза олмасликдан иборат нутқий камчилик.

АГРАФИЯ (юнон. а инкор юкламаси, *graphō* — ёзма) — аграфия; ёзувда бўғин ва ҳарфларни алмаштириб юбориш, қолдириб кетиш ёки уларни бир-бирига қўша билмасликдан иборат нутқ камчилиги; ёзув қобилиятининг қисман ёки тўлиқ йўқолиши. А. катталарда бош мия қобилиги фаолиятининг бузилиши, болаларда эса дудуқлик натижасида келиб чиқади.

АДАПТАЦИЯ (лат. *adaptatio* — тўғриланмоқ, мосланмоқ, созланмоқ) — адаптация, сезги органлари (анализаторлар) нинг таъсирот кучига мослашуви натижасида муайян сезгирликнинг ўзгариши. А. ҳодисасида сезгирлик ортиш томонига ҳам, камайиш томонига ҳам ўзгариши мумкин; кучли таъсиротдан кучсиз таъсиротга ўтганда, сезгирлик аста-секин ортиб боради, таъсирот кучайганда эса, сезгирлик, аксинча, камайиб боради. А. қонунияти, органик сезгилардан бошқа, барча сезгилар соҳасига хосдир. Мас., кўрув А. си, эшитув А. си, ҳид А. си, тери А. си ва бошқ.

АДЕКВАТНОЕ ОТРАЖЕНИЕ (лат. *adaequatus* — тенглаштирилган) — адекват акс эттириш, объектив воқеаликдаги нарса ва ҳодисаларни сезги, идрок, тасаввур ёки тафаккур каби билиш процесслари орқали онгимизда тўлиқ акс эттириш; онгимиздаги мавжуд образларнинг акс эттирилаётган нарсаларга айнан мос, ўхшаш бўлиши.

АДЕКВАТНЫЙ РАЗДРАЖИТЕЛЬ — адекват қўзғовчи, ҳар бир сезги органининг ўзи учун хос бўлган, алоҳида қўзғовчи. Мас., кўз учун ёруғлик ва ранглар, қулоқ учун турли товуш тўлқинлари А. қ. бўлиб ҳисобланади.

АДИНАМИЯ (юнон. а — инкор юкламаси, *dinamis* — куч) — адинамия; организмнинг турли касалликларга чалиниши ёки узоқ вақт овқат емаслик натижасида ҳаддан ташқари ҳолсизланиши, заифланиши.

АКАЛЬКУЛИЯ (юнон. а — инкор юкламаси, *calculatio* — ҳисоб, ҳисоблаш) — акалькулия; бош мия ярим шарлари қобиғининг шикастланиши натижасида ҳисоблаш қобилиятининг бузилиши ёки бутунлай йўқолиши.

АККОМОДАЦИЯ (лат. *accomodatio* — мослашув, келишув) — аккомодация; кўз гавҳари шаклининг ўзгариши

натижасида кўзнинг турли масофадаги предметларни нормал идрок қилишга мослашуви (кўз гавҳари яқиндаги предметларни идрок қилганда думалоқ, узоқдаги нарсаларни идрок қилганда эса ясси шаклга киради); А. ҳодисаси кўрув функциясининг тўғри амалга оширилишида муҳим аҳимиятга эгадир.

АКСЕЛЕРАЦИЯ (лат. *accelerare* — тезлаштирмақ) — акселерация; турли илмий асосланган воситалардан фойдаланиб, шахснинг психик ривожланиши ва фаолияти процессларини тезлаштириш, жадаллаштириш. Мас., ўқувчиларнинг билимларни ўзлаштириш фаолиятини, билиш қобилиятини жадаллаштириш (қ. **Активизация**).

АКСИОМА (юнон. *axioma* — аниқ, очиқ нарса) — аксиома; кўнчилик томонидан тан олинган, ўз-ўзидан маълум, исбот талаб қилмайдиган ҳақиқат. «...агар геометрик аксиомалар кишиларнинг манфаатларига аид келганда эди, улар инкор қилинган бўлар эди» (В. И. Ленин).

АКТ (лат. *actus* — ҳуш, хатти-ҳаракат) — акт, психологияда акт деганда организмнинг турли-туман ҳаракатлари тушунилади. Мас., сенсор акт, идеомотор акт каби.

АКТИВИЗАЦИЯ (лат. *activus* — фаол, ишчан) — активлаштириш; муайян фаолият процессида шахснинг ақли, ҳиссиёти ва продасини кучайтириш, такомиллаштириш орқали унинг иш қобилиятини ошириш. Мас., дарс процессида ўқувчиларни активлаштириш.

АКТИВИЗАЦИЯ УМСТВЕННОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ — ақлий фаолиятни активлаштириш; турли методик усул ва воситалардан фойдаланиш орқали ақлий процесс (сеаги, идрок, хотира, хаёл, тафаккур каби)ларнинг иш қобилиятини ошириш натижасида билим, кўникма ва маъналарининг самарали ўзлаштирилишини, фаолиятнинг муноффақиятли бажарилишини таъминлаш (қ. **Акселерация**).

АКТИВНАЯ РАБОЧАЯ ПОЗА (фран. *posa* — гавда ҳолати) — актив иш ҳолати; касб эгасининг ўз ишига фаол киришган пайтидаги гавда ҳолати. А. и. ҳ. шахснинг билиш, индивидуал хусусиятларига қараб иш кунининг турли вақтларига, асосан дастлабки иккинчи соатларига тўғри келади.

АКТИВНОСТЬ — фаоллик; шахснинг ўз эҳтиёжларини қондириш учун воқеликни ўзгартиришга қаратилган муҳим қобилияти. Ф. ихтиёрсиз ва ихтиёрий бўлиб, киши-

нинг фаолияти — меҳнат, ўқиш, ўйин, ижтимоий ҳаёт, спорт, ижод қабиларда яққол намоён бўлади.

АКТИВНОСТЬ НЕПРОИЗВОЛЬНАЯ — ихтиёрсиз фаоллик; психик процесслар, ҳолатлар ва хатти-ҳаракатларнинг ондан ташқари (онгининг бевосита иштирокисиз) равишда намоён бўлиши (қ. **Автоматизм**).

АКТИВНОСТЬ ПРОИЗВОЛЬНАЯ — ихтиёрий фаоллик: психик процесслар, ҳолатлар ва хатти-ҳаракатларнинг мақсадга мувофиқ равишда, иродавий ҳамда асабий куч сарфлаган ҳолда намоён бўлиши, инсон хулқининг онгли равишда содир бўлиши.

АКТОГРАММА — актограмма; организмнинг муайян ҳаракатларининг актограф ёрдамида график усулда ифодаланиши. Мас., уйқу ҳолатининг актограммаси.

АКТОГРАФ — актограф; организмнинг турли ҳаракатларини график усулда ёзиб олувчи асбоб.

АКТОГРАФИЯ — актография: организм ҳаркатиини график усулда ёзиб олиш, ифодалаш ҳақидаги таълимот.

АКУМЕТР (юнон. akuo — эшитиш, metron — ўлчов) — акуметр; эшитиш қобилиятини ўлчайдиган асбоб.

АКЦЕНТИРОВАНИЕ (лат. accentus — урғу) — акцентлаштириш; мавжуд тасаввурларимизга асосланиб, яхлит янги образлар яратишда, бу образларнинг айрим қисмларини бошқа қисмларига нисбатан ҳаддан ташқари катталаштириш ёки кичрайтиришдан иборат ҳаёл фаолияти. Мас., масҳара образларининг яратилиши.

АЛГЕЗИМЕТР (юнон. algos — оғриқ, metron — ўлчов — алгезиметр; оғриқ сезгиларини ўлчайдиган махсус асбоб.

АЛЕКСИЯ (юнон. а — инкор юкламаси, lego — ўқийман) — алексия; ўқиш қобилиятининг бузилиши ёки бутунлай йўқолишидан иборат психопатологик нуқсон: А. кўпинча аграфия ва афазия ҳодисалари билан биргаликда рўй беради; А. катта кишиларда бош миё қобиғининг зарарланиши, болаларда эса дудуқлик натижасида келиб чиқади. Болалардаги бу нуқсонни махсус ташкил қилинган логопедик усуллар (машғулотлар) орқали бартараф қилиш мумкин.

АЛОГИЗМ (юнон. а — инкор юкламаси, lagos — тунунча, ақл) — алогизм; мантиқий ҳамда илмий тафаккурнинг дунёни билиш процессидаги ролини инкор қилиб, ҳақиқатни фақат интуиция, ишонч ва мистика ёрдамида билиш мумкин, деб исботлашга уринувчи реакцион оқим.

АЛОГИЧНОСТЬ (юнон. а — инкор юкламаси, logos — тушунча, ақл) — мантиқсизлик; фикрлаш процессида мантиқий тафаккур қоидаларининг бузилишидан иборат ақлий нуқсон, тафаккурдаги мантиқий боғланишсизлик.

АЛЧНОСТЬ — таъмагирлик; бошқа бировларнинг ҳисобидин манфаат кўришга доимий интилишдан иборат салбий характер хислати; Т. кўпинча кишининг нутқида ифодаланади.

«АЛЬМА-МАТЕР» (лат. almmater — боқувчи она) — «альма-матер»; қадимги диний университетларнинг студентлари томонидан шу ўқув юртига нисбатан иплатилиб келинган ибора; «А-м.» кўпинча кишилар ўртасидаги муомилаларда аркалан, ҳазил-мутобиба ҳамда киноя маъноларида ишлатилади.

АЛЬТУРИЗМ (лат. — бошқа) — бошқаларга холисона гавҳуранк қилиш, ўз манфаатларидан воз кечиб, кишиларга ахшилик қилиш.

АМБИВАЛЕНТНОСТЬ (лат. — ҳар томоплама кучга эга) — кишининг бир объектнинг ўзига нисбатан бир вақтнинг ўзида пайдо бўладиган бир-бирига қарама-қарши эмоционал-иродий ҳолати (мас., рашқда севги ва нафратнинг ифодаланиши).

АМНЕЗИЯ (юнон. а — инкор юкламаси, mneia — хотира) — амнезия; хотира фаолиятининг қисман бузилиши ёки тўлиқ йўқолишидан иборат психопатологик нуқсон; А. ҳолатида киши баъзан ҳатто ўз исми ва фамилиясини унутиб қўйиши ҳам мумкин. А. ҳолати турли касалликлар (мас., менингит) ёки бош мия қобиғининг зарарланиши натижасида содир бўлади.

АМОРАЛИЗМ (юнон. а — инкор юкламаси, лат. moralis — ахлоқий) — аморализм; ахлоқни инкор қилиб, ҳақиқий ахлоқий принциплардан бош тортиб, одамовиликни оқловчи ва тарғиб қилувчи реакцион буржуа оқими; А. ҳукмрон эксплуататор синфларнинг мафқураси ва практикасига хосдир.

АМОРАЛЬНОСТЬ — ахлоқсизлик; муайян жамиятдаги ахлоқсизлик; муайян жамиятдаги ахлоқ нормалари ва принципларига зид ҳукм юритиш ҳамда хатти-ҳаракатлар қилишдан иборат салбий, характер хислати (қ. Аморализм).

АМОРАЛЬНЫЙ ПОСТУПОК — ахлоқ қоидаларига хилоф хатти-ҳаракат; муайян жамиятда қабул қилинган ахлоқ нормалари ва принципларига зид ёки қарама-қарши хулқнинг намоён бўлиши (қ. Аморальность).

АМПЛИТУДА (лат. *amplitudo* — кенглик) — амплитуда; психик функция ёки реакцияларнинг сифат ва миқдор жиҳатидан тебраниш чегараси; А. да, одатда муайян психик кўрсаткичларнинг максимал ва минимал нуқталари ҳисобга олинади. Мас., баъзи реакцияларнинг амалга оширилишидаги ютуқлар ва камчиликларнинг А. си, яъни энг кўп ва энг оз миқдори.

АМУЛЕТ (лат. *amuletum* — осиб, тақиб юрадиган нарса) — амулет; дивдорларнинг бўйнига, қўлига тақиб юрадиган «ёмон кўздан асрайдиган», «касалликдан ва душманликдан асрайдиган», «мушкулни осон қиладиган» тумор, кўзмунчоқ, бант каби «сеҳргарлик» воситалари.

АНАЛИЗ (юнон. *analysis* — парчалаш, бўлиш) — анализ (таҳлил), нарса ва ҳодисаларни фикран таркибий қисмларга ажратишдан иборат бўлган ақлий операция. Мас., психологияда онг ҳодисаси анализ қилинар экан, у ақл, прода ва ҳиссийёт деб уч таркибий қисмга бўлинади. А. процессида бутуннинг бўлакларга нисбатан муносабати аниқланади.

АНАЛИЗАТОРЫ — анализаторлар; ташқи ва ички муҳитдан келадиган таъсиротларни қабул қилиб олиб, физиологик процесс бўлган қўзғалишни психик процессга, яъни сезгиларга айлантирувчи нерв механизмлари системаси. А. уч қисмдан иборат бўлади: таъсиротни қабул қилиб олувчи рецепторлар, рецепторларда ҳосил бўлган қўзғалишни тегишли нерв марказларига элтадиган ўтказувчи нерв йўли ва қўзғалишни психик процессга айлантирувчи орқа мия ёки бош миядаги тегишли нерв марказлари. А. нинг бирор қисми зарарланса ҳам, тегишли сезги ҳосил бўлмайди. Барча сезги органларимиз А. нинг рецептор қисмларини ташкил қилади. А. ҳақидаги таълимот И. П. Павлов томонидан яратилган.

АНАЛИЗ ПРОДУКТОВ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ — фаолият маҳсулининг анализи; психологиянинг илмий текшириш методларидан биридир. Унинг ёрдамида шахснинг ақл сифатлари — билим ва маҳорати, қобилияти, истеъдоди, қизиқишлари, диди, фаолият турига бўлган муносабатлари, уларнинг динамикаси, таланти каби индивидуал сифатлари ўрганилади. Болаларнинг ўйин процессида пластлин, картон кабилардан ясаган буюмлари, ўқувчиларнинг турли ёзма ишлари, мактаб олди ер участкасидаги иш якунлари, катталарнинг меҳнат натижалари: меъморлик ёдгорликлари, бадийий ҳамда илмий асарлар, техника

поситалари ва бошқалар фаолият маҳсулоти бўлиб хизмат қилади.

АНАЛИТИКО-СИНТЕТИЧЕСКИЙ ЗВУКОВОЙ МЕТОД — аналитик синтетик товуш методи; бутун бир суҳбатдан гап, гапдан сўз, сўздан бўгин, бўгиндан товуш ажратиб олиш ва, аксинча, товушлардан бўгин, бўгинлардан сўз, сўзлардан гап тузиш йўли билан савод чиқаришдан иборат таълим методи. А. с. т. м. асосан биринчи синфнинг алифбегача бўлган даврда қўлланилиб, унинг ёрдамида болалар ҳарф тапийди, товушлари тўғри талаффуз қилишга ўрганади, товушлар ёрдамида сўзлар туюлади, шунингдек, бу метод ёрдамида ўқувчиларнинг нутқи ҳам ривожланиб боради.

АНАЛОГИЯ (юнон. analogia — мослик, ўхшашлик) — аналогия; нарса ва ҳодисаларнинг бир-бирига ўхшаш бўлган баъзи белгиларига қарабгина ҳукм юритишдан иборат хулоса чиқариш формаси; аналогик усулда чиқарилган хулоса чин бўлиши ҳам, ёлгон бўлиши ҳам мумкин. А. кўпинча ёш болаларга хос тафаккур формасидир (қ. Умо-заключение по аналогии).

АНИМИЗМ (лат. anima — жон) — анимизм, ибтидоий одамларнинг атрофдаги нарса ва ҳодисалар ҳақидаги фангача бўлган тасаввурлари; анимистик тасаввурга кўра, ҳар бир нарсанинг ўз руҳи, жони бор; табиат кучлари ва ҳодисаларини жонлантиришдан иборат диний эътиқод. А. ўрта Осиё халқларида, айниқса ўзбек, тожик, қирғиз диндорларида «пир» маъносига ишлатилади. Бунга кўра, ҳар бир нарсанинг ўз «пири» бор. Мас., деҳқончиликнинг пири, тегириمنىнг пири ва бошқалар.

АНКЕТНЫЙ ПРИЁМ — анкета усули; текширилувчига олдиндан тайёрланган саволлар тарқатиб, уларга тоғинли ёзма жавоблар олишдан иборат психологик илмий текшириш методи; А. у. да текширилувчининг фаолиятга муносабати, ўз-ўзини баҳолаши, ақл сифатлари, индивидуал хусусиятлари, билим даражаси, маданий савийиси, дунёқараши, эътиқоди кабилар ўрганилади; А. у. кўпроқ социал психологик текширишларда қўлланилади.

АНОМАЛИЯ (юнон. anomalía — нотекислик) — аномалия; анатомик, физиологик ва психик функцияларнинг нормал ўсмаслигидан иборат патопсихологик нуқсон.

АНОМАЛЬНЫЕ ДЕТИ — аномал болалар; анатомик, физиологик ва психик жиҳатдан нормал ривожланмаган болалар (қ. Аномалия, Дефективные дети).

АНТИОБЩЕСТВЕННЫЙ ПОСТУПОК — жамият ман-фаатларига хилоф хатти-ҳаракат; муайян жамиятдаги ахлоқ нормалари ва принципларига зид бўлган хулқ, хатти-ҳаракат.

АНТИПАТИЯ (юнон. antipatheia — кўнгилсизлик, хушламаслик, ёқтирмаслик) — антипатия, бирор нарсага ёки кимсага нисбатан бўлган салбий муносабатдан келиб чиқадиган ва уни ифодалайдиган ёқимсиз ҳиссиёт.

АНТИЧНАЯ ПСИХОЛОГИЯ (лат. antiquus — ибтидоий, қадимги) — антик психология; психология тарихининг эраимиздан аввалги VII—V асрлардаги қадимги Греция, Рим, қадимги Хитой ва Ҳиндистондаги психика ҳақидаги таълимотларни ўрганувчи бўлими. Антик даврда психология мустақил фан бўлмасдан, фалсафанинг бир қисми ҳисобланарди, шунинг учун ҳам руҳ ҳақидаги таълимотлар маълум бир фалсафий фикрлар муносабати билан баён қилинган.

А. п. да ҳам бир-бирига қарама-қарши икки асосий оқим — идеализм ва материализм оқими мавжуд бўлган. Материалистларнинг фикрича, дунёнинг асосида битта моддий нарса ётади, дунёнинг бир бўлаги бўлган инсон ва унинг руҳий ҳаёти ҳам шу моддий нарса — сув (Фалес. 624—547), ҳаво (Анаксимен, 588—525), оловдан (Гераклит Эфесский, 530—470) ташкил топади; баъзи антик материалистлар дунёнинг асоси тупроқдан иборатдир деганлар. Эмпедоклнинг (493—430) фикрича, дунё юқоридаги асосларнинг алоҳида биттасидан эмас, балки ҳаммаси (сув, ҳаво, олов, тупроқ) нинг йигиндисидан ташкил топади. Бу фикр инсон ва унинг руҳий ҳаётига ҳам татбиқ қилинган.

Левкипп (500—440) ва Демокритнинг фикрича, инсон ва унинг руҳий ҳаёти турли шаклдаги ва турлича хусусиятларга эга бўлган атомлардан ташкил топгандир (қ. Атомизм).

Сократ (469—399) ва Платон (427—347) А. п. даги идеалистик оқимнинг энг йирик намояндалари ҳисобланади. Уларнинг фикрича, одамзод тана ва жон деб ҳисобланувчи бир-бирига қарама-қарши бўлган икки қисмга бўлинади. Тана моддий нарса бўлиб, уни сезги аъзолари ёрдамида идрок қилиш мумкин: жон эса идеал илоҳий нарсадир, уни сезги аъзолари орқали идрок қилиш мумкин эмас, у сезиш мумкин бўлмаган метафизик нарсадир. Жон тана билан ғайри табиий, илоҳий йўсинда қўшилиб, фақат

вақтинча у билан бирга бўлади; одам ўлгандан кейин жон тандан чиқиб, ғоялар дунёсига кетади ва у ерда абадий яшайди.

Психика, руҳнинг табиатини тушунтиришда А. п. вакилларида юнон файласуфи Аристотель (384—322) алоҳида ўрин тутди. Аристотель Платоннинг шогирди бўлса ҳам, ўз устозининг дунё ҳақидаги, хусусан инсон руҳий ҳаёти ҳақидаги таълимотига танқидий равишда ёндашди. Аристотель ўзининг «Рух ҳақида» номли асари билан исбатлап изчил, илмий предмет тариқасидаги психологияга асос солди, у руҳни тана билан узвий боғлиқ деб билди, унинг фикрича, руҳ бу моддий ҳам эмас, жисмоний ҳам эмас, балки моддий нарсаларга хос бўлган бир ҳодисадир.

Аристотель руҳ ва тананинг ўзаро муносабати масаласига алоҳида эътибор беради. Рух, дейди у, табиатга кўра ҳукмрон нарсадир, тана эса тобе нарсадир. Бироқ Аристотель руҳни борлиққа исбатлап бирламчи деб билади. «Рух тирик тананинг ҳам сабаби, ҳам манбаидир»,— дейди у.

Аристотелнинг асосий хизмати шундан иборатки, у одамдаги руҳий ҳодисалар билан физик ҳодисалар ўртасидаги боғланишларни тушунтиришга уринди. Бироқ В. И. Лениннинг баҳосига кўра, Аристотель ўз қарашларида идеализм билан материализм ўртасида иккиланиб қолди.

АНТИИНТЕЛЛЕКТУАЛИЗМ (юнон. anti — қарши, intellectus — ақлий) — антиинтеллектуализм; ҳақиқатни ақл ёрдамида очиш мумкинлигини, демак, дунёни илмий асосда билиш мумкинлигини инкор қилувчи реакцион идеалистик таълимот (қ. Фидеизм, Иррационализм).

АНТРОПОИДЫ (юнон. antropoeides — одамсимон) — антропоидлар; одамсимон маймунлар, одамнинг қадимги аجدодлари; ҳозирги вақтда А. лар қирилиб битган.

АНТРОПОМЕТРИЯ (юнон. antropos — одам, metrio — ўлчайман) — антропометрия; одам таласининг айрим қисмларини ўлчаб, уларни олдиндан белгиланган намуналарга таққослаб ўрғанишдан иборат антропологик ва медицина текшириши методларидан бири. Антропометрик текширишлар одамнинг этногенези ва жисмоний ривожланишини, шу жумладан, армияга чақирилувчиларни жисмоний жиҳатдан характерлашда, спортчиларни медицина жиҳатидан назорат қилишда, дам олиш уйлари ва санаториялардаги даволаш тадбирларининг яқунларини

ҳисобга олишда, савоат учун муҳим масалаларни ҳал қилишда (оёқ кийими, уст-бошлар ва мактаб мебелари размерларини стандартлаштириш мақсадларида) алоҳида аҳамиятга эгадир.

АНТРОПОМОРФИЗМ (юнон. *antropos* — одам, *morphē* — кўриниш, форма) — антропоморфизм; ҳайвонот, ўсимлик ва ишончсиз табиат оламидаги ҳодисалар (стихиялар) гўёки тафаккур, ҳиссиёт ҳамда ирода сингари инсоний хусусиятларга эгадир деган ғоянинг пайдо бўлишига асос бўлган фангача ҳукм сурган тасаввур; инсон сиймосини илоҳийлаштирувчи диний тасаввур.

АНТРОПОЛОГИЯ (юнон. *antropos* — одам, *logos* — тушунча, таълимот) — антропология; одамнинг биологик табиатини атрофлича ўрганадиган фан; А. нинг вазифаси одамнинг органик мавжудотлар системасидаги мавқеини, келиб чиқишини, қадимги ва ҳозирги морфологик типларини, морфологик, физиологик, жинсий ҳамда ёш хусусиятларини ўрганишдан иборатдир.

АНЭНЦЕФАЛ — авэнцефал; инсон боласининг бош миёя ярим шарлари қобиғисиз туғилишидан иборат нуқсон, бундай болалар узоқ яшамайдилар: фанда уч йил тўққиз ой умр кўрган А. маълум; бироқ у умрида бирор марта ҳам, ҳатто таги ҳўл бўлганда ҳам, қимирламаган, бирор нарса ни ушлашга, олишга ҳаракат ҳам қилмаган; баъзида билинар-билинмас даражада мимик ҳаракатлар қилгани сезилган; у фақат эшитиш ҳаракатларини бажара олган, умуман, унда энг оддий малакалар ҳам ҳосил қилиш мумкин бўлмаган.

АНЭРГИЯ (юнон. *a* — инкор юкламаси, *ergon* — иш, меҳнат) — анэргия; кишидаги фаол ҳаракат қилиш қобилиятининг бузилиши ёки бутунлай йўқолишидан иборат психопатологик ҳолат, қисман ёки тўлиқ ҳолсизланиш.

АНЕСТЕЗИЯ (юнон. *anaesthesia* — сезгисизлик, сезмаслик) — анестезия; нерв системасининг касалланиши сабабли сезгирликнинг йўқолишидан иборат психопатологик нуқсон; А. операциялар вақтида баданни оғриқсизлаштириш учун организмга баъзи доривор моддаларни юбориш йўли билан ҳосил қилиниши ҳам мумкин.

АПАТИЯ (юнон. *a* — инкор юкламаси, *patos* — ҳиссиёт) — апатия, шахсининг атрофдаги нарса ва ҳодисаларга, кишиларга нисбатан пассив ёки бефарқ муносабатдан иборат психопатологик ҳолати.

859888

АППЕРЦЕПЦИЯ (лат. ad — га, perceptio — идрок, қабул қилиш) — апперцепция; идрок процессининг шахсининг аввалги билим ва тажрибалари, қизиқиши, эҳтиёж ва одатлари, умуман, психик ҳаётининг барча мазмуни билан белгиланиши; А. ҳодисаси туфайли кишилар идрокнинг мазмуни бир-биридан фарқ қилади, яъни кишилар айнан бир хил нарсани ўз билим даражаси, турмуш тажрибаси, дунёқараши ҳамда ижтимоий келиб чиқишига қараб турлича идрок қиладилар. Мас., «реакция» сўзини кимёгарлар моддаларнинг кимёвий йўл билан бирикиши ёки ажраллиши деб, социологлар тарихий тараққиётда орқага чекиниши деб, психолог ва физиологлар эса организмнинг таъсиротга инебитан қайтарган жавоб ҳаракати деб идрок қиладилар. А. термини баъзан идрокнинг аниқлиги, тўлиқлиги, ёрқинлиги каби сифатлари маъносида ҳам ишлатилади. А. ҳодисаси барқарор ва вақтинча деб аталувчи икки қисмга бўлинади. Барқарор А. шахснинг дунёқараши, эhtiқоди, идеали, билим ва маданий савияси, касби ҳамда қизиқишларига боғлиқдир; вақтинча А. эса фақат шахснинг идрок процессидаги эмоционал ҳолатига — вафийати, руҳланиши кабиларга боғлиқдир.

И. П. Павловнинг олий нерв фаолияти ҳақидаги таълимотини кўра, А. бош мия қобиғи системалилик фаолиятининг натижаси бўлиб, бунда аввалги тажрибада ҳосил қилинган муваққат нерв боғланишлари янги нерв боғланишларининг ҳосил бўлишига муайян таъсир кўрсатади.

АПРАКСИЯ (юнон. apraxia — ҳаракатсизлик) — апраксия; бош мия ярим шарлари қобиғидаги баъзи нерв марказларининг зарарланиши натижасида одатланилган ҳаракатларни бажариш қобилиятининг бузилиши ёки йўқолишидан иборат психопатологик нуқсон.

АРГУМЕНТ (лат. argumentum — далил, исбот, баҳона) — аргумент; чинлиги амалда текширилган ва исботланган, шунинг учун ҳам бошқа ҳукмларнинг чин ёки ёлгонлигини исботлаш учун далил сифатида келтириладиган фикр.

АРГУМЕНТАЦИЯ — аргументлаштириш; муайян фикрнинг чин ёки ёлгонлигини исботлаш учун объектив далиллар келтиришдан иборат ақлий операция.

АРТИКУЛЯЦИЯ (лат. articulatio — дона-дона қилиб, аниқ талаффуз қилиш) — артикуляция; нутқ органлари (лаблар, тил, юмшоқ танглай, товуш пайчалари)нинг

муайян путқ товушини талаффуз қилиш учун зарур бўлган фаолияти.

АСЕКСУАЛЬНОСТЬ (юнон. а — инкор юкламаси, лат. Sexualis — жинсий, шаҳвоний) — асексуаллик; жинсий ёки шаҳвоний майлнинг йўқолишидан иборат психопатологик нуқсон.

АСКЕТ (юнон. asketes — машқ қилувчи) — зоҳид; «нариги дунёга» ишониб, «жаннат»га умид боғлаб, «худого етишиш» йўлида ёруғ дунёнинг, ҳаётнинг барча лаззатларидан воз кечган тақводор одам (қ. Аскетизм.).

АСКЕТИЗМ — аскетизм (зоҳидлик); ахлоқий камолотга эришиш ва худого етишиш учун ўз-ўзини тута билиш ва барча ҳиссий майлларга қарши курашишни тарғиб қилувчи реакцион-мистик ахлоқий таълимот. А. нинг реакцион моҳияти меҳнаткашларни ўз манфаатлари учун эксплуататорларга қарши курашдан чалғитишдан иборатдир.

АССОЦИАТИВНАЯ ПСИХОЛОГИЯ — ассоциатив психология; ассоциациялар тушунчасининг асоси бош принцип деб ҳисобловчи, илмий-ғоявий моҳияти жиҳатидан турлича бўлган психологик оқимлар йиғиндиси (қ. Ассоцианизм).

АССОЦИАЛЬНОЕ ТОРМОЖЕНИЕ — ассоциатив тормозланиш; муайян шартли қўзғовчи билан унга хос малакалар ўртасида ҳосил бўлган мустаҳкам шартли боғланиш ёки ассоциацияларнинг янги малакалар ҳосил қилишга салбий таъсир кўрсатишидан иборат қонуният. Мас., алфавити маълум тартибда жойлашган машинкада ёзишга ўрганган киши алфавити бошқа тартибда бўлган машинкада аввалгича малака билан тез ёза олмайди, ҳарфларни алмаштириб юборади, демак, бунда ассоциатив тормозланиш ҳодисаси рўй беради.

АССОЦИАТИВНЫЙ ЭКСПЕРИМЕНТ — ассоциатив эксперимент; текшириладиган кишининг аввалги турмуш тажрибаларида ҳосил қилинган ассоциацияларни аниқлашга қаратилган тажриба усули. А. э. қуйидаги асосий турларга бўлинади: 1) занжирли А. э.— бунда текширилувчи текширувчининг буйруғига кўра, маълум бир вақт ичида, ихтиёрсиз равишда эсига келган барча сўзларни айтади; 2) оддий А. э.— бунда текширилувчи текширувчи берган ҳар бир сўз — қўзғовчига фақат ихтиёрсиз равишда биринчи эсига келган сўзни айтади; 3) детерминланган А. э.— бунда текширилувчи текширувчи томонидан берилган сўз — қўзғовчи билан маълум даражада мантиқий боғ-

ланишда бўлган сўзларнигина айтади. А. э. ни биринчи марта 1879 йили немис психологи В. Вундт тафаккур процесларини ўрганиш учун қўллаган.

АССОЦИОНАЛИЗМ — ассоционализм; психик фаолиятнинг барча қонуниятлари фақат ассоциацияларнинг ҳосил бўлиши ва юзага чиқишидан иборатдир, деган қонидани илгарги сурувчи оқим. XVIII асрда Англияда пайдо бўлган бу оқим энг аввал икки қарама-қарши йўналишда мавжуд бўлган: 1) материалистик оқим (асосчиси — Гоббс); 2) идеалистик оқим (асосчиси — Беркли).

Материалистик А. нинг энг йирик намояндалари Гартли, Пристли; идеалистик А. нинг асосий вакиллари эса Юм, Дикоме Миль, Джон Стюарт — Миль, Бен ва бошқалар эди. XIX асрнинг охири, XX асрнинг бошларидаги баъзи А. намояндалари эса (Рибо, Эббингауз, Мюллер) турли оқимлардан олинган эклектик қондаларни илгари сура бошладилар. XX асрнинг бошларига келиб, А. психологиядаги асосий оқим бўлиб қолди. Бироқ унинг ғоялари етарли илмий физиологик асосга эга эмас эди: идеалистик А. вакиллари физиологиянинг аҳамиятини инкор қиладилар; эклектик фикрдаги ассоционистлар эса ассоциацияларнинг физиологик асосларини илмий жиҳатдан тушунтириб беролмадилар. Шунинг учун ҳам XX асрнинг бошларида вюрцбург мактаби деб аталган оқим намояндалари ва гешталт психологиянинг тарафдорлари А. ни кескин танқид қилиб, унинг ғарб психологиясидаги обрусини пасайтирдилар.

Ассоциацияларнинг физиологик асосларини И. П. Павлов ва унинг шогирдлари илмий равишда тушунтириб бердилар. Уларнинг фикрича, ассоциацияларнинг физиологик асослари бош мия ярим шарлари қобиғидаги муваққат нерв боғланишларидир. Бу билан психологиядаги ассоциатив принцип мустаҳкам илмий таялчга эга бўлди.

АССОЦИАЦИЯ (лат. associatio — бирлашини, қўшилиш) — ассоциация; онгимиздаги аввалги турмуш тажрибалари билан белгиланадиган тасаввурлар боғланиши, шу боғланишлар туфайли онгимизда пайдо бўлган муайян тасаввурлар ўхшашлик, ёндошлик ва қарама-қаршилик белгиларига кўра, шунга боғлиқ бўлган бошқа тасаввурларни ҳосил қиладиган. Мас., «беш жойда беш» деган иборани идрок қилганимизда, бош мия қобиғида шундай бир функционал боғланиш ҳосил бўладигани, натижада биз «йигирма беш» деган иборани эслаймиз. А. ташқи таъсиротлар

туфайли ҳосил бўлиб воқеаликдаги нарса ва ҳодисаларнинг реал боғланишларини акс эттиради. Инсон психик ҳаётида А. ларнинг аҳамияти катта: билим, кўникма ва малакаларни ўзлаштириш А. ларга асосланади. А. ларнинг физиологик асослари бош мия ярим шарлари қобиғида ҳосил бўладиган муваққат нерв боғланишларидир.

АССОЦИАЦИЯ ПО ПРОТИВОПОЛОЖНОСТИ — қарама-қаршилик ассоциацияси; аввал идрок қилинган қарама-қарши сифатларга эга бўлган нарса ва ҳодисаларнинг бирортасини такрор идрок қилиш ёки тасаввур қилиш муносабати билан бошқалари образларининг ихтиёрсиз равишда онгимизда гавдаланишидан иборат қонуният. Мас., «уруш» сўзини идрок қилсак, беихтиёр «типчилик» ни эслаймиз.

АССОЦИАЦИЯ ПО СМЕЖНОСТИ — ёндошлик ассоциацияси; аввал бир вақтда ёки кетма-кет идрок қилинган нарса ва ҳодисаларнинг бирортасини қайта идрок қилиш ёки тасаввур қилиш муносабати билан ихтиёрсиз равишда онгимизда бошқаларининг ҳам образлари гавдаланишидан иборат қонуният. Мас., «вокзал» сўзини идрок ёки тасаввур қилсак, темир йўл, вагон, йўловчиларни ҳам эсга туширамыз.

АССОЦИАЦИЯ ПО СХОДСТВУ — ўхшашлик ассоциацияси; бир-бирига ўхшаш белгиларга эга бўлган нарса ва ҳодисаларнинг бирортасини идрок ёки тасаввур қилиш муносабати билан онгимизда бошқаларининг ҳам образлари ихтиёрсиз равишда тикланишидан иборат қонуният. Мас., Ҳасан ва Ҳусайнниг бириги идрок қилсак, ихтиёрсиз равишда иккинчисини эслаймиз.

АСТЕНИК — астеник; бирор психопатологик сабабга кўра, жисмоний ёки психик томондан ожиз бўлиб қолган одам; хаста одам (қ. Астения).

АСТЕНИЧЕСКИЕ ЧУВСТВА — астеник ҳислар; кишининг фаолиятини, ғайрат-шижоатини сусайтирадиган салбий ҳислар, А. ҳ. кўпинча киши умидсизланганда, руҳий тушқунликка учраган пайтларда рўй беради.

АСТЕНИЯ (юноп. *astenia* — ҳолсизлик) — астения; кишининг жисмоний ва психик кучсизлиги, ожизлигидан иборат нуқсон.

АТЕИЗМ (юноп. *a* — инкор юкламаси, *theos* — худо) — атеизм: худонинг ғайри табиий кучлар ва нариги дунёнинг «борлиги»ни илмий далиллар асосида инкор қилувчи таълимот; диний эътиқодлардан воз кечиш; бино-

барин, диний тасаввур ва тушунчаларни инкор қилиш, худосизлик демақдир.

АТОМИЗМ (юнон. *atamos* — бўлиямас) — атомизм, табиат ҳодисалари ҳақидаги материалистик таълимот бўлиб, биринчи марта эрампдан аввалги қадимги ҳинд файласуфлари, қадимги юнон файласуфлари Левкипп ва Демокрит, кейинчалик эса Эпикур (341—270), шунингдек римлик файласуф — материалист Лукреций Кар (99—55) томонидан ривожлантирилган. Бу таълимотга кўра, материя абадий, ўзгармас ҳамда бўлинамас, ҳаракатланувчи заррачалардан, яъни атомлардан иборатдир. Атомчилар бу таълимотни руҳий ҳаёт соҳасига ҳам татбиқ қилганлар. Жумладан, Демокрит (460—370) нинг таъбирича, атомлар шакл жиҳатида бурчаксимон, илмоқсимон ғадир-будур бўлиб, ҳаракатланганда бир-бирига илинади, патижада ҳаракат секинлашади, бундай атомлар қаттиқ жисмларни ташкил этади. Атомлар яна думалоқ, чўзинчоқ шаклда ҳам бўлиб, тез ҳаракатланади ҳамда газсимон жисмларни ташкил қилади; инсон ҳам, табиатдаги бошқа жисмлар сингари, ана шу атомлардан ташкил топади; инсоннинг танаси секин ҳаракатланадиган, руҳи эса тез ҳаракатланадиган атомлардан иборатдир. Демокритнинг фикрича, руҳ атомлари бир-бирлари билан бирикиб, танапнинг сезувчанлик қобилиятини ташкил қилади; руҳ атомлари одамнинг бутун вужудига тарқалган бўлиб, айвиқса кўз, қулоқ, бармоқлар, юрак ва бош миёда зич жойлашгандир; сезгилар, ҳис-туйғулар ва фикрлар шу атомлар ҳаракатида иборатдир — сезгиларимиз сезги аъзолари атомларининг, тафаккуримиз мия атомларининг, ҳисларимиз эса юрак атомларининг ҳаракатидир. Демокритнинг фикрича, атомлар одам танасида яшар экан, у онгли ҳаёт кечиради; уларнинг бир қисми танадан чиқиб кетса, одам ухлайди, агар юқоридаги атомларнинг барчаси танадан чиқиб кетса, одам ўлади. А. нинг психологиядаги аҳамияти шундан иборатки, у тана ўлиши билан руҳ ҳам ўлади деб, унинг абадийлигини инкор қилган. Демокритнинг хатоси шундаки, у психикани, руҳни моддий деб ҳисоблаган.

АТРИБУТ (лат. *attributum* — бирлаштириш, бириктириш, жамлаш) — атрибут; нарса ва ҳодисаларнинг тасодифий, ўткинчи белгиларидан фарқ қиладиган зарур, энг муҳим, ажратиб бўлмайдиган хусусиятлари; агар А. инкор қилинса, ҳодиса ўзининг сифат муайянлигини йўқотади. Мас., одамнинг атрибути унинг онгидир.

АТРОФИЯ (юнон. atropio — озмоқ, хасталанмоқ, сўлмоқ) — атрофия; маълум бир психопатологик сабабларга кўра идрок, ақл ва ҳиссиётнинг пасайиши, ўтмаслашувчи.

АУДОМЕТР (лат. audire — эшитмоқ, юнон. metrio — ўлчайман) — аудометр; эшитиш сезгисининг кучини аниқлайдиган, ўлчайдиган асбоб (қ. **Аудометрия**).

АУДОМЕТРИЯ — аудометрия; ҳар хил баландлиқдаги товушларга нисбатан эшитиш сезгиларининг қўйи чегараларини ўлчайдиган махсус асбобдир. А. нинг якунлари аудиограмма деб аталадиган махсус эгри чизиқлар орқали ифодаланади. А. қулоғи оғир ёки қар болалар мактабида қўлланилади.

АФАЗИЯ (юнон. а — инкор юкламаси, phasia — нутқ) — афазия, бош мия қобиғининг айрим қисмларининг зарарланиши натижасида нутқнинг қисман ёки тўлиқ издан чиқишидан иборат психопатологик нуқсон. А. беш турли бўлади: динамик А., эфферент мотор А., афферент мотор А., семантик А., сенсор А. Динамик А. жумла тузиш қобилиятининг издан чиқиши билан боғлиқдир. Эфферент мотор А. гапнинг грамматик структурасини туза олмаслик билан характерланади. Афферент мотор А. да аниқ нутқ артикуляцияси издан чиқиб, киши керак товушларни топа олмай қолади. Семантик А.— бунда сўзлар ўртасидаги семантик (мантиқий — грамматик) муносабатларни тушуниш издан чиқиб, сўзларни мантиқий жиҳатдан ўзаро боғлай олмайди. Сензор А.— бунда сўзнинг товуш состави билан унинг аҳамияти ўртасидаги ўзаро боғланиш издан чиққан бўлиб, киши бировларнинг нутқини тўла идрок қила олмайди. Агар А. ҳолати болалик даврда рўй берса, психик тараққиётни маълум даражада секинлаштиради. А. га учраган болаларнинг нутқ малакаларини таркиб топтириш бўйича махсус логопедик машғулотлар олиб борилади (қ. **Логопедия**).

АФОНИЯ (юнон. а — инкор юкламаси, phonia — овоз, товуш) — афония: томоқ оғриғи ва нерв системасининг қасалланиши натижасида товушнинг йўқолиши; А. нинг бевосита сабаби товуш найчаларининг қисман ёки тўлиқ равишда бир-бирларига қўшилмаслиги натижасида уларнинг вибрациясининг йўқолишидадир; нутқнинг товушсиз бўлиб қолиши. Мактаб практикасида А. махсус усуллар ёрдамида бартараф қилинади (қ. **Логопедия**).

АФФЕКТ (лат. affectus — руҳий ҳаяжон, эҳтирос) — аффе́кт; тез ва кучли пайдо бўлиб, шиддат билан ўтади-

ган қисқа муддатли эмоционал ҳолат (қўрқинч, даҳшат, галаб ва бош.). А. ҳолатида ички органлар фаолияти ўзгарилади, кескин ифодали ҳаракатлар пайдо бўлади, кишининг онг доираси тораяди, хулқини назорат қилиш қобилияти йўқолади. А. нерв системасининг зарарланиши ёки проданинг бўшашишидан иборат психопатологик ҳолат бўлиши ҳам мумкин.

АФФЕКТАЦИЯ (лат. affectatio — қўзғалувчанлик) — аффектация; хулқдаги ғайри табиий, сунъий серҳаракатчанлик; юриш-туриш, муомала ва итқдаги ҳаддан ташқари ғайри табиийлик, хусусан, сохта кўтаринкилик.

АФФЕРЕНТАЦИЯ (лат. afferens — олиб келувчи) — афферентация; рефлекс процессида рецепторларда ҳосил бўлган қўзғалишнинг (импульснинг) тегишли нерв марказларига етказилиши (қ. Афферентный путь, Обратная афферентация).

АФФЕРЕНТНЫЕ НЕРВЫ — афферент нервлар; рефлекс процессида рецепторларда ҳосил бўлган қўзғолишни тегишли марказларга элтувчи нервлар (қ. Афферентный путь, Афферентация, Центростремительные нервы).

АФФЕРЕНТНЫЙ ПУТЬ — афферент йўл; рефлекс ёни ёки ҳалқасининг қўзғолишни рецепторлардан тегишли нерв марказларига ўтказувчи нерв йўлидан иборат қисми (қ. Рефлекторная дуга, Рефлекторное кольцо).

АРХОМАТИЧЕСКИЙ ЦВЕТ (юнон. achromatos — рангсиз) — ахраматик ранг; оқ, қора ва улар ўртасидаги кул ранг тусдаги ранглар.

Б

БЕЗБОЖИЕ — худосизлик; худони ва бошқа ғайри табиий кучларни тан олмасликдан иборат материалистик эътиқод (қ. Атеизм).

БЕЗВОЛИЕ — продасизлик (қ. Абулия).

БЕЗНАДЗОРНОСТЬ — назоратсизлик; ота-оналар ёки қаровчи бошқа кишиларнинг болага етарли эътибор бермасликлари натижасида бола шахсининг стихияли ривожланишидан иборат ижтимоий ҳодиса. Агар Н. га қарши ўз вақтида чоралар кўрилмаса, бола онги нормал тараққий этмайди, унинг хулқида оддий интизомсизликдан тортиб, то живоятчиликкача бўлган салбий ўзгаришлар юзага келади. Мамлакатимизда Н. нинг олдини олиш учун зарур

чоралар кўрилмоқда: оммавий педагогик пропаганда кучайтирилмоқда, ўз ҳомийлик бурчларини етарли бажармаган ота-оналарга кенг жамоатчилик ва матбуот актив таъсир кўрсатмоқда ва ҳоказо.

БЕЗУСЛОВНОЕ ТОРМОЖЕНИЕ — шартсиз тормозланиш; олдиндан ҳосил қилинмасдан, табиий ҳолда содир бўладиган тормозланиш. Ш. т. туғма бўлиб, кучли ва одатдан ташқариги ҳар қандай чет қўзғовчи таъсир этганда рўй беради. И. П. Павлов Ш. т. ни иккига бўлган, булар индукцион тормозланиш ва чегарадан ташқариги тормозланишдир (қ. Индукция нервных процессов, Запредельное торможение).

БЕЗУСЛОВНЫЙ РАЗДРАЖИТЕЛЬ — шартсиз қўзғовчи; организмнинг рефлектор ҳаракатларини табиий ҳолда (ҳеч қандай шарт-шароитларсиз) юзага келтирадиган қўзғовчи. Мас., организм ҳаддан ташқари иссиқда терлайди, совуқда қалтирайди. Бу ўринда иссиқ ва совуқнинг таъсири шартсиз қўзғовчидир.

БЕЗУСЛОВНЫЙ РЕФЛЕКС — шартсиз рефлекс; ташқи муҳит таъсиротлари билан организмнинг уларга нисбатан қайтарадиган жавоб реакциялари ўртасидаги наслий нерв боғланишлари туфайли содир бўладиган туғма рефлекс. Ш. р. пинг марказлари мия қобиғи ости бўлимларида ва орқа мияда жойлашган бўлиб, бу марказлар ҳам бош мия қобиғи фаолиятига бўйсунди. Мас., оғизга овқат тушганда сўлак ажралиши, кўзга чанг тушганда, ёш оқиши кабилар.

БЕРЕЖЛИВОСТЬ — эҳтиёткорлик, шахснинг ўз-ўзига ва атрофдаги кишиларга, давлат, оила ҳамда шахсий мулкка меъёр билан авайлаб муносабатда бўлишида ифодаланадиган ижобий характер хислати. Э. ҳурматга асосланиб, баъканалик ва зиқналиқдан тубдан фарқ қилади.

БЕСЕДА — суҳбат икки ва ундан ортиқ шахслар ўртасида савол-жавоб тариқасида содир бўладиган бевосита фикр олишув процессидир; психологиянинг илмий текшириш методларидан бири (қ. Метод беседы).

БЕСПРИЗОРНОСТЬ — боқимсизлик, балоғатга етмаган болаларга нисбатан етарли эътибор бермаслик ёки тарбиявий таъсир кўрсатмаслик натижасида келиб чиқадиган салбий ижтимоий ҳодиса. Б. кўпинча урушлар, очлик, ишсизлик ва ота-оналарнинг қашшоқлиги сингари офатлар сабабли рўй беради. Б. ҳолатидаги шахснинг хулқи ҳаддан ташқари тубанлашади, онг тараққиёти нормал издан

чиқади, у ақлий, ахлоқий ва эстетик ҳис-туйғулардан маҳрум бўлади; ўзининг органик ва моддий эҳтиёжларини ҳар қандай йўл билан бўлса ҳам қондириш йўлига тушиб қолади; бу эса шахсни жиноятга ундовчи асосий мотивлардан бири ҳисобланади.

Б. капиталистик тузумда, айниқса колониал ва қарам мамлакатларда кенг тарқалган. Совет ҳокимиятининг дастлабки йилларида ҳам Б. империалистик ва гражданлар урушида иқтисодий найронгарчилик ҳамда очлик натижасида рўй берган. Бироқ партия ва ҳукуматимизнинг ўз вақтида кўрган чоралари туфайли Б. 30-йилларнинг биринчи ярмида оммавий ҳодиса сифатида тугатилган.

БЕСПРИНЦИПНОСТЬ — принципсизлик; шахснинг иттифоқ дувидаришга, эътиқодга, муайян ахлоқ нормалари ва принципларига риоя қилмаслиги ёки эга бўлмаслигидан иборат салбий характер хислати, бебурдлик, тутуриқсизлик.

БЕССВЯЗНАЯ РЕЧЬ — пойма-пой (боғланмаган) нутқ; маантиқий тафаккур қонда ва талаблари доирасида фикрлай олмасликдан иборат психик нуқсон; нутқдаги жумла ва фикрларнинг бир-бирига қовушмаслиги (қ. Алогизм). II. и. и. бош мия қобиғидаги баъзи нутқ марказларининг зарарланиши (қ. Афазия), баъзи руҳий касалликлар (қ. Неврозы) натижасида ҳам содир бўлиши мумкин.

БЕССИСТЕМНОСТЬ — системасизлик; шахснинг нутқида ўз фикрларини маълум бир тартибда баён қила олмаслигидан иборат ақлий камчилик. Қўнт билан машқ қилиш натижасида С. дан қутилиш мумкин.

БЕССОЗНАТЕЛЬНОСТЬ — онгсизлик, одамнинг онгидап ташқари ҳолатини билдирадиган термин бўлиб, идеалистик фалсафада инсон хулқини белгилаб берувчи мистик куч сифатида талқин қилинади. О. тушунчасига буржуа психологиясидаги психоанализ оқими алоҳида эътибор бериб келган. Бу оқимга кўра, О. «онг олди ҳолати» дан кескин фарқ қилади. «Онг олди ҳолати»га кучсиз қўзғовчилар таъсирида ҳосил бўладиган, бироқ қўзғовчи кучи сал ортса, бу қўзғовчи кучли англаш мумкин бўлган психик ҳолатлар киради; О. га эса, аксинча, етарли таъсирот кучига эга бўлса-да, одам учун мақсадга мувофиқ бўлмаган, тормозланган («сиқиб чиқарилган») кечинмалар киради. Бу кечинмалар эса О. да актив ҳолда қола туриб, невроз ҳолидаги ички конфликтларга сабабчи бўлади ва, ниҳоят, кишининг хулқига таъсир қилади.

Психоанализ оқими О. ни моддий субстратга эга бўлмаган, соф психик маҳсулотлардир деб тушунтиради. Бу эса очиқ-ойдин идеализмдир. О. ҳодисаларига фақат инсон олий нерв фаолияти физиологияси ва патологияси ҳақидаги материалистик таълимот асосида илмий ёндашиш мумкин. О. ни қуйидаги мисоллар билан тушунтириш мумкин: баъзи қўзғовчилар шунчалик минимал кучга эга бўладиларки, гарчи улар миянинг элентр активлигида муайян ўзгаришлар ҳосил қилса ҳам, улардан пайдо бўлган импульслар онгимизга етиб бормади (қ. Пороги ощущения). Бундан ташқари, организмдаги автоматизм элементлари ҳам, одатда, англанилмайди; шунингдек, чегарадан ташқариги тормозланиш ва ҳимоявий тормозланиш процессларида содир бўлган ҳаракатлар ҳам шахс томонидан англанилмайди. Мана бу ҳодисалар О. нинг физиологик асосларини тушунтириш учун илмий асосдир.

БИНОКУЛЯРНОЕ ВОСПРИЯТИЕ (лат. bini — икки, aculus — кўз) — бинокуляр идрок; нарса ва ҳодисаларни, уларнинг фазода тутган ўрни, шакли, ҳолати ва бир-бирига нисбатан муносабатларини икки кўз ёрдамида (монокуляр идрокдан фарқ қилиб) идрок қилиш.

БИОГЕНЕТИЧЕСКИЙ ЗАКОН (юнон. bios — ҳаёт, тирклик, genetikos — туғилишга, келиб чиқишга оид) — биогенетик қонун; боланинг психик тараққиётини, ақлий қобилиятларини фақат унинг наслий хусусиятлари билан белгилаб, онг тараққиётини белгилловчи бошқа омилларни, айниқса социал муҳит ҳамда таълим-тарбиянинг ролини инкор қилувчи (Болдуин, Чемберлен, Стенли Холл ва бошқалар) ирқий реакцион назария.

Б. қ. ни Ф. Мюллер ва Геккел кашф қилганлар. Б. қ. органик табиат тараққиёти назариясини пропаганда қилишда ҳамда антидарвинчиларга қарши курашда муайян тарихий роль ўйнаган. Бироқ организмнинг индивидуал ва тарихий тараққиёти муносабатларини тушунтиришда катта хатога йўл қўйган. Жумладан, Б. қ. га кўра, шахс психикасининг индивидуал тараққиёти (онтогенез) бутун инсоният тарихий тараққиётининг (филогенез) асосий босқичларини қисқача такрорлайди. Мас., немис психологи В. Штерннинг фикрича, янги туғилган бола ҳали одам эмас, у фақат сут эмувчи ҳайвондир, олти ойликдан ошгач, у психик тараққиёти жиҳатидан фақат маймунлар даражасига тенглашади, иккинчи ёшида оддий одам ҳолига келади, беш ёшларда ибтидоий пода ҳолидаги одамлар да-

ривкасига етади, биринчи марта мактабга кирган даврлардан бошлаб ибтидоий даврни бошидан кечиради, кичик мактаб ёшидаги даврда унинг онги ўрта асрлардаги кишилар онгига тенлашади, ниҳоят, етуклик даври (16—18 ёшлар) дагина у ҳозирги замон кишиларининг маданий онги даражасига эришади.

БИОГРАФИЧЕСКИЙ МЕТОД — биографик метод; психологиянинг илмий текшириш методларидан бири бўлиб, унинг ёрдамида шахсининг ижодий хаёли, ижодий тафаккури, митовати, қобилият ва истеъдодлари, таланти ҳамда генийлиги каби юксак ақлий, ахлоқий, продавий сифатлари, индивидуал хусусиятлари ўрганилади ва илмий таҳлил қилинади; муайян шахсининг автобиографияси, туган кундаликлари, характеристикаси, ёзишмалари, бошқа кишиларнинг унинг ҳақидаги биографик маълумотлари, шарафнамалари ва хатлари Б. м. нинг ўрганиш материаллари бўлиб хизмат қилади. Б. м. орқали, одатда, бошқа текшириш методлари ёрдамида аниқлаш мумкин бўлмаган илмий маълумотлар тўпланади.

БИХЕВИОРИЗМ (ингл. behavior — хулқ) — бихевиоризм; психологиянинг предмети психикани эмас, балки инсон ва ҳайвонлар хулқини ўрганишдан иборатдир деган фикрини илгари сурувчи ва ҳимоя қилувчи оқим. Б. хулқ деганда организмнинг фақат ташқи муҳитдаги қўзғовчиларга нисбатан қайтарадиган жавоб реакциялари (ҳаракатлари) йигиндисини тушунади. Демак, Б. га кўра, психологиянинг вазифаси фақат ташқи стимул билан унга қайтариладиган реакциялар ўртасидаги тенг маъноли боғланишларни аниқлашдан иборатдир, холос. Б. онгнинг инсон хулқидagi ролини ва уни илмий жиҳатдан ўрганишни, текширишни инкор қилади. Б. алоҳида оқим сифатида XX аср бошларида ҳайвонлар хулқини текшириш натижаларида шаклланган бўлиб, унинг асосчилари америкалик психологлар Уотсон ва Торндайклардир.

БОДРСТВУЮЩЕЕ СОСТОЯНИЕ — бедор ҳолат; бош мия ярим шарларидаги тегишли нерв марказларининг қўзғолиши билан белгиланадиган уйқудан ташқариги ҳолат, онгли ҳолат. Шахс Б. ҳ. дагина маълум бир фаолият турини амалга ошира олади.

БОЛЕВЫЕ ОЩУЩЕНИЯ — оғриқ сезгилари; организмнинг айрим қисмларидаги оғриқни акс эттиришдан иборат сезги тури. О. с. нинг функциялари алоҳида органларнинг зарарланиши ёки функционал зарарланиши ҳа-

қида бизга хабар беришдан иборатдир. О. с. нинг асосий қўзғовчилари зарарланган тўқималарда содир бўладиган физик ва химик процесслардир. Айниқса терининг юза қисмлари оғриқ қўзғатгичларига ўта сезгирдир, чунки бу жойларда оғриқ қўзғатгичлари зич жойлашган: терининг ҳар бир квадрат сантиметр юзасига 100 га яқин оғриқ нуқталари жойлашган, бутун тери юзасида эса бир миллионга яқин оғриқ рецепторлари бор. О. с. гарчи кишида ёқимсиз эмоционал ҳолатни келтириб чиқарса ҳам, организмнинг ҳаёт фаолиятида муҳим аҳамиятга эгадир, улар бадандаги муайян зарарланишлардан дарак беради, организм эса зарарланишга қарши тегишли ҳимоявий реакциялар ҳосил қилади; агар О. с. бўлмаса, организм бевақт ҳалок бўлиши ҳам мумкин.

БОРЬБА МОТИВОВ — мотивлар кураши; шахснинг олдида бир эмас, бир қанча мақсадлар мавжуд бўлган тақдирда, улардан энг муҳимини танлаб олиш процессида рўй берадиган иккиланишдан иборат ҳолат. М. к. баъзан ақл билан ҳиссиёт ўртасидаги субъектив тўқпашувлар тарзида ҳам рўй беради. М. к. узоқ муддатли ва қисқа муддатли деб аталадиган икки турга бўлинади. (қ. Мотивация).

БРОДМАНА ПОЛЯ — Бродман майдонлари; инсон бош мияси қобиғининг ҳужайра қатламлари жиҳатидан ҳар хил тузилган участкалари; ўтган асрнинг 90-йиллари охирларида ҳам бош мия қобиғи, ўз тузилишига кўра, бир хилдир деган қатъий фикр мавжуд эди. Немис психиатри Бродман гистологик кесилшларнинг янги техникаси ва микрофотографик техникасининг жорий қилиниши туфайли, мия қобиғи ҳар хил қатламлардан тузилганлигини ва буларнинг морфологик дифференциалашуви, ҳатто, она қорнидаги ҳаётнинг 6—7 ойларидаёқ бошланишини ишботлашга муваффақ бўлди. Бродман сут эмизувчи ҳайвонларнинг мия қобиғини текшириб, уларнинг ҳаммасининг ҳам мияси турли қатламлардан тузилганлигини ишботлади.

Бродман ҳужайра тузилишининг хусусиятларига асосланиб, бутун мия қобиғини 52 майдончага бўлиб, миянинг харитасини тузиб чиқди. Унинг фикрича, мия қобиғининг ҳар бир майдони қолган майдонлардан гистологик жиҳатидан ҳам, физиологик жиҳатидан ҳам фарқ қилади; инсон психик процесслари эса бир қанча майдонларнинг биргаликдаги фаолияти натижасида рўй беради.

БРОККА ЦЕНТР — Брокка маркази; мия қобигининг бир участкаси бўлиб, француз антропологи ва жарроҳи Брокка афазия ҳодисаларини текширган вақт (1861) дан бошлаб нутқнинг эффе́ктор функциялари шу марказга боғлаб тушултирилади. Б. м. бош миядаги учинчи чап пещона бурмасининг пастки қисмида жойлашган. XX асрда ўтказилган клиник текширишлар Б. м. нинг бундай жойланувини асосан тўғри, лекин тўлиқ эмас деб топди: афазиянинг бир хил локализация соҳаларига эга бўлмаган формаларининг ҳам мавжудлиги аниқланди (*қ. Локализация функция*).

В

ВЕБЕРА-ФЕХНЕРА ЗАКОН — Вебер-Фехнер қонуни; қўзғовчи кучининг ўзгариши билан ҳосил бўлган муайян сезги кучининг ўзгариши ўртасидаги ўзаро муносабатни ифодалайдиган, XIX асрда немис олимлари Э. Вебер ва Г. Фехнерлар кашф этган қонуни. В.—ф. қ. га кўра қўзғовчининг кучи геометрик прогрессияда ўзгарса, тегишли сезгиларининг кучи арифметик прогрессияда ўзгаради. В.—ф. қ. ўртача даражадаги кучга эга бўлган қўзғовчиларгагина хосдир; уни ҳаддан ташқари кучли ёки кучсиз қўзғовчиларга нисбатан қўлланиш мумкин эмас (*қ. Разностный порог ощущения*).

ВЕГЕТАТИВНАЯ НЕРВНАЯ СИСТЕМА — вегетатив нерв системаси; нерв системасининг организм ички органлари фаолияти ва модда алмашинувини бошқариб турадиган бир қисми. Кўп вақтлар давомида В. н. с. нинг фаолияти марказий нерв системасига боғлиқ эмас деб ҳисобланиб келинган, уни баъзан автоном нерв системаси деб юритилишининг сабаби ҳам шудир. Махсус текшириш В. н. с. билан марказий нерв системаси ўртасида доимий ўзаро алоқа мавжудлигини ва унинг фаолияти бош мия қобиғи томонидан бошқарилиб туришини кўрсатди.

В. н. с. марказий нерв системасининг муайян қисмларига жойлашган марказий бўлақлар, вегетатив нервлар ҳамда турли органларда жойлашган периферик нерв тунгунларидан ташкил топган. В. н. с. симпатик ва парасимпатик нервлар деб аталувчи икки қисмга бўлинади (*қ. Симпатические нервы, Парасимпатические нервы*).

ВЕРА — ишонч; табиат, жамият ва инсон тафаккури ҳодисалари ҳақидаги ҳукмларнинг чин ёки ёлғонлигини исботлаш учун қабул қилинган тасаввур ҳамда тушунчалардан иборат онг мазмуни. И. диний ва илмий ишончга бўлинади: диний И. илоҳият ва ғайри табиий кучлар ҳақидаги сохта билимларга асосланади. Илмий И. эса ҳақиқий билимларга, фан ва техника ютуқларига асосланиб, кишиларни табиат ва жамият тараққиёти қонусларини би-лишга ундайди (қ. **Мировозрение, Убеждение**).

ВЕРНИКЕ ЦЕНТР — Вернике маркази; бош мия чап ярим шарларидаги юқори чакка бурманинг орқа учдан бир бўлагида жойлашган эшитув-нутқ зонаси. В. м. шикастланганда мураккаб товушлар йиғиндисини анализ қилиш қобилияти бузилади, нутқ товушларини бир-биридан фарқлаш, сўзларнинг маъносини тушуниш қийинлашади. Бу марказни, унинг жароҳатини биринчи бўлиб немис олими К. Вернике тошган.

ВЕРХНИЙ ПОРОГ ОЩУЩЕНИЙ — сезгиларнинг юқори чегараси; қўзғовчи кучининг максимал даражада ортиши натижасида сезгилар кучининг тегишли анализаторларда оғриқ ҳосил қилиш томонига қараб ўзгариши. Мас., ҳаддан ташқари ёруғлик (айтайлик, пайвандлашда чиқадиған ёруғлик) кўзда оғриқ сезгисини ҳосил қилади. Агар қўзғовчи кучи С. ю. ч. дан ортса, сезги органларининг зарарланиши ёки бутунлай ишдан чиқиши мумкин.

ВИСЦЕРАЛЬНЫЕ ОЩУЩЕНИЯ (лат. viscera — ички) — висцерал сезгилар қ. **Органические ощущения**).

«ВЕЩИЕ СНЫ» — «кароматли тушлар»; уйқу процес-сида кўрган тушларни шахснинг тақдирига боғлаб йўйишдан иборат бидъат. К. т. ҳақидаги «фикрлар»га кўра, кишининг тушида кўрган нарсалари ўнгида тўғри келармиш ёки туш кишининг келажаги ҳақида олдиндан хабар берармиш. Мас., «мусулмон» халқларида тушида кўрилган хом гўшт мушкулотга, ип йўлга йўйилади: агар киши тушида янги кийим кийса, обрўсининг ортишига, от минса, мартабага эришиши ёки мурод-мақсадига етишига йўйилади. Туш кўришни кишининг тақдирига боғлаб, бундай йўйилиши бежиз эмас; туш кўриш ихтиёрсиз хаёл-нинг бир тури бўлиб, унинг мазмунида кишининг орзу-умидлари, ҳаёти учун фойдали ёки хавфли ҳисобланган нарс ва ҳодисалар ҳам ифодаланиши мумкин; лекин туш кишининг келажак иқболидан дарак беради, деб қатъий айтиш хатодир.

ВИБРАЦИОННЫЕ ОЩУЩЕНИЯ (лат. vibratio — тебраниш, титраш) — вибрация сезгилари; тери ва мускул ҳаракат сезгиларининг бир тури бўлиб, бирин-кетин келадиган кучли қўзғовчилар таъсирида пайдо бўлади. Мас., титраётган камертон таъсири, кесилган ҳавонинг кучли оқими кабилар. В. с. қарларда ва қар-қўр-соқовларда кучли ривожланган бўлиб, маълум даражада эшитиш ва афасини бажариши мумкин. В. с. ёрдамида қарларни путқ товушларини, айниқса унли ва ундош товушларни ажрата олишга ўргатиш мумкин.

ВИГИЛЬНОСТЬ (лат. vigil — хушёр, сичков) — зийранди; диққатни илти объектларга, айниқса субъектив таассуротларга теа тўплай олиш қобилияти.

ВИТАЛИЗМ (лат. vitalis — ҳаётий) — витализм; ҳаётнинг маҳиятини ва тириклик ҳодисаларини организмдаги маънос, моддий бўлмаган маъбанинг, яъни «ҳаётий аҳднинг», аруҳнинг ҳаракати билан тушунтиришга уринадиган реакцион идеалистик таълимот.

ВКУСОВЫЕ ОЩУЩЕНИЯ — маза сезгилари; сувда ёки сулакда эриган моддаларнинг таъмини акс эттиришдан иборат сезги тури. Тилнинг юза қисми ва юмшоқ танглай маза сезгиларининг органи бўлиб ҳисобланади.

ВЛЕЧЕНИЕ — майл; фақат мавжуд шароитдан порон бўлган ҳолда интилишнинг аниқ мақсадини ёки эҳтиёж объектини англаб етмасликдан иборат иродавий босқич. М. моддий, руҳий ва физиологик эҳтиёж, муҳтожликдан келиб чиқса ҳам, лекин сабабсиз зеркиш, нималарнидир ёки кимларнидир, ҳали уларни тўлиқ англаб етмай, қумсан ҳисси тариқасида кечирилади.

ВНЕШНЕЕ ВНИМАНИЕ — ташқи диққат; онгимизнинг объектив воқеликдаги нарса ҳамда ҳодисаларга, уларнинг айрим белги ва хусусиятларига йўналтирилиши, уларда актив тўпланадиган диққат тури (қ. **Внутреннее внимание**).

ВНЕШНЕЕ ТОРМОЖЕНИЕ — ташқи тормозланиш; шартсиз ёки туғма тормозланиш (қ. **Безусловное торможение**, **Запредельное торможение**).

ВНЕШНИЕ РЕЦЕПТОРЫ — ташқи рецепторлар; ташқи сезги органларимиз сезувчи нервларининг қўзғовчи таъсирида қабул қилиб олувчи чекка учлари (қ. **Анализаторы**, **Рецепторы**, **Экстерорецепторы**).

ВНЕШНИЙ РАЗДРАЖИТЕЛЬ — ташқи қўзғовчи; сезги органларимизга бевосита ёки бавосита таъсир этиб,

бизда сезгилар ҳосил қилувчи объектив воқеликдаги нарса ва ҳодисалар, уларнинг белги ва хусусиятлари (қ. *Раздражитель*).

ВНЕШНЯЯ РЕЧЬ — ташқи нутқ; фикр, ҳиссиёт ва интилишларни тил воситаси орқали бевосита ўзгаларга баён қилиш процессидан иборат нутқ тури.

ВНИМАНИЕ — диққат, онгимизнинг муайян объектга йўналтирилиши ва унда тўпланишидан иборат психик ҳолат. Онгимиз йўналтирилган нарсалар диққатнинг объекти деб аталади. Объектив воқеликдаги нарса ва ҳодисалар, шунингдек, субъектив кечинмаларимиз, тассуротларимиз Д. объекти бўлиши мумкин. Д. ақл, ҳиссиёт ва прода сингари мустақил онг соҳасини ташкил қилмайди, у ҳар бир онг функцияси билан биргаликда намоён бўлади: шахс диққат билан идрок, тасаввур ва тафаккур қилади, диққат билан эсда қолдиради ва эсга туширади.

Д. да онгнинг воқеликка нисбатан танлаб муносабатда бўлиш хусусияти намоён бўлади: биз бирор объектга диққат қилар эканмиз, онгимизда фақат шу объектнинг ўзинигина акс эттириб, айни вақтда қолган нарса ҳамда ҳодисаларни онг доирасидан четда қолдираамиз.

Д. нинг физиологик асоси қўзғолиш процессининг бош мия ярим шарлар қобиғининг айрим участкаларида тўпланиши натижасида оптимал қўзғолиш ўчоғининг ҳосил бўлиши ва айни вақтда манфий индукция қонупига биноан мия қобиғидаги бошқа нерв марказларининг маълум даражадаги тормозланишидир.

ВНИМАТЕЛЬНОСТЬ — зийраклик; шахснинг атрофдаги нарса ва ҳодисаларга, бошқа кишиларга ҳамда ўз шахсий кечинмаларига, таассуротларига нисбатан актив муносабатда бўлиш қобилияти (қ. *Вигильность*).

ВНУТРЕННЕЕ ВНИМАНИЕ — ички диққат; онгимизнинг ўз субъектив таассуротларимиз, ҳис-туйғуларимиз ва интилишларимизга қаратилишидан иборат диққат тури (қ. *Внешнее внимание*).

ВНУТРЕННЕЕ ТОРМОЖЕНИЕ — ички тормозланиш; тормозланишнинг шартли рефлексор реакцияларда намоён бўладиган бир тури. И. т. бошқачасига «шартли» тормозланиш ёки «ҳосил қилинган» тормозланиш деб ҳам аталади, чунки тормозланишнинг бу тури шартли қўзғовчи шартсиз қўзғовчи билан мустаҳкамланмаган тақдирда келиб чиқади (қ. *Условный рефлекс*).

ВНУТРЕННИЕ РЕЦЕПТОРЫ — ички рецепторлар; ички органлардаги сезувчи нервларнинг таъсиротни қабул қилиб олувчи чекки учлари (қ. Анализаторы, Интерорецепторы).

ВНУТРЕННИЙ РАЗДРАЖИТЕЛЬ — ички қўзғовчи; ички рецепторларга таъсир этиб, бизда органик сезгилар ҳосил қилувчи ички органлар фаоллигидаги физиологик ҳамда кимёвий ўзгаришлар (қ. Раздражитель).

ВНУТРЕННЯЯ РЕЧЬ — ички путқ; муайян фикрларнинг ўзгачаларга баён қилувчи қадар онгимизда шаклланишидан иборат путқ тури; ички путқ одатда овозсиз, қисқа ва ихчам бўлиб, у шахснинг ўз-ўзи ёки ҳаёлий суҳбатдоши билан фикр олинуви тариқасида рўй беради.

ВНУШАЕМОСТЬ — ишонувчанлик; шахснинг бошқа кишиларнинг таъсирига шак-шубҳасиз берилиш, ишонидан иборат характер хислати. Ишонувчан кишилар баъзан ўзининг шахсий эътиқод ва қизиқишларига вид бўлган таъсиротларга берилишга ҳам мойил бўладилар. И. икки турдан: умумий И. ва индивидуал хусусият сифатидаги И. дан иборатдир. Баъзан психопатологик ҳолатдаги И. ҳам бўлиб, у ақл ва ироданинг етарли ривожланмаслиги ёки пасайиши натижасида рўй беради. Умумий ишонувчанлик кўпинча ёш болаларга хос бўлади.

ВНУШЕНИЕ — ишонтириш; психик таъсир кўрсатишнинг асосан сўз орқали амалга ошириладиган махсус бир тури. И. бедор ҳолатда ҳам, гипнотик ҳолатда ҳам амалга оширилиши мумкин, бироқ гипнотик ҳолатда унинг таъсир кучи ортади. И. да ишонтирувчининг ишонувчига висбатан обрўси муҳим аҳамиятга эгадир. И. дан медицинада турли касалликларни даволаш учун ҳам кенг фойдаланилади.

ВНУШЕННАЯ ПОЗА — ишонтирилган гавда ҳолати; гипнозчи томонидан гипноз қилинувчида, психиатр томонидан пациентда психик таъсир кўрсатиш орқали сунъий равишда ҳосил қилинган муайян гавда ҳолати. Мас., гипнозчи гипноз қилинувчини қаттиқ ишонтириш учун бошини бир стулга, оёқларини иккилчи стулга қўйиб (горизонтал ҳолда ётқизиб), ўзи унинг кўкрагининг устига чиқиб тик туриши ҳам мумкин.

ВОЕННАЯ ПСИХОЛОГИЯ — ҳарбий психология; психологиянинг жанг ва ҳарбий машқ, стратегия ва тактика масалаларини, командир состави ва бўйсунувчилар ўрта-

сидаги муносабатларни психологик таҳлил қилиш ҳамда тегишли илмий хулосалар чиқаришдан иборат махсус соҳаси.

ВОЗБУДИМОСТЬ — қўзғолувчанлик; шахснинг темперамент хусусиятлари билан белгиланадиган муайян таъсирот кучига тез берилувчанликдан иборат бўлган индивидуал хусусияти. Қ. икки хил: нерв Қ. лиги ва эмоционал Қ. лигидан иборат бўлади. Қ. нинг ҳар иккала тури ҳам нерв системасининг типлари билан белгиланади (қ. **Темперамент, Типы нервной системы**).

ВОЗБУЖДЕНИЕ — қўзғолиш; олий нерв фаолиятининг қўзғовчилар таъсирини қабул қилиб олиш ва тегишли жавоб реакциясини қайтариш учун тайёр туриш ҳолатида иборат асосий процесс, нерв системасининг фаол ҳолати. Организм Қ. процесси мавжуд бўлгандагина муайян фаолият туриши амалга ошира олиши мумкин.

ВОЗДЕЙСТВЕННОСТЬ РЕЧИ — нутқнинг таъсирчанлиги; сўз ёрдамида бошқа кишиларнинг тафаккури, ҳиссиёти ва иродасига, дунёқараши ва эътиқодига мақсадга мувофиқ равишда таъсир кўрсатишдан иборат нутқ сифати. Н. т. сўзлаётган шахснинг обрўсига, тажрибаси ва билим даражаси, шунингдек, нутқ маданиятининг савиясига боғлиқдир.

ВОЗРАСТНАЯ ПСИХОЛОГИЯ — ёш психологияси; психологиянинг шахснинг турли ёш (болалик, ўсмирлик, йигитлик ва ҳоказо) босқичларидаги психик ривожланиш қонуниятларини ўрганадиган махсус соҳаси.

ВОЗРАСТНЫЕ ОСОБЕННОСТИ — ёш хусусиятлари муайян ёш даврига хос бўлган анатомик-физиологик ва психик хусусиятлар.

ВОЗРАСТНЫЕ ПЕРИОДЫ — ёш даврлари; муайян ёшдаги шахслар психикасининг бошқа ёшдагиларникидан миқдор ва сифат фарқларини кўрсатадиган тараққийёт даврлари (қ. **Периодизация детства**).

ВОЛЕВЫЕ ДЕЙСТВИЯ — иродавий ҳаракатлар; олиндан белгиланган муайян мақсадга мувофиқ жисмоний ёки ақлий куч сарфлаш орқали амалга ошириладиган онгли ҳаракатлар (қ. **Воля, Автоматизированные действия**).

ВОЛЕВЫЕ МОМЕНТЫ — ирода кўрсатилаётган моментлар (қ. **Постановка цели, Выбор средств, Приятие решения, Исполнение**).

ПОСЛЕВОЕ УСИЛИЕ — продвиний йўр берин; муайян мақсадга эришни бўлада учраган қийинчиликларни бар-тириф қилиш учун оғла ровинда жисмоний ва ақлий куч сарфлашдан оборат активлик.

ВОЛОНТАРИЗМ (лат. voluntas — прода) — волюнтаризм; буринда психологиядаги, прода барча психик воқеаларнинг манбан ва асосини таникил қилган, шахсининг ўзининга боғлиқ бўлган бирламчи илоҳий қобилиятлар, деб даъво қилувчи реакцион оқим. В. оқими про-дани воқоликни акс эттиришининг алоҳида формаси эмас, балки оғ таракқийти муносабати билан юзага ке-ладиган махусе кечинмадир деб билади.

ВОЛН — прода; шахсининг оғли ҳаракатларида, ўз-ўзини тут билишида ифодаланадиган, айниқса мақсадга эришни йўлида учрайдиган жисмоний ва руҳий қийин-чиликларни етиб чиқишда намоён бўладиган ихтиёрий активлигидир. И. ҳам бошқа руҳий ҳодисалар сингари объектив воқоликни, хусусан жамиятдаги, алоҳида киши-лар ҳаётидаги зарурийтни акс эттиришининг махусе фор-масидир. Шунинг учун ҳам прода, гарчи кишиларнинг ихтиёрий активлиги бўлса ҳам, объектив сабаблар, шах-сининг илаш тартиби ва шароитлари билан белгиланади (қ. Детерминизм).

ВООБРАЖЕНИЕ — хаёл; мавжуд тасаввурларимизга беосланиб, аввал идрок қилинмаган, турмуш тажрибамиз-да учрмаган нарса ва ҳодисаларнинг образларини яра-тишдан иборат бўлган оғ фаолияти. Мас., биз тропик ўр-монларни кўрмаган бўлсак-да, айрим дарахт ҳақидаги, ўрмон ҳақидаги тасаввурларимизга, тропик ўрмонлар-нинг ёзми ва оғзаки тасвирига асослашиб, уларнинг обра-зини оғимизда яратамиз.

Хаёлниинг бошқа психик ҳодисалардан яна бир фарқи шундан иборатки, у ҳозирги замоннигина эмас, балки ўт-минин ва келажакни ҳам акс эттира олади. Х. нинг асо-сий мавбаси шахсининг эҳтиёжидир: қондирилмаган муҳ-товлик ишини хаёл суришга, яъни эҳтиёж объектлари-нинг образларини яратишга мажбур қилади. Х. нинг физиологик асоси бош мия ярим шарлари қобигидаги мавжуд муваққат нерв боғланишлари асосида янги нерв боғланишларнинг ҳосил бўлишидир.

ВООБРАЖАЕМЫЕ ДЕЙСТВИЯ — хаёлий ҳаракат-лар; муайян ин-ҳаракатларни бевосита бажармасдан ту-риб, уларнинг образларини яратиш, бажарилиш тартиби

ВПЕЧАТЛИТЕЛЬНОСТЬ—таъсирланувчанлик; субъектив таассуротларга ҳаддан ташқари берилувчанликдап иборат индивидуал хусусият (қ. Впечатление, Минительность).

ВРЕДНЫЕ ПРИВЫЧКИ — зарарли одатлар; муайян жамиятнинг ахлоқ нормалари принципларига, санитария-гигиена талабларига зид одатлар (қ. Привычки).

ВРЕМЕННОЕ ЗАБЫВАНИЕ — вақтинча унуттиш; аввал идрок қилинган ёки эсда қолдирилган нарса ва ҳодисаларнинг образларини зарур пайтда эсга тушира олмасдан, кейинчалик, вақт ўтгач, эсга туширишдан иборат унуттиш тури (қ. Забывание, Реминисценция, Длительное забывание).

ВРЕМЕННЫЕ НЕРВНЫЕ СВЯЗИ — муваққат нерв боғланишлари; бош мия ярим шарлари қобигида рўй берган қўзғолиш ва унинг натижалари ўртасида ҳосил бўлган вақтинчалик нерв боғланишлари. М. и. б. шартли рефлекслар ва ассоциацияларнинг асосий нерв механизмларини ташкил қилади.

ВСПОМИНАНИЕ — эслаш; аввал идрок қилинган нарса ва ҳодисаларни, ҳолатларни бевосита такрор идрок қилмаган ҳолда эсга туширишдан иборат хотира процесси. Э. эсга туширилган материалларнинг ҳажмига қараб тўлиқ ва тўлиқсиз бўлиши мумкин.

ВСПЫЛЬЧИВОСТЬ — сержаҳллик; арзмаган таъсиротдан ҳам тажанглик қилавериш, ўз кайфиятини бузиш каби эмоционал ҳолатлар билан ифодаланадиган салбий характер хислати.

ВТОРАЯ СИГНАЛЬНАЯ СИСТЕМА — иккинчи сигнал системаси; И. П. Павлов томонидан сўз, нутқ ёрдами билан ҳосил бўлувчи мураккаб сигнал системасини таърифлаш учун ишлатилган термин; сўз, нутқ таъсирида бош мия ярим шарлари қобигида ҳосил бўлган муваққат нерв боғланишлари системаси. И. с. с. фақат инсонларга хос бўлиб, ҳайвонларда йўқ. И. с. с. меҳнат фаолияти туфайли биринчи сигнал системаси асосида тарихан таркиб тошган бўлиб, унинг билан узвий боғлиқ ҳолда бўлади. (қ. Первая сигнальная система).

ВТОРИЧНОЕ ПРОИЗВОЛЬНОЕ ВНИМАНИЕ — иккинчи тартибли ихтиёрий диққат; онгимизнинг муайян объектга ихтиёрсиз равишда йўналтирилса-да, унинг устида маълум вақт барқарор ҳолда, тўпланиб туришидан иборат ихтиёрий диққат тури; диққат объектининг маз-

Мушнинг қараб ихтиёрсиза диққатининг ихтиёрый диққатга
бўланиши.

ВУЛЬГАРНИЙ МАТЕРИАЛИЗМ (лат. vulgaris —
тохта, қўноқ, содда) — вульгар материализм; XIX асрнинг
60—90 йилларида майдонга келган, жигар узидан ўт аж-
ратиб чиқаргани сингари, материал ҳам, хусусан, мия ўзи-
нинг фикр олириб чиқаради деб, психика табиатини ҳаддан
ташқари қодалантирувчи майда буржуача механистик
философий оқим. В. м. нинг вакиллари Фохт, Бюхнер,
Меллендт ва бошқалардир.

ИФНОД — ҳулоса, икки на ундан ортиқ ҳукмларнинг
бир-бири билан маънавий боғланиши натижасида келиб
чиқарилган учинчи бир ҳукмдан иборат ақлий маҳсул
(ф. Умовакключение, Суждение).

ИФДЕРЖАИНОСТЬ — вазминлик; шахснинг ҳар
қандай оғир шароитларда ҳам ўзини тута билиши, қўлга
ола билишидан иборат продавий характер хислати.

ИЪРАЗИТЕЛЬНЫЕ ДВИЖЕНИЯ — ифодали ҳара-
катлар; шахснинг муайян психик ҳолатини, айниқса ҳис-
тушуларини объектив равишда ифодалайдиган мимика,
пантомимика, жестлар каби ихтиёрсиз ёки ихтиёрый ҳа-
ракатлар йиғиндиси.

ИЪСОТА ЗВУКА — товушнинг баландлиги; товуш-
нинг унинг частотаси билан, яъни бир секундда тебраниш
миқдори билан белгиланадиган сифати; товушнинг частотаси
қанчалик кўн бўлса, унинг баландлиги шунчалик
паст бўлади; одам қўлоғи 16—20 дап 20000 гц частота-
даги товушларни идрок қилиши мумкин.

ИЪШНАЯ НЕРВНАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ — олий нерв
фаолияти; бош мия ярим шарларининг юксак даражада
ташқил топган организм билан ташқи муҳит ўртасидаги
мураббаб ўзаро муносабатларни таъминлаб турувчи пси-
хифизиологик функциялари йиғиндиси; психиканинг мод-
дий ядрий асоси. О. п. ф. ҳақидаги илмий-материалистик
таълимот И. П. Павлов томонидан кашф этилган.

ИЪШИНЕ ЧУВСТВА — юксак ҳислар; соф ҳайвоний
эмощиялардан сифат жиҳатдан фарқ қиладиган, фақат
инди лот — инсонга хос бўлган ақлий, ахлоқий, эстетик
ҳамда ватаншарварлик ҳислари.

ИЪРЦБУРГСКАЯ ШКОЛА ПСИХОЛОГОВ — психо-
логларнинг Вюрцбург мактаби; XX асрнинг бошларида
Германида найдо бўлиб, тафаккурни фақат ўз-ўзини ку-
ватини ёки интроспекция методи ёрдамида ўрганувчи, та-

факкурни идрок ва тасаввур образларига, путқ ва тилга боғлиқ эмас деб, «соф» тафаккур ҳақидаги фикрни илгари сурувчи психологик оқим. П. В. м. нинг асосчиси Вюрцбург университетининг профессори О. Кюльпе бўлган. Бу оқим вакиллари (К. Марбе, Н. Ах, А. Мессер, К. Бюллер ва бошқалар) бевосита идеалистик фалсафа таъсирида бўлиб, уларнинг фикрича, тафаккур соф илоҳий ҳодиса деб қаралиши керак эди.

Г

ГАЛЛЮЦИНАЦИЯ (лат. hallucinatio — алаҳлаш, бо-синқираш, валдираш) — галлюцинация, реал воқеликдаги нарса ва ҳодисаларнинг анализаторларга бевосита таъсирисиз онгимизда турли образларнинг хаёлий равишда пайдо бўлишидан иборат психопатологик ҳодиса. Г. сезги аъзоларимизнинг номларига қараб кўрув, эшитув, ҳид ва бошқа турларга бўлинади. Г. психик касалликнинг белгиси бўлиб, бош мия қобиғидаги қўзғолиш процессларининг патологик сустиги натижасида, баъзан нерв системасининг захарланиши ёки ҳаддан ташқари толиқиши натижасида рўй беради.

ГАРМОНИЧЕСКОЕ РАЗВИТИЕ (юнон. harmonia — боғлиқлик, ҳамоҳанглик, мувофиқлик) — гармоник ривожланиш; инсондаги жисмоний, ақлий ва маънавий кучларнинг ўзаро бир-бирларига мувофиқ равишда ривожланишидан иборат бўлган камолот даражаси (қ. Развитие).

ГЕНЕРАЛИЗАЦИЯ (лат. generalis — умумий, асосий, бош) — генерализация; ҳар қандай муваққат нерв боғланишларининг дастлабки дифференциялашмаган (ихтисослашмаган) кўриниши. Г. ҳодисаси муайян қўзғовчига нисбатан шартли рефлекс ҳосил қила бошлаганда, шу қўзғовчига ўхшаш бўлган бошқа қўзғовчиларга ҳам тегишли рефлекснинг пайдо бўлиши орқали намойи бўлади. Г. ҳодисаси нерв процеслари — қўзғолиш ва тормозланишнинг иррадиацияси қонунига асосланади (қ. Иррадиация, Дифференциация).

ГЕНЕТИЧЕСКАЯ ПСИХОЛОГИЯ (юнон. genetikos — туғилишга, келиб чиқишга оид) — генетик психология; психологиянинг махсус соҳаси бўлиб, умуман, ҳайвонлар ҳулқи ва инсон психикасининг ривожланиш қонуниятла-

рийи ўрганади; хусусан психик процессларнинг ўзгаришлари, турининг биологик ва эволюцион тараққиёти (филогенез), одамнинг пайдо бўлиш тарихи, инсониятнинг тарихий тараққиёти, ҳар бир организмнинг ёшга қараб ўзга индивидуал тараққиёти (онтогенез) процесси асосида ўрганади (қ. Детская психология, Сравнительная психология).

ГЕНИАЛЬНОСТЬ (лат. *genius* — доҳийлик, заковат, буви истеъдод) — генийлик; муайян жамият ёки бутун бир амалат ҳаётида тарихий аҳамиятга эга бўлган ижодий фаолиятда намоён бўлувчи, юксак даражада ривожланган фанқулодда истеъдод, инсон ақл-заковати тараққотининг салтанати ҳисобланган ноҳир индивидуал хусусият. Г. да одатда барча ижобий сифат ва хусусиятлар муноссабланган бўлади. Мас., марксизм-ленинизм инвасикллари жаҳон пролетариат оммасининг генийлари, доҳийларидир. А. Навоий ўзбек халқининг гениал шоирлар.

ГЕРОНТОПСИХОЛОГИЯ (юнон. — қари киши, қари нам, фан) — организмнинг қариши билан боғлиқ бўлган процесс ва ҳодисаларни, шу билан бирга қарилекнинг психологик аспектини ўрганадиган фан.

ГЕШТАЛЬТПСИХОЛОГИЯ (нем. *Gestalt* — тасвир, иклат шакл, таркиб, тузилиш) — гештальтпсихология; буржуа психологиясидаги психиканинг, психик процессларнинг яхлит тузилиши ва динамиклиги (серҳаракатлиги) принципига асосланувчи, бу хусусиятлар азалдан инстинккага хосдир, улар психика тараққиётининг асосини ташкил қилади, деган фикрни илғари сурувчи оқимлардан бири. Г. айниқса ўтган асрнинг бошларида, аввало Германияда, сўнгра АҚШда кенг тарқалган эди. Г. нинг асосий нақиллари М. Вертгеймер, В. Келлер, К. Кофка, Ж. Левин ва бошқалардир.

ГИГИЕНА (юнон. *hygieinos* — шифобахш, саломатлик яратувчи) — гигиена; одамнинг, кишилар коллективининг ва табиқ муҳит, яъни табиий, маиший ҳамда ижтимоий яшнлаб чиқариш муносабатлари ўртасидаги алоқа ҳамда узаро таъсирларни ўрганиб, мазкур шароитлардаги инсон саломатлиги нормаларини яшнлаб чиқувчи фан. Мас., охида Г. си, мактаб Г. си, шахсий Г. кабилар.

ГИПЕРКИНЕЗ (юнон. *hyper* — ҳаддан тапқари, бошқа тарафга, *kinesis* — ҳаракат) — гиперкинез; нерв системасининг касалланиши туфайли рўй берадиган ҳаддан таш-

қари ихтиёрсиз гавда ҳаракатлари. Г. нинг асосий сабаби бош мия ости ҳаракат марказларининг зарарланиши, шунингдек, мия ости билан бош мия қобиғи ўртасидаги нормал боғланиш ва муносабатларнинг бузилишидир.

ГИПНОЗ (юнон. *hypnos* — уйқу) — гипноз; бош миянинг баъзи марказларини тормозлаш натижасида кишиларда ва ҳайвонларда махсус равишда ҳосил қилинадиган сунъий уйқу. Уйқунинг чуқурлик даражасига қараб гипноз 3 та асосий босқичга бўлинади; 1) летаргия — энгил мудроқ ҳолати; 2) каталепсия — нисбатан анча (қаттиқ) чуқур уйқу; 3) самномбулизм — энг чуқур уйқу бўлиб, бунда шахсни ҳар турли ишонтириш ва унга таъсир кўрсатиш мумкин. Г. ҳайвонларда жуда кучли ёки жуда кучсиз қўзғовчилар таъсирида, одамда эса, сўз билан ишонтириш, яъни шартли рефлекс механизмлари асосида ҳосил қилинади.

ГИПНОЛОГИЯ (юнон. *hypnos* — уйқу, *lagos* — таълимот) — гипнология; гипноз тарихи, назарияси ва техника (практика)си ҳақидаги фан.

ГИПНОПЕДИЯ (юнон. *hypnos* — уйқу, *paideia* — бола) гипнопедия; уйқу вақтида одам хотирасига турли информацияларни ўтказиш ва мустаҳкамлаш методи, назария ҳақидаги таълимот; уйқу процессида таълим-тарбия бериш.

ГИПНОТИЗМ — гипнотизм; гипнозга тааллуқли бўлган ҳодисалар йиғиндиси (қ. Гипноз, Гипнология, Магнетизм).

ГИПНОТИЧЕСКИЙ СЕАНС — гипнотик сеанс, гипнозчи томонидан гипноз техникасини оммавий ҳамда амалий равишда намоён қилинишидан иборат усул ҳамда воситалар.

ГИПНОТИЧЕСКИЙ СОН — гипноз уйқуси; мутахассис гипнозчи томонидан пациентда махсус равишда ҳосил қилинадиган сунъий уйқу. Г. у. кўпинча гипноз сеансларида ва даволаш мақсадларида ҳосил қилинади.

Гипнотическое состояние — гипноз ҳолати; пациентнинг гипноз процессидаги ҳолати. Г. ҳ. гипноз уйқуси, турли гипнотик ҳаракатларда намоён бўлади (қ. Летаргия, Каталепсия, Самномбулизм, Внушённая поза).

ГИПОТЕЗА (юнон. *hypothesis* — асос, тахмин) — гипотеза; табиат, жамият ва инсон тафаккури соҳасидаги муайян ҳодисани тўлиқ тушунтириш ёки исботлаш учун етарли далилларга эга бўлмаган илмий фараз, тахмин, Г.

вадий текширини методларидап, воқеликни билиш формаларидин биридир.

ГЛУХОНЕМОТА — кар-соқовлик; эшитиш қобилияти ва нутқнинг қисман ёки тўлиқ издан чиқишидан иборат патологик нуқсон.

ГРАФОЛОГИЯ (юнон. grapho — ёзаман, logos — таълимот) — графология; кишининг ёзуви билан характери ўртасида мутлақ боғланишлар бор, бинобарин, ёзувни ўрганиш асосида шахснинг характер хислатлари ҳақида тўлиқ фикр юритиш мумкин деб даъво қилувчи ғайри ваъдий таълимот.

ГРОМКОСТЬ ЗВУКА — товушнинг баландлиги; товушнинг кучи ва частотасига боғлиқ бўлган миқдорий характеристикаси.

ГРЕЗЫ — гул хаёл; мавжуд тасаввурларга асосланиб, шахснинг ўзи учун ёқимли, аммо амалга оширилиши мумкин бўлмаган, ҳақиқатдан узоқ истиқбол образларини яраттиридан иборат ихтиёрсиз хаёл тури, ширин хаёл.

ГУЛЕНИЕ — гу-гулаш; бир ёшгача бўлган болаларнинг нутқни эгаллашга тайёргарлик даврида турли товушларни чиқариши. Мас., 6—7 ойлик бола «ду-ду-ду», «бу-бу-бу», «та-та-та» каби товуш бирикмаларини чиқара бошлайди.

ГУМАНИЗМ (лат. humanus — инсоний) — гуманизм, одамларга меҳр-муҳаббат, одам қадр-қийматини ҳурматлаш, инсоният бахт-саодати учун ғамхўрлик қилишдан иборат дунёқараш формаси (қ. Гуманность).

ГУМАННОСТЬ — инсонпарварлик; одамни севиш ва унинг қадр-қийматини ҳурматлашдан иборат ижобий характер хислати.

ГУМОРАЛЬНАЯ ТЕОРИЯ ТЕМПЕРАМЕНТА (лат. humor — памлик, суюқлик) — темпераментнинг гуморал назарияси; кишиларнинг темперамент хусусиятларини организмдаги суюқликларнинг, хусусан, қон, ўт, қора ўт ва лимфалар миқдорининг ўзаро нисбатига боғлаб тушунтирадиган назария. Т. г. н. қадимги юнон врач Гиппократ (э. а. 460—377 й.) дан бошланади. «Темперамент» деган термин ҳам шундан келиб чиққан бўлиб, латинча темперамент пропорция, нисбат деган маъноларни билдиради. Гиппократнинг фикрича, организмда тўрт суюқлик бор: ўт, қон, қора ўт ва лимфа; бу суюқликларнинг ҳар бири алоҳида хусусиятга эга бўлиб, турли функцияларни бажаради; ўтнинг вазифаси организмни қуруқ сақлаб

туриш, қоннинг вазифаси организмни иситиб туриш, қора ўтнинг вазифаси организмда намликни сақлаб туриш, лимфанинг вазифаси эса организмни совитиб туришдир. Гипократнинг фикрича, организмда шу суюқликлардан биронтаси миқдор жиҳатидан қолганлардан устун туриши керак. Мана шунга қараб кишилар темперамент жиҳатидан бир-бирларидан фарқ қиладилар. Мас., холерик темпераментдаги кишиларда ўтнинг, саргвипикларда қоннинг, меланхоликларда қора ўтнинг ва флегматикларда лимфанинг нисбий миқдори кўп бўлади.

Кейинчалик гуморал назарий темпераментнинг, хусусан ички секреция безлари ишлаб чиқарган гармонларнинг қондаги миқдори билан тушунтириладиган бўлди.

Т. г. н. илмий жиҳатдан етарли далиллар билан исботланмаган, шунинг учун ҳам у темперамент хусусиятларини тўғри тушунтириб бера олмайди. Темперамент ва унинг хусусиятларини илмий тушунтириб берадиган таълимот И. П. Павлов кашф этган темпераментнинг неврологик назариясидир (қ. *Неврологическая теория темперамента*).

Д

ДАКТИЛОГИЯ (юнон. *daktus* — бармоқ, *logos* — таълимот) — дактилогия, ҳарфлар ва сўзларни қўл бармоқларининг турли ҳолатлари ёрдамида ифодалашдан иборат махсус нутқ формаси; Д. нутқ бир қўл билан ҳам, икки қўл ёрдами билан ҳам амалга оширилиши мумкин. Д. карсоқовларга таълим-тарбия беришда ва уларнинг ўзаро фикр олишувида асосий восита бўлиб хизмат қилади.

ДАКТИЛОГРАФИЯ (юнон. *daktus*—бармоқ *graphos*—ёзама) — дактилография; ҳар қандай қулай текисликда бармоқ билан ёзиб, фикр олишув усули. Д. ёрдамида кўр-кар — соқовларнинг кафтига оддий ҳарфлар ёзиш орқали муайян фикрлар билдирилади. Д. усули орқали ҳар қандай соғлом одам кўр-кар — соқовлар билан фикр олишиш имкониятига эгадир.

ДАКТИЛЬНАЯ РЕЧЬ — дактил нутқ (қ. *Дактилогия, Дактилография*).

ДАЛЬНОЗОРКОСТЬ — яқиндан яхши кўролмаслик; я, н, к. нинг сабаби биздан узоқ жойлашган нарсалардан кўраётган параллел нурларнинг кўз гавҳарида кучсиз синиши туфайли, нурларнинг кўз тўр пардасида эмас, балки удан ўтиб синиши, тўр пардага эса яхши тўпланмаган нурларнинг тушишидир. Бундай кўрув камчилигига эга бўлган кишиларга қабариқ линзали кўзойнак тақдир тавсия қилинади, чунки у нурларнинг кўз гавҳаридаги синишини кучайтириб, тўр пардага идрок қилинган нарсанинг аниқ тасвирини тушириб беради.

ДАЛЬТОНИЗМ — дальтонизм; кўз тўр пардасидаги кўзгача ҳужайралари функциясининг бузилиши натижасида қизил ранги ажрата олмасликдан иборат кўрув сезгиси нуқсон. Д. да қизил ранг яшил ёки гунафша деб идрок қилинади. Д. камчилигининг мавжудлиги биринчи марта инглиз кимёгари Дальтон томонидан аниқланган, шунинг учун ҳам унинг номи билан юритилади.

ДАЛЬТНИК — дальтоник; дальтонизм камчилигига эга бўлган одам (қ. Дальтонизм).

ДАР — истеъдод (қ. Способность, Одарённость).

ДВИГАТЕЛЬНАЯ ПАМЯТЬ—ҳаракат хотираси; ҳар турли ҳаракатларни эсда қолдириш, мустаҳкамлаш ва зарур найтларда эсга туширишдан иборат хотира тури.

ДВИГАТЕЛЬНЫЕ ОЩУЩЕНИЯ — ҳаракат сезгилари (қ. Мускульно-двигательные ощущения, Статические ощущения, Кинестезические ощущения).

ДЕАВТОМАТИЗАЦИЯ НАВЫКОВ — малакаларнинг деавтоматлашуви; муайян фаолият соҳасида ҳосил қилинган малакаларнинг, бирор сабабга кўра, узоқ вақт қўлланилмаслиги натижасида аввалгига нисбатан қийинчилик билан бажарилиши (қ. Автоматизмы, Навыки).

ДЕБИЛЬНОСТЬ (лат. debilis — ожиз, ҳолсиз) — дебиллик; туғма ёки турмуш жараёнида ҳосил қилинган ақли-ностлик, эсипастлик, ақлий ривожланмаганликдан иборат психопатологик нуқсон. Д. нинг сабаби онанинг ҳомиладор вақтдаги жароҳатлари, касалликлари ва эмбрионнинг она қорнидаги зарарланиши бўлиши мумкин (қ. Имбецильность, Идиотия, Деменция).

ДЕГУСТАТОР (лат. degustare — мазасини тотмоқ) — дегустатор; озуқа маҳсулотларининг, айниқса вино, чой кабиларнинг таъмини кўриб, сифатини аниқлаб берувчи, кучли маза сезгирлигига эга бўлган мутахассис (қ. Дегустация).

ДЕГУСТАЦИЯ — дегустация; вино, чой кабиларнинг мазасини тотиб кўриб, уларнинг сифативи белгилашдан иборат ўта кучли равишда ривожланган сезгирлик даражаси.

ДЕДУКТИВНОЕ УМОЗАКЛЮЧЕНИЕ— дедуктив хулоса чиқариш (қ. Дедукция).

ДЕДУКЦИЯ (лат. deductia — келтириб чиқариш) — дедукция; умумийдан яккага қараб бориш ёки бир қанча маълум умумий ҳукмлардан янги якка бир ҳукм келтириб чиқаришдан иборат хулоса чиқариш тури, мантиқий тафаккур формаси (қ. Умоzakлючение).

ДЕЙСТВИЕ — ҳаракат; мақсадга мувофиқ йўналтирилиб, онгли равишда амалга ошириладиган ҳаракатлар йиғиндиси; онгли фаолият компонентлари ва мотивларидан бири. Ҳ. нинг нерв физиологик асоси бош миёна ярим шарлар қобиғида ҳосил бўладиган биринчи ва иккинчи сигнал системаларидаги муваққат боғланишларидир.

ДЕЙСТВИТЕЛЬНОСТЬ — воқелик; инсон онгидан ташқари, унга боғлиқ бўлмаган ҳолда мавжуд бўлган объектив борлиқ; атрофимиздаги нарса ва ҳодисалар, муҳит, шароит ва бошқалар.

ДЕЙТЕРАНОПИЯ — дейтерапопия; кўрув сезгиларининг ранг кўрлиги деган касалликларидан бири; Д. да яшил ранглар кул ранг, сариқ, тўқ қизил ранглар билан алмаштирилиб юборилади (қ. Дальтонизм, Цветовая слепота).

ДЕМЕНЦИЯ (лат. dementia — ақлсизлик) — деменция; бош миёна содир бўлган турли органик ўзгаришлар натижасида ақлий қобилиятнинг ўта даражада пасайиб кетиши. Д. да кишининг тафаккури бузилади, қизиқиш доираси камаяди, хотираси пасаяди, ҳис-туйғулари ўтмаслашади.

ДЕМОРАЛИЗАЦИЯ (фр. demoralisatio — ахлоқий тушқунлик) — деморализация; муайян жамиятдаги, ҳатто элементар ахлоқ нормаларига ҳам риоя қилмай, ахлоқ принципларини оёқ ости қилишдан иборат хулқий тубанлик, ижтимоий-ахлоқий бузуқлик.

ДЕПРЕССИЯ (лат. depressio — тушқунлик, хасталик) — депрессия; руҳий тушқунлик, маъюслик, хасталик, ожизлик каби салбий кайфиятлардан ташкил топган психопатологик ҳолат. Д. баъзи бир умумий ва психик касалликларга йўлликқанда, оғир турмуш шароитларида омадсизлик, камситилиш, яқин кишилардан жудо бўлиш ва бошқа

ҳолларди рўй беради. Д. ҳолатида киши камҳаракат, камгап, кунчилиққа қўшилмайдиган бўлиб қолади, уйқуси бузилади, уйқусида алаҳсирайди, баъзан ҳатто, иштаҳаси ҳам йўқолади.

ДЕТЕРМИНИЗМ (лат. *determinata* — белгилайман) — детерминизм; табиат, жамият ҳодисалари, шу жумладан психик ҳодисаларнинг объектив сабаблар билан белгила-ниши ҳақидаги материалистик таълимот; материалистик психологиянинг психика, онгнинг объектив борлиқ ва пайванд системаси билан белгиланиши ҳақидаги принципи. Илмий физиология ва психология, айниқса И. М. Сеченов ва И. П. Павлов таълимоти бу қониданинг тўғрилигини яна бир бор тасдиқлади ҳамда психиканинг барча формалари ҳастининг моддий шароитларига боғлиқ эканлигини исбот-лади.

ДЕТСКАЯ ПСИХОЛОГИЯ — болалар психологияси; психологиянинг турли ёшдаги болалар психик тараққиёти қонуналарини ўрганадиган махсус соҳаси. Б. п. педагогик психология, болалар физиологияси, этика ҳамда эстетика ваби фанлар билан узвий боғлиқдир. Б. п. нинг предмети одам психикасининг антогенетик ривожланиши шарт-шароитлари ва сабабларини, айрим психик процессларнинг бола фаолиятида шаклланиши ва ривожланиши қонуният-ларини илмий текширишдан иборатдир.

ДЕФЕКТ (лат. *defectus* — камчилик, нуқсон) — дефект; шахсдаги баъзи жисмоний ёки психик нуқсон (қ. Дефект-тология).

ДЕФЕКТОЛОГИЯ — дефектология; жисмоний ҳамда психик камчиликларга эга бўлган болалар тараққиёти-нинг психофизиологик хусусиятлари, уларга таълим ва тарбия бериш қонуниятлари ҳақидаги фан.

ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ — фаолият; инсон ҳаётининг, унинг воқеликка исбатан актив муносабатининг рўёбга чиқиш формаси. Фаолият уч асосий—ўйин, ўқиш ва меҳнатдан иборат Ф. туридан иборатдир. Инсонни муайян фаолият-га ундайдиган парсалар Ф. мотивлари дейилади. Ф. мотив-ларига шахснинг мақсадлари, дунёқараши, эътиқоди, қи-лиқишлари, эҳтиёжлари, майллари, шунингдек, кунликма, милага ва одатлари киради.

ДЖЕМСА-ЛАНГЕ ТЕОРИЯ — Жемс-Ланге назария-си; деярли бир вақтда ва бир-бирларидан беҳабар (мус-тиқил) ҳолда америкалик психолог Жемс ва даниялик психолог Лангелар томонидан илгари сурилган ҳиссиёт

(эмоция) назарияси. Ж—Л. назариясига кўра, ҳиссиётлар фақат периферик нерв системаси орқали содир бўладиган инфодали ҳаракатлар («периферик реакциялар») туфайли кечиради. Ж—Л. н. хатодир, ҳозирги замон фанининг тан олишича, ҳиссиётнинг пайдо бўлишида периферик нерв системаси эмас, балки марказий нерв системасининг энг юқориги бўлимлари асосий роль ўйнайди.

ДИДАКТИКА (юнон. didaktikos — ўргатувчи) — дидактика; педагогикадаги таълим назариясининг қонун ва қоидаларини ўрганувчи соҳа, таълим назарияси ҳақидаги фан.

ДИНАМИЧЕСКИЙ СТЕРЕОТИП (юнон. dinamikos — кучга оид, ўзгарувчанлик, ҳаракатчанлик, stereos — қатъий, tupos — из) — динамик стереотип; бир хилдаги ташқи таъсиротларнинг кўп марталаб такрорланиши натижасида бош миёна ярим шарлари қобиғида ҳосил бўладиган, маълум даражада қатъий шартли рефлектор ёки муваққат нерв боғланишлари системаси. Д. С. нинг ҳосил бўлиши кишида муайян малака ва одатларнинг таркиб топишини, кишининг муайян ҳаёт шароитларига мослашувини таъминлайди.

ДИПЛОПИЯ (юнон. diploos — иккилатиш, жуфт, орзис — кўриш) — диплопия; кўзни ҳаракатлантирувчи мушакларнинг зарарланиши, бинобарин, идрок қилинаётган нарсалар тасвирининг кўз тўр пардасининг мос нуқталарига тушмаслиги натижасида нарсаларнинг иккита бўлиб кўринишидан иборат идрок патологияси (қ. Диспартные точки, Идентичные точки).

ДИСГАРМОНИЯ — (юнон. dys — бузилишни кўрсатувчи олд қўшимча, harmonia — уйғунлик, ҳамоҳанглик) — дисгармония, гавда ҳаракатларидаги бир-бирига уйғунлик (мос)нинг йўқолишидан иборат ҳаракат патологияси.

ДИСГРАФИЯ — дисграфия; фонематик тасаввурларнинг етарли ривожланмаслиги натижасида ёзув қобилиятининг қисман бузилиши. Д. нинг оғир формаси аграфиядир. Болаларда учрайдиган Д. ни махсус логопедик усуллар ёрдамида тuzатиш мумкин.

ДИСКУРСИВНОЕ МЫШЛЕНИЕ — (лат. diskursus — мулоҳаза юритиш) — дискурсив тафаккур; индуктив тафаккур ёки индукциядан фарқ қилиб, бир-бирлари билан узвий равишда боғланган мулоҳазалар юритишдан иборат мантикий тафаккур процесси.

ДИСЛАЛИЯ (юнон... dys — бузрилиши билдирувчи олд қўшимча, lalia — шева, талаффуз) — дислалия; товушларни нотўғри талаффуз қилишдан иборат путқ патологияси. Д. икки турли бўлади: артикуляция аппаратининг анатомик нуқсонларига боғлиқ бўлган механик Д., путқ товушларни нотўғри идрок қилишга боғлиқ бўлган функционал Д. Д. нинг ҳар иккала формаси ва махсус логопедик усуллар билан бартараф қилиниши ёки маълум даражада ўрни тўлдирилиши (компенсация қилиниши) мумкин.

ДИСЛЕКЦИЯ (юнон. dys — бузрилиш маъносини билдирувчи олд қўшимча, лат. lektio — ўқимоқ) — дислексия; бош миёна ярим шарлари қобиғидаги баъзи нерв марказларининг зарарланиши ёки етарли ривожланмаслиги натижасида ўқиш қобилиятининг бузилишидан иборат психопатологик ҳодиса. Д. ҳаддан ташқари секин ўқиш, баъзи товуш бирикмаларини тахминан ўқиш каби ҳолларда نامоён бўлади. Д. да энг оддий текст ҳам фонетик жиҳатдан бузилади ёки нотўғри тушунилади. Д. нинг энг оғир формаси алексиядир. Бу нуқсонлар логопедик усуллар, айниқса сўзларни товуш жиҳатдан анализ қилиш орқали бартараф қилинади.

ДИСПАРТНЫЕ ТОЧКИ — диспарт (мос) нуқталар; буз тур пардасининг сариқ доғдан тенг узоқликда эмас, балки ҳар хил узоқликда жойлашган нуқталари. Идрок қилинаётган буюмнинг тасвири шу Д. н. га тушса, идрок қилинаётган нарса иккита бўлиб кўринади (қ. Идентичные точки).

ДИСПАНТНЫЕ РЕЦЕПТОРЫ — диспант рецепторлар; кўрув, эшитув, ҳид каби анализаторларнинг рецепторлари.

ДИССОНАНС (лат. dissonans — ихтилоф, келишмовчилик, уйғунсизлик) — диссонанс; баъзи одамнинг сўзлари ёки хулқининг атрофдаги бошқа кишиларнинг кайфиятига, дунёқараш ва эътиқодларига мос келмаслигидан иборат социал (ҳолат) ҳодиса.

ДИСЦИПЛИНИРОВАННОСТЬ (лат. disciplina — тартиб) — илтизомлилик; муайян коллективнинг барча аъзолари учун мажбур бўлган қатъий тартиб ва хулқ қоидаларига системали равишда риоя қилишдан иборат бўлган ижобий характер хислати.

ДИФФЕРЕНЦИАЛЬНАЯ ПСИХОЛОГИЯ — дифференциал психология; психологиянинг шахснинг индиви-

дуал ҳамда муайян группаларга оид бўлган психологик фарқларини ўрганадиган махсус соҳаси (қ. Индивидуальная психология, Социальная психология, Характерология, Этология).

ДИФФЕРЕНЦИРОВКА (дифференцировочное торможение) — дифференцияланиш (дифференциялашган тормозланиш); шартли рефлекслар ички тормозланишининг фақат муайян қўзғовчига аниқ жавоб реакциясини қайтариб, бошқа ўхшаш қўзғовчиларга бериладиган жавобларнинг тормозланишидан иборат тури.

ДИФФУЗНАЯ НЕРВНАЯ СИСТЕМА — диффуз нерв системаси; гидро полиплар танасидаги нерв ҳужайралари ва толаларининг ўрғимчак тури шаклида жойлашуви; гидро полиплар нерв системаси. Бунда жонивор танасига таъсир қилиш натижасида ҳосил бўлган импульс нерв системасининг барча қисмига бирдай тарқалади.

ДНЕВНИК РАЗВИТИЯ РЕБЁНКА — бола ўсишининг кундалиги; боланинг бутун болалик даврида ёки болалик даврининг муайян босқичидаги психик ривожланишини кузатиб бориш дафтари. Б. ў. к. ота-оналар, тарбиячилар, шунингдек, мутахассис тадқиқотчилар томонидан юритилади. Б. ў. к. ни махсус психологик билимларга эга бўлган киши олиб боради, акс ҳолда тегишли илмий психологик хужосалар чиқариш қийинлашади.

ДЛИТЕЛЬНОЕ ЗАБЫВАНИЕ — узоқ вақт унутиш; аввал идрок қилинган ёки эсда қолдирилган нарса ва ҳодисаларни нисбатан узоқ вақт эсга тушира олмасликдан иборат хотира процесси; унутишнинг қисқа вақт унутишдан фарқ қилувчи бир тури (қ. Забывание).

ДОГМА (юноп. dogma — ўзгармайдиган, қотиб қолган нарса) — догма (ақида); объектив шароитларнинг ўзгаришини ҳисобга олмасдан, шак-шубҳасиз қабул қилиниши, бажарилиши зарур бўлган қоида.

ДОГМАТ (юноп. dogmatos — таълимот, белгиланган фикр) — догмат (дин ақидалари); богословия (ақоид)нинг исбот-далилсиз қабул қилинган, барча тақводорларнинг шак-шубҳасиз, кўр-кўрона эътиқод қилиши шарт бўлган асосий қоидалари йиғиндиси (қ. Догма).

ДОГМАТИЗМ — ақидапарастлик; ақидаларга, диний эътиқодга асосланган, илмий ҳамда прогрессив нарсаларга тубдан қарши бўлган диний тафаккур.

ДОКАЗАТЕЛЬНОСТЬ — исбот; муайян фикрнинг чин ёки ёлгонлигини практикада чинлиги исботланган бошқа

Формалар ёрдамида асослашдан иборат мантиқий тафаккур формаси.

ДОМИНАНТА (лат. *dominans* ёки *dominantis* — ҳукмронлик қилувчи) — доминанта; муайян нерв участкасидаги кучли қўзғалувчанлик қобилиятига эга бўлган қўзғолиш маркази. Д. мавжудлигида ундан бошқа нерв марказлари тормозланган бўлади. Д. марказий нерв системасига келган ҳар қандай қўзғолиш, импульсларни қабул қилиб, уларга тегишли жавоб қайтаради-да, шу тариқа бошқа марказларни тормозлаш эвазига ўз фаолиятини яна кучайтиради.

Д. тушунчаси физиология фанига биринчи марта рус олими А. А. Ухтомский томонидан киритилган. Унинг исботлашича, Д. орқа миядан тортиб то бош мия ярим шарлари қобилиятига бўлган барча нерв марказларининг амаллаш принципини ташкил қилади».

Д. диққатнинг физиологик асосидир (қ. **Оптимальный очаг возбуждения**).

ДОПОЛНИТЕЛЬНЫЕ ЦВЕТА — қўшимча ранглар; бошқа ранглар билан қўшилиб, оқ ёки бўз ранглар ҳосил қилувчи ранглар. Мас., қизил билан яшил, зарғалдоқ билан гунафша рангларнинг аралашуви натижасида оқ ранг ёки кулранг ҳосил бўлади (қ. **Смешение цветов**).

ДОСЛОВНОЕ ЗАПОМИНАНИЕ — сўзма-сўз эсда қолдириш; муайян материални, унинг мантиқий боғланишлари, мазмунидан қатъи назар, қандай ёзилган ёки айтилган бўлса, шундай эсда қолдиришдан иборат хотира процесси (қ. **Механическое запоминание**).

ДОСТОВЕРНОСТЬ — ишончлилиқ; объектив воқеликдаги нарса ва ҳодисаларни фикран тўғри, шак-шубҳасиз акс эттиришдан иборат мантиқий категория.

ДОСТОИНСТВО — қадр-қиймат; одамнинг тўла қийматли шахс сифатидаги яроқлилиқ даражасини белгилаб берувчи ижтимоий категория.

ДОШКОЛЬНАЯ ПСИХОЛОГИЯ — мактабгача ёш психологияси; психологиянинг мактабгача ёшдаги болаларнинг психик тараққиёти қонунлари ва уларга таълим-тарбия беришнинг психологик асосларини ўрганувчи махсус соҳаси.

ДОШКОЛЬНЫЙ ВОЗРАСТ — мактабгача ёш; умуман тутилгандан 7 ёшгача — мактабга киргунча бўлган болалиқ даври; фанда 3—7 ёш м. ё. деб қабул қилинган.

ДРЕССИРОВКА — дрессировка; кишилар томонидан

хайвонларни махсус ўргатиш орқали уларда турли кўникама ва малакалар ҳосил қилиниши. Д. процесси хайвонларда шартли рефлекслар ҳосил қилиш механизмларига асосланади. Кўпинча цирк хайвонлари ҳамда соқчи итлар ўргатилади — Д. қилинади.

ДУАЛИЗМ (лат. dualis—иккилама, икки тарафлама) — дуализм; борлиқ ҳам моддий, ҳам руҳий бўлган икки асосдан ташкил топган деб ҳисобловчи фалсафий таълимот. Д. психик ҳодисаларни тушунтиришда, хусусан организмдаги психик ва физик ҳодисаларнинг бир-бирига мuposабати масаласини ҳал қилишда ё психофизик параллелизм, ё психофизик ўзаро таъсир нуқтаи назарида туради. Диалектик материализм таълимотига кўра, дунёнинг асоси битта, яъни материядир. Дунёнинг бирлиги унинг моддийлигидадир. Материя, борлиқ бирламчи, ошғ, руҳ, руҳий ҳодисалар эса иккиламчи бўлиб, юксак даражада ташкил топган материянинг, яъни миёнининг объектив реалликни алоҳида йўсинда акс эттириш қобилиятига эга бўлган хусусиятидир (қ. **Психофизический параллелизм, Психофизические взаимодействия, Психика, Сознание, Материя, Диалектический материализм**).

ДУША — жон; идеалистик фалсафа ва психологиядаги моддий бўлмаган, илоҳий моҳият, «инсон психик ҳаётининг эгаси ва сабабчиси». Диалектик материализм И.нинг бундай тушунтирилишини инкор қилади. Ҳозирги замон материалистик фанида «жон» термини «психика»нинг синоними сифатида ишлатилади.

ДУШЕВНАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ — руҳий фаолият (қ. **Психическая деятельность**).

ДУШЕВНАЯ ЖИЗНЬ — руҳий ҳаёт (қ. **Психическая жизнь**).

ДУШЕВНАЯ ТРАВМА — руҳий жароҳат. (қ. **Психическая травма**).

ДУШЕВНОЕ СТРАДАНИЕ — руҳий азоб (қ. **Угрызение совести, Мучение совести**).

Е

ЕВГЕНИКА (юнон, ευγενός — яхши зот, зотдор) — евгеника; «одам зотини яхшилаш» тўғрисидаги реакция буржуа таълимоти. Е. империалистик мамлакатларда

рига қўшиш мақсадида рус психологи А. Лазурский кашф этган (қ. **Метод наблюдения, Наблюдение, Лабораторный эксперимент, Эксперимент**).

Ж

ЖАДНОСТЬ — очқўзлик, бировларнинг мулкига ёки мавқеига суқлик ҳамда таъмагирлик муносабатидан иборат салбий характер хислати.

ЖЕЛАНИЕ — истак, интилишнинг мақсади аниқ бўлган ҳолат, бу мақсадга эришувнинг йўл ва воситаларини тўлиқ англаб етмасликдан иборат иродавий ҳолат.

ЖЕСТ — имо-ишора; нутқ процессида ихтиёрсиз равишда намоён бўладиган қўл ва гавда ҳаракатлари (қ. **Выразительные движения**).

ЖЕСТИКУЛЯЦИЯ — имо-ишора; имо-ишоралар ёрдами билан фикр билдиришдан иборат нутқ тури.

«ЖИВОЕ СОЗЕРЦАНИЕ» — «жонли мушоҳада», дунёни билишнинг биринчи ёки ҳиссий босқичини белгилаш учун В. И. Ленин томонидан киритилган термин бўлиб, билиш объектини бевосита сезги органларимиз орқали кузатиш деган маънони билдиради.

«ЖИВОЙ ТИП» — «чаққон тип»; нерв системасининг тенг кучли қўзғолиш ва тормозланиш процессларига эга бўлган типини сифатлаш учун И. П. Павлов томонидан ишлатилган термин. «Ч. т» сангвилик темпераментнинг асосини ташкил қилади.

ЖИВОТНЫЙ МАГНЕТИЗМ — ҳайвон магнетизм; баъзи одамларда «магнитнинг шифобахш хусусияти» сингари сеҳрли «ҳаёт кучи» бўлиб, уни бошқа тирик жониворларга ҳам ўтказа олиши мумкинлиги ҳақидаги фантастик таълимот (қ. **Флюид**).

ЖИЗНЕРАДОСТНОСТЬ — қувноқлик; шахснинг атрофдаги кишиларга нисбатан ижобий муносабатида ифодаланадиган ижобий-оптимистик кайфиятидан иборат эмоционал ҳолати ёки характер хислати.

ЖИЗНЬ — ҳаёт; материя ҳаракатнинг, тараққиётнинг муайян босқичида келиб чиқиб, мураккаб оқсилли жисмларга хос бўлган, алоҳида юксак формасидир. «Ҳаёт оқсил моддаларнинг яшаш усулидир»... (Ф. Энгельс.)

ЖИЗНЬ ПСИХИЧЕСКАЯ — психик (руҳий) ҳаёт; руҳий ҳодисаларнинг фаолият процессида шаклланиши, юзига чиқиши ва ривожланишидан иборат психологик категория; руҳий ҳодисалар йиғиндиси (қ. Психика).

3

ЗАБЛУЖДЕНИЕ — янглишиш; ёлғон ҳукмлардан иборат тушунчаларни ишлатиш натижасида фикран хато қилган одамнинг ҳолати.

ЗАБЫВАНИЕ — унутиш; аввал идрок қилинган ёки эсда қолдирилган нарса ва ҳодисаларни зарур пайтда эсга тушира олмасликдан иборат хотира процесси.

ЗАБЫВЧИВОСТЬ — унутувчанлик; идрок қилинган ёки эсда қолдирилган нарса ва ҳодисаларни ўз вақтида эсга тушира олмасликдан иборат хотира нуқсони; у баъзи психопатологик сабаблар ёки диққатни муайян объектга тўшлай олмаслик натижасида содир бўлиши мумкин (қ. Амнезия, Рассеянность).

ЗАВИСТЛИВОСТЬ — ҳасадгўйлик; ўзга шахсларнинг мавқеи қобилияти, истеъдоди, фаолиятдаги ютуқлари, мулки кабиларга висбатап ғаразгўйлик муносабатида ифодаланадиган салбий характер хислати.

«ЗАГРОБНАЯ ЖИЗНЬ» — «нариги дунёдаги ҳаёт»; идеалистик диний психология намояндалари томонидан тақводорларни ва меҳнаткашлар оммасини алдаш, озодлик, мустақиллик учун курашдан чалғитиш мақсадларида «нариги дунёдаги ҳаёт», «жаннат», «дўзах»лар ҳақидаги диний-мистик тушунча.

ЗАДАТКИ — зеҳн; шахснинг махсус қобилиятларининг таркиб топиши ва ривожланиши учун асос бўладиган анатомик-физиологик имкониятлари; тугма истеъдодлишоналари. Мас., эшитув анализаторларининг тугма ҳолда ўта ривожланиши кишида музика қобилиятининг шаклланиши ва ривожланишини таъминлайди.

ЗАЙҚАНИЕ — дудуқланиш; нутқ процессида айрим товуш, бўғин ёки сўзларни талаффуз қилишда ихтиёрсиз равишда тутилиб қолишдан иборат нуқсон; нутқнинг қисман бузилиши.

ЗАКОН — қонун, табиат, жамият ва инсон онги соҳа-сидаги энг муҳим зарур боғланишларнинг инсон билиш фаолиятида ифодаланиши.

«ЗАКОН О СПЕЦИФИЧЕСКОЙ ЭНЕРГИИ ЧУВСТВ» — «сезгиларнинг махсус энергияси ҳақидаги қонун», немис физиологи М. Мюллернинг сезгиларнинг табиати кўзғовчига эмас, балки кўзғолиш процессини келтириб чиқарадиган сезги органига, хусусан нервларнинг махсус энергиясига боғлиқдир деб даъво қилувчи субъектив-идеалистик назарияси. Бу «қонунга» кўра, сезги органларининг нерв моддаси бир вақтда ўз-ўзидан овоз чиқаради, ўзини ҳидлайди, ўз-ўзининг мазасини сезади ва ҳоказо. Мюллернинг сезгилар ҳақидаги бу «таълимоти», «физиологик идеализм» деб қораланади.

ЗАКОН СМЕШЕНИЯ ЦВЕТОВ — ранглар аралашмаси қонуни; кўз тўр пардасига бир вақтнинг ўзида турли узунликдаги нурлар таъсир этиши натижасида шу таъсир этаётган рангларнинг бирортасига ҳам ўхшамайдиган қўшимча рангнинг пайдо бўлиши. Мас., икки хроматик ранг аралаштирилса, иккаласининг ўртасидаги оралиқ ранг ҳосил бўлади; қизил билан сариқ аралаштирилса, фёруза ранг, қизил билан кўк аралаштирилса, гунафша ранг ҳосил бўлади; агар барча спектр ранглар аралаштирилса, нейтрал оқ ранг ҳосил бўлади. Р. а. қонуни фәрбвариатор деган махсус асбоб ёрдамида намойиш қилинади.

ЗАМКНУТОСТЬ — одамовилик; одамларга қўшилмай, кўпчиликни ёқтирмай, якка ҳолда яшашни афзал кўришдан иборат салбий характер хислати.

ЗАНИМАТЕЛЬНАЯ ПСИХОЛОГИЯ — қизиқарли психология; психологиянинг руҳий ҳаётнинг турли соҳаларига хос бўлган қонуниятларини ихчам оммавий ва илмий тилда баён қилиб берувчи махсус соҳаси.

ЗАКРЕПЛЕНИЕ — мустаҳкамлаш; эсда қолдирилган муайян материални турли усуллар билан онгимизда янада мустаҳкамлашдан иборат хотира процесси.

ЗАПЕЧАТЛЕНИЕ — эсда қолдириш (қ. Запоминание).

ЗАПОМИНАНИЕ — эсда қолдириш; идрок қилинган материалларни, нарса ва ҳодисаларни онгимизда қолдиришдан иборат хотира процесси.

ЗАПРЕДЕЛЬНОЕ ТОРМОЖЕНИЕ — чегарадан ташқари тормозланиш; максимал даражада кучга эга бўлган

қўрағин таъсирига нисбатан содир бўладиган шартсиз тортиқланган тури (қ. Охранительное торможение).

ЗАПРОСЫ ДУХОВНЫЕ — маънавий талаблар (қ. Душвиные потребности).

ЗАСТЕНЧИВОСТЬ — уятчанлик; асосиз тортиқчоқликда ифодаланадиган характер хислати.

ЗАУЧИВАНИЕ — ёдлаш; бирданига эсда қолдириш мумкин бўлмаган материални эсда қолдириш учун бир неча марта такрор ишлатиладиган усуллар йиғиндиси; ёд олинган усуллар.

ЗАУЧИВАНИЕ В ЦЕЛОМ — яхлит ёдлаш, эсда қолдириладиган материални бутуплигича, бирданига ёд олишдан иборат хотира процесси.

ЗЛОПАМЯТНОСТЬ — кек сақлашлик; атрофдаги кишилар билан бўлган салбий муносабатларни, шахсий гиннадоватларни узоқ вақт эсда сақлашга мойиллик билан ифодаланадиган салбий характер хислати.

ЗНАНИЕ — билим, шахснинг билиш фаолияти маҳсули; табиат, жамият ва инсон тафаккури ҳодисалари ҳақидаги тўғри тасаввур ҳамда тушуничалар системасидан иборат онг мазмуни.

ЗНАНИЯ ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ — психологик билимлар; воқеликнинг ўзига хос, махсус соҳаси бўлмиш ҳайвонлар психикаси ва инсон руҳий ҳаёти ҳодисалари ҳамда қонуниятлари ҳақидаги чин тасаввур тушунчалардан иборат онг мазмуни.

ЗОНДЫ ЛОГОПЕДИЧЕСКИЕ — логопедик зондлар; талаффуздаги нуқсонларни бартараф қилиш мақсадида нутқ органларининг ҳолати ва ҳаракатини тўғрилаш учун ишлатиладиган махсус механик мосламалар (қ. Логопедия).

ЗООПСИХОЛОГИЯ — зоопсихология; психологиянинг ҳайвонлар психикаси ҳодисалари ва қонуниятларини ўргатувчи махсус соҳаси (қ. Сравнительная психология).

ЗРИТЕЛЬНАЯ ПАМЯТЬ — кўрув хотираси; кўрув органи ёрдамида идрок қилинган нарса ва ҳодисаларни эсда қолдириш, мустаҳкамлаш ҳамда эсга туширишдан иборат хотира тури.

ЗРИТЕЛЬНОЕ ВНИМАНИЕ — кўрув диққати; нарса ва ҳодисаларни кўрув органи орқали идрок қилиш, эсга тушириш муносабати билан намоён бўладиган диққат тури.

ЗРИТЕЛЬНОЕ ВОСПРИЯТИЕ — кўрув идрок; кўрув анализатори (кўз) орқали амалга ошириладиган идрок тури.

ЗРИТЕЛЬНОЕ ОЩУЩЕНИЕ — кўрув сезгиси; кўрув анализаторига бевосита таъсир этиб турган ранглар ва ёруғликни акс эттиришдан иборат сезги тури.

ЗРИТЕЛЬНОЕ ПРЕДСТАВЛЕНИЕ — кўрув тасаввури; кўрув органи билан идрок қилинган нарса ва ҳодисаларнинг кейинчалик онгимизда қайта тикланган конкрет образлари.

ЗРИТЕЛЬНЫЕ АНАЛИЗАТОРЫ — кўрув анализаторлари; кўрув сезгиларини ҳосил қилувчи нерв механизмлари (қ. **Анализаторы**).

ЗРИТЕЛЬНЫЙ ОБРАЗ — кўрув образи; кўрув анализаторлари ёрдамида ҳосил бўлган сезги, идрок, тасаввур образлари ёки онг маҳсули.

ЗУБРЁЖКА — қуруқ ёдлаш; материалнинг мазмунига тушунмасдан ёд олишдан иборат салбий эсда қоддириш тури; қироатхонлик.

И

ИГРА — ўйин, инсон фаолиятининг тарихан таркиб тошган, асосан тараққиётнинг болалик даврига хос бўлган махсус тури. Ў. орқали болалар катталарнинг хатти-ҳаракатини, муносабатларини, моддий ҳамда социал воқеликни акс эттирадилар, дунёни биладилар, ақлий, ахлоқий ҳамда жисмоний томондан ривожланадилар.

ИДЕАЛ (юнон. *idea* — тушунча, тасаввур) — идеал; муайян соҳага хос бўлган юксак камолот рамзи; шахснинг барча мақсадларини, истиқболини ифодаловчи тасаввур ва тушунчалар йиғиндиси, баркамол образ. Илгор совет кишининг идеали — коммунистик жамият учун курашишдир;

ИДЕАЛИЗМ (фр. *idealisme*) — идеализм; фалсафанинг бош масаласида — онгнинг борлиққа муносабати масаласида материализмга қарама-қарши ўлароқ онг, руҳ бирламчи, моддий дунё, борлиқ эса иккиламчи, онг, сезги, тасаввур ва тушунчаларнинг маҳсулидир деб даъво қилувчи гайри илмий фалсафий оқим.

ИДЕАЛИСТИЧЕСКОЕ ПОНИМАНИЕ ПСИХИКИ — психикани идеалистик тушунип; идеалистлар, материалистларга қарама-қарши ўлароқ, психика тан билан яширин йўсинда бирлашган, инсон ўлгач, танни ташлаб, «нариги дунё»га, ғоялар дунёсига кетиб, у ерда абадий яшайдиган

моддий бўлмаган қандайдир илоҳий субстанция ёки моддийнинг намоён бўлишидир деб тушунадилар (қ. Психика).

ИДЕОМОТОРНЫЕ ДЕЙСТВИЯ (юнон. idea — тушунча, тасаввур, лат motor — ҳаракатлантирувчи) — идеомотор ҳаракатлар; муайян ҳаракатларни тасаввур қилиш, улар ҳақида кучли ўйлаш муносабати билан нутқ органи, кўл, оёқ ва бошқа гавда аъзолари ҳаракатларининг ихтиёрий равишда тасаввур ёки фикр орқасидан содир бўлиши. Мас., велосипедда кетаётган одам бирор хавфли жойда «йиқиламан» деган фикрни ўйлаши билан ҳақиқатан ҳам, ўша жойга борганда, йиқилади. И. ҳ. нинг физиологик асоси бош мия ярим шарлари қобилиятининг сенсор ва мотор марказлари ўртасидаги ҳосил бўлган мустақкам нерв боғланишларидир.

ИДЕНТИЧНОСТЬ (лат. ўхшаш, бир хил) — айнан ўхшашлик, бирдайлик, тенглик, бир хиллик; нарса ёки тушунчаларнинг бир-бирига ўхшашлиги.

ИДЕОЛОГИЯ (юнон. idea — тушунча, тасаввур, logos — таълимот) — идеология, ижтимоий онгнинг турли формалари (фалсафа, сиёсий қарашлар, ахлоқ, санъат, дин ва бошқалар) да ифодаланган тасаввур, тушунча ва ғоялар системасидан иборат онг мазмуни, мафкура. И. кишиларнинг моддий ҳаёт шароитлари билан белгиланади ва ижтимоий борлиқни акс эттиради.

ИДИОТИЯ — (юнон. idiotia — қашпоқлик) — идиотия; ўта оғир даражада психик ривожланмаганлик, ақли пастлик. И. билан касалланган болалар элементар нутқ малакаларни эгаллашга ҳам қобилиятсиз бўладилар (қ. Олигофрения).

ИДИОТИЗМ — идиотизм (қ. Идиотия).

ИДЕЯ (юнон. idea — тушунча, тасаввур) — ғоя; нарса ёки ҳодисалар ҳақидаги муайян тасаввур ва тушунчалар йиғиндис; моддий оламни акс эттирувчи инсон тафаккурининг муайян тушунчалар шаклидаги маҳсули.

ИЗБАЛОВАННОСТЬ — тантиқлик; арзимаган нарсаларга ҳам ипжиқлик қилаверишдан иборат салбий характер хислати.

ИЛЛЮЗИИ (лат. illusio — хато, адашиш, янглишиш — иллюзиялар; сезги органларимизга бевосита таъсир этиб турган нарса ва ҳодисаларни потўғри ёки бузиб идрок қилишдан иборат психик ҳодиса. Мас., темир йўл ўргасида туриб узунасига идрок қилсак, ҳар иккала чизик бора-бо-

ди», «алюминий электр токини ўтказади». Демак, «Ҳамма металллар электр токини ўтказади».

ИНДУКТОР (лат. inductor — ундовчи, қўзғовчи) — индуктор; психологик тажрибаларда, хусусан тажриба ўтказувчига фикран берилган буйруқларни бажаришида уни етаклаб юрувчи одам, бунда тажриба ўтказувчи фикран берилган буйруқни И. нинг позик идеомотор ҳаракатларидан пайқаб олади. Шунинг учун ҳам И. ўзи буюрган ҳаракат ҳақида доимо қаттиқ ўйлаши керак. Акс ҳолда тажриба ўтказувчи буюрилган ҳаракатни бажара олмайди.

ИНДУКЦИЯ (лат. inductio — келтириб чиқариш) — индукция; жузъий ёки якка ҳоллардан умумийга, айрим фактлардан умумлашмаларга қараб борадиган, индуктив хулоса чиқаришга асосланган маантиқий билиш методи, тафаккур формаси.

ИНДУКЦИЯ НЕРВНЫХ ПРОЦЕССОВ — нерв процессларнинг индукцияси; олий нерв фаолиятининг қўзғалиш ва тормозланиш процесслари ўртасидаги ўзаро муносабат; марказий нерв системасининг бирор марказида қўзғалиш пайдо бўлса, у бошқа марказларда тормозланишнинг келиб чиқишига, тормозланиш эса қўзғалишнинг келиб чиқишига сабабчи бўлишдан иборат қонуният (қ. **Взаимная индукция**).

ИНДУСТРИАЛЬНАЯ ПСИХОЛОГИЯ — индустриал психология; меҳнат психологиясининг психологик факторларнинг саноатдаги ролини ўрганувчи, психологиянинг қонуналарига асосланиб, меҳнат унумдорлигини орттириш масалалари билан шугулланувчи махсус соҳаси (қ. **Промышленная психология**).

ИНЕРТНОСТЬ (лат. iners — фаолиятсизлик, ҳаракатсизлик) — инертлик; фаолиятда сусткашлик кўрсатишдан иборат салбий характер хислати.

ИНЖЕНЕРНАЯ ПСИХОЛОГИЯ — инженерлик психологияси; психологиянинг техника мосламалари билан уни бошқарувчи кишилар ўртасидаги ўзаро боғланиш ҳамда ўзаро таъсири текшириш билан шугулланувчи махсус соҳаси; И. п. нинг илмий вазифаси оптимал конструкцияларни психофизиологик жиҳатдан асослаш ва меҳнат унумдорлигини орттирувчи техникани лойиҳалашда мутахассис инженерларга бевосита ёрдам беришдан иборатдир.

ИНИЦИАТИВНОСТЬ (лат. initiare — бошламоқ) —

ташбабускорлик; мустақил актив ҳаракатлари бажариши билан исбатан мойиллик ҳамда қобилиятда намоён бўладиган ижобий характер хислати.

ИНСТИНКТ (лат. *instinctus* — ички майл, интилиш) — инстинкт; организмнинг ҳаётиё аҳтиёжларининг қондирилиши муносабати билан намоён бўладиган, наслдан-наслга бериладиган туғма ҳаракатлари системаси. Мас., тухумдан янги ёриб чиққан жўжа атрофдаги тупроқ-ҳасларни титиб, чўқилаб ўзига дон қидира бошлайди (қ. **Инстинкт питания**, **Инстинкт продолжения рода**, **Инстинкт самосохранения**, **Инстинкт стадности**).

ИНСТИНКТ ПИТАНИЯ — овқатланиш инстинкти; организмнинг ўзига емиш қидириб топиш ёки уни истеъмол қилишида ифодаланадиган туғма ҳаракатлари. Мас., янги туғилган ҳайвон ёки инсон боласининг эмиш ҳаракатларини бажариши.

ИНСТИНКТ ПРОДОЛЖЕНИЯ РОДА — насл қолдириш инстинкти; организмнинг ўз турини, авлодини давом эттириш муносабати билан рўёбга чиқадиган туғма ҳаракатлари. Мас., қушларнинг иш қуриб, тухум қўйиб, бола очиви.

ИНСТИНКТ САМОСОХРАНЕНИЯ — ўз-ўзини ҳимол қилиш инстинкти; организмнинг ўз душманларидан, хавф-хатардан сақланиш учун ишлатадиган туғма ҳаракатлари системаси. Мас., айланиб учиб юрган калхатни кўрган ола товуқ маълум бир товуш чиқаради-да, унинг жўжалари дарҳол овасининг қанотлари остига яширинади.

ИНСТИНКТ СТАДНОСТИ — тўдаланиш инстинкти; муайян турдаги организмларнинг «биргаликда» ёки «бирлашиб» яшашга интилишларида ифодаланадиган туғма ҳаракатлари системаси. Мас., қушлар галаси, чумолилар тўдаси ва ҳоказо.

ИНТЕГРАЦИЯ ПСИХИКИ (лат. *integratio* — тиклаш, тўлдириш, бутун яхлит) — психиканинг интеграцияси; индивидуал ривожланиш процессида айрим-айрим руҳий процесслар, ҳолатлар, маҳсуллар ёки хусусиятлардан яхлит психика, онгнинг таркиб топишини ифодаловчи қонун. Мас., меҳнат процессини кузатиш, тушуниш, бажаришга интилиш кабилардан меҳнатсеварлик хислати таркиб топади.

ИНТЕЛЛЕКТ (лат. *intellectus* — тушуниш, тушунча, мулоҳаза) — интеллект; инсоннинг умуман билиш фаолияти; инсоннинг фикрлаш қобилияти, тафаккури, ақл.

ИНТЕЛЛЕКТУАЛИЗМ (лат. *intellectualis* — ақлий) — интеллектуализм; дунёни билишда амалиётнинг, ижтимоий фаолиятнинг, ҳаётий қизиқишларнинг родини инкор қилиб, фақат ақл (интеллект)нинг аҳамиятини тан олувчи идеалистик назария; ҳиссиёт ва продани инкор қилиб, психик ҳаётий фақат ақлдан иборат деб билувчи оқим, И. волонтаризмга қарама-қарши ўлароқ майдонга келган.

ИНТЕЛЛЕКТУАЛЬНОЕ ПОВЕДЕНИЕ ЖИВОТНЫХ — ҳайвонларнинг интеллектуал хулқи; юксак даражада ташкил топган баъзи ҳайвон (маймун, от, ит, айиқ ва бошқа) ларда учрайдиган яшаш жараёнида ҳосил қилинган ақл-фаросатга доир элементар ҳолдаги ҳаракатларнинг намоян бўлиши. Мас., маймунининг бақдаги сувдан кўзачага қуйиб, бу сув билан ёниб турган оловни ўчириб, унинг ортидаги яширинган емишни олишга фаросати етади.

ИНТЕЛЛЕКТУАЛЬНЫЙ ПРОЦЕСС — интеллектуал (ақлий) процесслар; ақлий фаолият билан бевосита боғлиқ бўлган руҳий ҳодисалар йиғиндиси. Мас., сезги, идрок, хотира, хаёл, тафаккур, вутқ кабилар (қ. *Познавательные процессы*).

ИНТЕЛЛЕКТУАЛЬНЫЕ ЧУВСТВА — интеллектуал (ақлий) ҳислар; билиш процессида муайян ақлий масалаларни ҳал қилиш муносабати билан пайдо бўладиган ва кечириладиган ҳислар. Мас., ҳайрон қолиш, тушуниб етмаслик, шубҳаланиш каби ҳислар.

ИНТЕЛЛИГЕНТНОСТЬ (лат. *intelligens* — тушунувчи, ақлли) — интеллигентлилик, назарий масалаларни тушунишга, илмий билимларни ўзлаштиришга тайёргарликдан иборат маданий илмий сифат, маълум даражадаги ақлий етуклик.

ИНТЕЛЛИГЕНЦИЯ (лат. *intelligens* — тушунувчи, ақлли) — интеллигенция (зиёли); илм ва маданиятнинг турли соҳаларида махсус билимларга эга бўлган ақлий меҳнат ходимлари (инженерлар, врачлар, ўқитувчилар, фан ва санъат ходимлари ва бошқалар).

ИНТЕРЕС (лат. *interesum* — муҳим аҳамиятга эга бўлмоқ) — қизиқиш; шахснинг муайян нарса ёки ҳодисага эга бўлишга, билишга актив ва барқарор йўналишидан иборат индивидуал хислати ёки фаолият мотиви. Қ. мазмуни, ҳажми, теранлиги ва барқарорлигига қараб турлича бўлади. Қ. ҳар қандай фаолиятни муваффақиятли амалга оширишнинг асосий омилларида биридир.

ИНТЕРИОРИЗАЦИЯ — ички психик фаолиятнинг таъқиқ амалий фаолиятдан келиб чиқиши; ташқи ҳаракатларнинг ички ҳаракатларга, нарсаларнинг образлари ва улар ҳақидаги тушунчаларга айланиш процесси.

ИНТЕРНАЦИОНАЛЬНЫЕ ЧУВСТВА (лат. inter — орасида, patio — халқ) — интернационал ҳислар; турли мамлакатларнинг халқлари ўртасидаги синфий бирдамлик ва дўстлик алоқалари муносабати билан шахсда пайдо бўладиган ҳамда кечириладиган ҳис-туйғулар.

ИНТЕРОРЕЦЕПТОРЫ (лат. interior ички, recipere — қабул қилмоқ) — интерорецепторлар; мушакларда, пайларда, ички органларда ва қон томирларида жойлашган рецепторлар (қ. **Рецепторы**).

ИНТЕРОРЕЦЕПТИВНЫЕ ОЩУЩЕНИЯ — интерорецептив сезгилар; интерорецепторлар ёрдамида ҳосил бўлган сезгилар. И. с. ички органларнинг ҳолатини акс эттиради (қ. **Интерорецепторы, Органические ощущения**).

ИНТЕРФЕРЕНЦИЯ НАВЫКОВ (лат. inter — ўзаро, ferio — ураман) — малакаларнинг интерференцияси, муайян фаолият соҳасига доир аввал ҳосил қилинган малакаларнинг кейинчалик бошқа янги малакаларнинг ҳосил бўлиш процессига салбий таъсир кўрсатишидан иборат қонун (қ. **Торможение навыков**).

ИНТОНАЦИЯ (лат. intono — қаттиқ талаффуз қилман) — интонация; муайян нутқни ташкил қилувчи тилнинг товуш воситалари. И. нутқнинг махсус хусусиятини ташкил қилиш билан бирга, бизнинг фикрларимизни, ҳис-туйғуларимизни, иродавий интилишларимизни ва ички ҳолатимизни ҳам ифодалайди.

ИНТРОВЕРСИЯ — шахснинг ўз фикрлари, сезгилари, кечинмалари ва ҳис-туйғуларига таяниши.

ИНТРОСПЕКТИВНАЯ ПСИХОЛОГИЯ (лат. introspectio — синчиклаб қарайман, кузатаман) — интроспектив психология; руҳий ҳодисаларни ўрганишда уларнинг сабабларини; физиологик механизмларини объектив равишда кузатиш ва таҳлил қилиш зарурлигини инкор қилиб, фақат ўз-ўзини кузатиш методига асосланган субъектив идеалистик психология (қ. **Интроспекция**).

ИНТРОСПЕКЦИЯ — интроспекция (ўз-ўзини кузатиш); руҳий ҳодисаларни фақат ўз-ўзини кузатиш методи орқали ўрганилган субъектив идеалистик текшириш методларидан бири (қ. **Интроспективная психология, Самонаблюдение**).

ИНТУИТИВИЗМ (лат. *intueri* — яхшилаб қарамоқ, синчиклаб қарамоқ) — интуитивизм; реакцион буржуа фалсафасидаги мистик-интуитив билишнинггина тан олиб, илмий-маантиқий билишни ишкор қилувчи реакцион буржуа таълимоти.

ИНТУИТИВНОЕ ПОЗНАНИЕ — интуитив билиш (қ. **Интуиция**).

ИНТУИЦИОНИЗМ — интуиционизм; буржуа математик фалсафасидаги математик тушунчалар ва гаплар ҳеч қандай объектив маънога эга эмас, балки математикнинг психик ҳолатига боғлиқдир деб тарғиб қилувчи субъектив идеалистик оқим.

ИНТУИЦИЯ (лат. *intueri* — яхшилаб, диққат билан қарамоқ) — интуиция, воқеликни билишнинг бевосита ҳақиқатга эришиш билан амалга оширилувчи алоҳида усули; маантиқий тафаккур ёрдамида кўп вақтлар давомида ҳал қилинмаган ақлий вазифанинг тўсатдан, кутилмаганда ҳал қилиниб қолиши; шахснинг муайян соҳадаги ҳаётий ёки илмий тажрибаларга асосланган интеллектуал (ақлий) сезгирлиги.

ИНФАНТИЛИЗМ (лат. *infantilis* — болаларча, болаларга хос) — инфантилизм; баъзи катта ёшдаги одамларнинг гавда тузилиши ва психик функцияларида болалик хислатларининг сақланиб қолишидан иборат психофизиологик нуқсон. И. туғма бўлиши ҳам, турмуш жараёнида пайдо бўлган бўлиши ҳам мумкин. Ова қорнидаги тараққиётнинг ноқулай шароитлари ва баъзи мия касалликлари И. нинг сабабларидан бўлиши мумкин.

ИНФОРМАЦИОННЫЙ БАЛАНС (лат. *informare* — хабар қилиш, фр. *balance* — тарози, мувозанат) — ахборот тенглиги; шахснинг маълум муҳитда нормал психик ҳаёт кечириши учун зарур бўлган, объектив воқеликдан олинмаган субъектив таассуротлар миқдори. Агар А. т. бузилса, шахсда ахборотга муҳтожлик бошланади. Узоқ муддатли космик училарга мўлжалланган кемаларни лойиҳалашда А. т. ни ҳисобга олиш айниқса муҳимдир (қ. **Информационный голод**).

ИНФОРМАЦИОННЫЙ ГОЛОД — ахборотга муҳтожлик; шахснинг муайян объектив яшаш шароитларида воқеликдан олинмаган субъектив таассуротларга муҳтожлигини сезишдан иборат ҳолати. И. о. объектив равишда зерикиш, мавжуд шароитдан норозилик, ниманидир

қўмоан тариқасида намоён бўлади (қ. **Информационный баланс**).

ИНФОРМАЦИОННЫЙ МИНИМУМ (лат. *informare* — хабар қилиш, *minimum* — энг ол) — минимум ахборот; шахсанг одатлашилмаган шароитда нормал психик ҳаёт нақароти учун зарур бўлган таассуротлар, хабарлар тиниқдаси (қ. **Информационный баланс**, **Информационный голод**).

ИНФОРМАЦИИ (лат. *Informare* — хабар қилиш) — ахборот; объектга воқелиюдаги нарсга ва ҳодисаларнинг, ички органларда ҳосил бўлган физиологик, кимёвий, механик ушгариларнинг анализаторларимизга таъсир қилиши натижасида онгаиюда ҳосил буладиган ҳар қандай хабар синали.

ИПОХОНДРИИ (юнон. *hupochondria* — қовурга ости; қадим замоналарда қовурга ости огригини И. деб аталарди) — ипохондрия; ўз саломатлиги учун ҳаддан ташқари қўрқин, ўзида йуқ касалликларнинг ҳам белгиларини ўзида қидиришдан иборат руҳий касаллик ҳолати; руҳан авдатгани, беморлик насласи.

ИРРАДИАЦИИ НЕРВНЫХ ПРОЦЕССОВ (лат. *irradiatio* — нур бичмоқ) — нерв процессларининг иррадиацияси; нерв процессларининг, яъни қўзғалиш ва тормозланишнинг дастлабги пайдо бўлган нерв участкасидан марказий нерв системасининг бошқа марказларига ҳам тарқалиши, ёпилишдан иборат қонуи.

ИРРАЦИОНАЛИЗМ (лат. *irrationalis* — ақлдан ташқари) — иррационализм; идеалистик фалсафа ва психологююдаги дувбининг асосини иррационал — ақлдан ташқари нарсга, ақл учун билан билиб бўлмайдиган қонуниятга вид бўлган субстанция ташкил қилади деб илмий-мантиқий билишни инкор қилувчи реакцион оқим.

ИСПЫТУЕМЫЙ — синалувчи; психологияга оид илмий текширин ишларида экспериментал тажриба ва кузатишларда урганиладиган ёки намоийш қилинадиган руҳий ҳодисанинг агаи сифатида бевосита иштирок этувчи шахс.

ИСТЕРИЯ — (юнон. *hysteria* бачадон, XIX аср медицинасида И. бачадон касали дейилиб, у фақат аёлларга хос деб ҳисобланарди) — истерия; марказий нерв системасининг психика, ҳаракатлар доираси, сезгирлик кабиларнинг бузилиши билан белгиланадиган функционал ўзгариш; руҳий касалликнинг бир тури (қ. **Неврозы**).

ИСТИНА — ҳақиқат, ҳукм ва тушунчаларнинг бу ҳукм ва тушунчаларда акс этирилаётган объектларга мос келиши; нарса ва ҳодисаларни, объектив оламнинг қонуниятларини, сабаб-оқибат боғланишларини онгимизда тўғри акс этиришдан иборат психологик категория (*ф. Объективная истина*).

ИСТИННОЕ СУЖДЕНИЕ — ҳаққопий ҳукм; объектив воқеликдаги нарса ва ҳодисаларни, уларнинг муносабат ҳамда боғланишларини тўғри акс этирувчи ҳукм тури. Мас., «Ер қуёш атрофида ва ўз ўқи атрофида айланади».

ИСТОРИЧЕСКАЯ ПСИХОЛОГИЯ — тарихий психология; психологиянинг психика ва онгнинг пайдо бўлиши ҳамда уларнинг тарихий тараққиёт босқичларини ўрганадиган махсус соҳаси.

ИСТОРИЧЕСКИЙ МАТЕРИАЛИЗМ — тарихий материализм; марксча-ленинча социология. Т. м. жамият тараққиётининг энг умумий қонунлари, ҳаракатлаштирувчи кучлари ҳақидаги фандир. Бу фан орқали материализм қонун-қоидалари ижтимоий ҳаёт соҳаларига изчил татиб қилинади.

ИСТОРИЯ ПСИХОЛОГИИ — психология тарихи; психологияга оид билимлар, оқимлар, назариялар ва қонуниятларнинг турли даврларда пайдо бўлиши ҳамда тарихан ривожланиб боришини ўрганувчи фан. П. т. фалсафа тарихи билан узвий равишда боғлиқ бўлиб, идеализм билан материализм ўртасидаги тўхтовсиз курашларда таркиб топди ва ривожланиб келмоқда.

ИСТОРИЗМ (психологияда) — историзм; психика, онг одамнинг тарихий тараққиёти ва фаолияти процессида таркиб топиб, ривожланиб боради деб таълим берувчи материалистик психология принциpidир. И. принципи психологларни психика, онгнинг алоҳида томонларининг ижтимоий мотивлар билан тақозо қилинганлигини таъ олишга чақиради.

ИСТОЧНИКИ ЧУВСТВ — ҳисларнинг манбалари; шахсда муайян ҳиссиётни келтириб чиқарувчи объектив ва субъектив сабаблар, нарса ва ҳодисалар, аҳтиёж ва интилишларимиз ва бошқалардир.

К

КАБИНЕТ ПСИХОЛОГИИ — психология кабинети; педагогика олий ўқув юрлари ва университетларининг психология кафедраси, педагогика илмий текшириш институтларининг психология сектори ёки ишлаб чиқариш корхоналари ҳузурида психология фаиларидан назарий ҳамда амалий машғулотлар ўтказиш учун тегишли адабидир, техниквий асбоб-ускуналар билан жиҳозланган маълум хона. П. и. кўчилиши олий ўқув юрларида педагогика кабинети билан биргаликда жиҳозлангандир.

КАНДИДАТ ПСИХОЛОГИЧЕСКИХ НАУК — психология фаилари кандидати; олий ўқув юрлари ёки илмий текшириш муассасаларининг илмий кенгашида, олий маълумотли, кандидатлик имтиҳонларини топширган, психологиянинг муайян назарий ёки амалий масалалари бўйича мустақил илмий текшириш иши юзасидан кандидатлик диссертациясини оммавий равишда ёқлаган шахсларга бериладиган илмий даража.

КАРЬЕРИЗМ (фр. *carrière* — чошмоқ, югурмоқ) — карьеризм (мансабнарастлик); кундалик турмушда илмий, интиқимий сийсий фаолиятда, жамоат манфаатларига қарама-қарши ўлароқ, ўзининг шахсий манфаатларини кўзлаб ютуқ, манқа, мансабга кучли интиқимдан иборат салбий характер хислати.

КАТАЛЕПСИЯ (юнон — *katalepsis* — тўлғоқ, дард, тунқаноқ) — каталепсия; гипноз, летаргия, истерия кабилар вақтида ганданинг ва унинг айрим аъзоларининг ихтиёрсиз ҳаракатлар қилиш қобилиятини йўқотиб, қотиб қоланидан иборат психонатологик ҳолати.

КАТАТОНИЯ (юнон. *kato* — узунасига, *tonos* — таранглигини) — кататония; мускулларнинг тортишиши ва ихтиёрсиз ҳаракатларнинг бузилиши билан ифодаланадиган перипсихик касаллик.

КАТЕГОРИЯ (юнон. *katēgoria* — ҳукм, таъриф) — категория; воқеаликдаги нарса ҳамда ҳодисаларни, уларнинг умумий муҳим боғлигини ва муносабатларини ақс эттирувчи асосий маънавий тушунча. Мас., «материя», «замон», «макон», «ҳаракат» каби тушунчалар.

КАФЕДРА ПСИХОЛОГИИ (юнон. *kafedra* — стул, ирсел, қадимги нотиклар ва файласуфлар нутқ сўзлай-

диган жой, психология кафедраси; олий ўқув юртида психология фанлари бўйича илмий, методик ва тарбиявий ишларни бажарадиган, илмий педагогик кадрлар тайёрлайдиган, уларнинг малакасини оширадиган жой. П. к. ни қоида бўйича психология профессори ёки психология фанлари доктори бошқаради. П. к. психология профессорлари, доцентлари, ассистентлари, аспирантлари ва илмий ходимларни бирлаштиради.

КАЧЕСТВА ВООБРАЖЕНИЯ — хаёл сифатлари; хаёл процессида яратилган образларнинг кенглиги, мазмунлиги, кучи ва реаллигидан иборат индивидуал фарқлари. Бу сифатларнинг барчаси бир-бирлари билан узвий равишда боғлиқдир.

КАЧЕСТВА ВОСПРИЯТИЯ — идрокнинг сифатлари; идрок процессининг тезлиги, идрокда акс эттирилаётган образларнинг тўлиқ, аниқ ва равшанлиги ҳамда бошқа томонлари билан ажралиб турадиган индивидуал фарқлари. И. с. идрок объектининг мазмунига, унинг фондан ажралиб туришига, анализаторларнинг соғломлигига ва шахснинг эмоционал ҳолатига боғлиқдир.

КАЧЕСТВА МЫШЛЕНИЯ — тафаккур сифатлари; фикрнинг мазмунлиги, кенглиги, мустақиллиги, ихчамлиги, таққидийлиги, тезлиги кабилардан иборат ижобий индивидуал фарқлари. Т. с. асосан шахснинг қобилиятига, билим ва маданий савиясига боғлиқдир. Т. с. ни ақл сифатлари деб ҳам юритилади.

КАЧЕСТВА ПРЕДСТАВЛЕНИЯ — тасаввур сифатлари; тасаввур образларининг идрок образларига яқинлиги билан белгиланадиган аниқлиги, тўлиқлиги, равшанлиги кабилардан иборат индивидуал фарқлари. Тасаввур образлари идрок образларига қанчалик яқин бўлса, тасаввур шунчалик сифатли бўлади.

КАЧЕСТВА УМА—ақл сифатлари (қ. *Качества мышления*).

КАЧЕСТВО — сифат, муайян нарса ёки ҳодисанинг бошқа нарса ёки ҳодисалардан туб фарқини кўрсатадиган умумий категория, тушунча.

КАУЗАЛЬНОСТЬ (лат. *Causa* — сабаб) — тақозо қилиниш (белгиланиш); психиканинг, онгнинг воқеликдаги нарса ва ҳодисалар билан, нерв системаси билан сабабий тақозо қилинишидан иборат қонун; сабабий тақозо.

КВАЛИФИКАЦИЯ (лат. *qualificatio* — қандай, қанақа сифатли), ихтисос; шахснинг муайян касбга нисбатан

проқладилар даражаси, тайёргарлик савияси, муайян фаолият соҳасида муваффақиятли ишлаш олиш учун зарур бўлган билим, кўникма ва малакалар йиғиндиси.

КВАЛИФИКАЦИОННАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА — ихтисос хараakterистикаси; муайян касб ёки ихтисос ишчилари меҳнатининг мазмунига нисбатан қўйиладиган ишлаб чиқариш талабларининг баёни; ишлаб чиқариш программаси бўйича ўқувчиларга ихтисос разряди бериш учун асосий ҳужжат.

КВАЛИФИЦИРОВАННЫЙ ТРУД — ихтисослашган меҳнат; муайян касбга доир махсус билимлар, кўникмалар, малака ва маданий одатларининг таркиб топиши ҳамда ривожланишининг талаб қиладиган меҳнат.

КВАЛИФИКАЦИОННЫЕ ИСПЫТАНИЯ — ихтисос синовлари; ўқувчилар ишлаб чиқариш таълимининг тўлиқ заварий ва амалий курсини тамомлагандан кейин, уларнинг касб бўйича олган билим ва малакаларини текшириш, уларга тариф-ихтисос разрядини бериш учун ўтказиладиган тадбир.

КВАЛИФИКАЦИОННЫЕ ЭКЗАМЕНЫ — ихтисос имтоҳонлари; ихтисос синовларининг бир қисми бўлиб, ишлаб чиқариш таълим натижасида ўқувчиларнинг олган махсус наварий билимларини текшириш учун ўтказилади.

КВИЕТИЗМ (лат. *quietus* — типч, ювош) — квиетизм; атрофдаги ҳаётга, унда содир бўлган ўзгаришларга нисбатан бофарқ, ҳатто, пассив муносабатда ифодаланадиган салбий руҳий (айниқса эмоционал) ҳолат.

КИБЕРНЕТИКА (лат. *Kybernetiko* — бошқараман) — кибернетика; техника қурилмаларидаги, тирик организмлардаги ва кишилик жамиятидаги асосий бошқариш процессларини, уларнинг қонуниятларини математик методлар ёрдами билан ўрганувчи фан.

КИМОГРАФ (юнон. *Kimo* — тўлқин, ҳаяжонланиш, *grapho* — бааман) — кимограф; психофизиологик илмий текширишларда организмдаги турли физиологик процессларни график усулда ёзиб олиш учун ишлатиладиган асбоб. К. ёрдамида тасвирланган ёзув кимограмма деб аталади.

КИНЕТИЧЕСКАЯ РЕЧЬ (юнон. *Kinema* — ҳаракат) — кинетик нутқ; турли ифодали ҳаракатлар, имошоралар орқали фикр олишув процессидан иборат овозсиз нутқ тури, кар-соқовлар нутқи.

КИНЕСТЕТИЧЕСКИЕ ОЩУЩЕНИЯ (юнон. Kine-
та — ҳаракат) — кинестетик сезгилар; гавдаинг ғазода-
ги ҳолатини, айрим органларнинг ҳаракатларини акс эт-
тирувчи сезги турлари (қ. **Проприорецептивные ощущение-
ния, Статические ощущения**).

КЛАССИФИКАЦИЯ (лат. clasis — туркум, тўда, fa-
kege — қилмоқ) классификация; нарса ва ҳодисаларни
уларнинг энг муҳим белгиларига қараб фикран турларга
ёки жинсларга бўлишдан иборат ақлий операция. Мас.,
зоологияда ҳайвонлар айри туёқлилар, сут эмизувчилар
ва бошқа турларга бўлинади.

КЛАССИФИКАЦИЯ ПСИХИЧЕСКИХ ЯВЛЕНИЙ —
психик ҳодисаларни классификациялаш; психика ёки
онгни таркибий қисмларга бўлиш. Онг уч асосий катта
соҳага: ақл, ҳиссиёт ва ирода соҳаларига ажратилади.
Ақл соҳасига сезги, идрок, хотира, хаёл, тафаккур ва нутқ
киради. Ҳиссиёт соҳасига воқеликка бўлган муносабати-
миздан келиб чиқадиган ёқимли ва ёқимсиз кечинмала-
римиз киради. Ирода соҳасига муайян мақсадга қаратил-
ган онгли активлигимиз киради.

КЛЕПТОМАНИЯ (лат. Klepto — ўғирлайман, mania —
ақлсизлик, эҳтирос, майл) — клептомания; турли руҳий
касалликлар процессида рўй берадиган, ўғирлик қилишга
нисбатап кучли эҳтирос билан ифодаланадиган психопато-
логик нуқсон.

КОЖНЫЕ ОЩУЩЕНИЯ — тери сезгилари; бадан
терисининг юза қисмидаги механик, иссиқлик, кимёвий ва
бошқа таъсиротларни акс эттирадиган сезги турлари. Т. с.
га бирор нарсанинг терига тегишини, терининг қичишини,
иссиқ ва совуқни сезиши кабилар киради (қ. **Тактильные
ощущения, Температурные ощущения**).

КОКЕТЛИВОСТЬ (фр. coquette — нозу карашма) —
сатанглик; турли ясама усул ва воситалар билан ўзи
ҳақида бировларда яхши фикрлар қолдиришга кучли
интилишдан иборат салбий характер хислати, олифтачи-
лик.

КОЛДОВСТВО — жодугарлик; шахсий манфаат учун
содда кишиларни авраш, уларнинг тақдиридан «фол
очиш», сеҳр ва афсунлар ўқишдан иборат қаллоблик.
Ж. одатда нутқ — сўз орқали кишилар руҳига таъсир кўр-
сатиш, уларни ишонтириш, яъни уларнинг онгида турли
сохта тасаввур ва тушунчалар ҳосил қилиш орқали амал-
га оширилади.

КОЛЕБАНИЕ ВНИМАНИЯ — диққатнинг ўзгариб ту-
риши; идрок, хотира, тасаввур ёки тафаккур процессида
диққатнинг маълум вақт ичида дам кучайиб, дам сусайиб
туришидан иборат қонуният, диққат баъзан минутига
25—30 марта ҳам ўзгаради. Диққатнинг ўртача ўзгариш-
тебраниш частотаси 2—3 секундга тенгдир.

КОЛЛЕКТИВИЗМ (лат. colligere — бирлаштирмақ) —
коллективизм; коммунистик ахлоқ идеология ва психоло-
гиянинг, жамият аъзоларининг дўстлигини ҳамда манфа-
атларининг бирлигини ифодаловчи асосий хусусияти;
коллективни, коллектив аъзоларини ҳурматлаш, коллек-
тив манфаатларини шахсий манфаатдан юқори қўйиш
каби олижаноб сифатлардан иборат ижобий характер
хислати.

КОЛЛИЗИЯ (лат. collisio — тўқнашув) — коллизия;
инсон психикаси, онгидаги қарама-қарши руҳий кучлар-
нинг, мотивларнинг ўзаро тўқнашуви. Мас., ақл билан
ҳиссийётнинг, ирода билан ҳиссийётнинг ёки эҳтиёж билан
қизиқишларнинг тўқнашуви.

КОМА (юнон. Кома — уйқучилик, ҳаракатсизлик) —
кома; марказий нерв системасининг ҳаддан ташқари ҳол-
дан тойиши натижасида рўй берадиган онгсизлик ҳолати;
К. бош мия лат еганда, касалланганда, юқумли ва бошқа
касалликларга чалинганда пайдо бўлади.

КОММУНИКАЦИЯ (лат. Communicatio — алоқа) —
коммуникация; фикр олишув; ўзгаларнинг фикрини ту-
шушиш ва уларга ўз фикрини тил воситаси орқали тушун-
тира олиш қобилияти (қ. Речь).

КОМПЕНСАЦИЯ ФУНКЦИЙ (лат. Compensare —
тенглаштирмақ, ўрнини қопламақ) — функциялар компен-
сацияси; бирор психик функция қисман ёки тўла ишдан
чиқса, унинг вазифасини бошқа кучли ривожланган соғ
функциялар томонидан маълум даражада бажарилишидан
иборат бўлган қонуният. Мас., кўрларда эшитув ва мус-
кул ҳаракат сезгилари ҳамда шу турдаги хотира кучли
ривожланган бўлади.

КОНВЕРГЕНЦИЯ (лат. Convergere — яқинлашмоқ,
тўғриланмоқ) — конвергенция; нарса ва ҳодисаларни идр-
ок қилишда кўз соққаларининг бир-бирига қараб мос
ҳаракатланиши натижасида кўрув ўқларининг идрок қи-
линаётган нарса устида кесилуви.

КОНКРЕТИЗАЦИЯ (лат. Concretus — қуюқ, қат-
тиқ) — конкретлаштириш; умумий, маъхум белги ёки ху-

сусиятларни якка объектларга татбиқ қилиш билан йфодаланадиган ақлий операция. Мас., «қиймат»ни «одамнинг қиммати», «товарнинг қиймати» деб конкретлаштирилади.

КОНКРЕТНОЕ МЫШЛЕНИЕ — конкрет тафаккур; бевосита идрок ёки тасаввур қилинаётган нарса ва ҳодисалар ҳақидаги, яъни аниқ образларга асосланган тафаккур (қ. **Конкретно-предметное мышление**, **Конкретно-образное мышление**, **Конкретно-наглядное мышление**).

КОНКРЕТНОЕ ПОНЯТИЕ — конкрет тушунча; бевосита идрок қилиш ёки тасаввур қилиш мумкин бўлган нарса ёки ҳодисалар ҳақидаги тушунча. Мас., чинор дарахти ҳақидаги тушунча.

КОНКРЕТНО-НАГЛЯДНОЕ МЫШЛЕНИЕ — конкрет-яққол тафаккур; объектив воқеликдаги бевосита идрок қилинаётган нарса ва ҳодисалар ҳақидаги тафаккур. Мас., кўраётган, эшитаётган ёки мазаси татилаётган нарсалар ҳақидаги тасаввур.

КОНКРЕТНО-ОБРАЗНОЕ МЫШЛЕНИЕ — конкрет образли тафаккур; идрок қилинаётган эмас, балки тасаввур қилинаётган нарса ва ҳодисалар ҳақидаги тафаккур. К. о. т. хотира тасаввури ёки хаёл тасаввурига асосланади.

КОНСТАНТНОСТЬ ВОСПРИЯТИЯ (лат. *Konstans* — доимий, ўзгармас) — идрокнинг константлилиги; идрок қилинаётган нарсанинг физик ҳолати ўзгарса ҳам, кўз тўр пардасидаги образининг ўзгармаслигини ёки нисбий тургунлигини кўрсатувчи қонун. Мас., бир парча кўмирни эрта билан ҳам, туш вақтида ҳам, кечқурун ҳам «қора» деб идрок қиламиз, ваҳоланки шу ҳар сафарги идрок вақтида унинг туси турлича ёруғликка мувофиқ ўзгарган эди.

КОНСТАТИРУЮЩИЙ ЭКСПЕРИМЕНТ (аниқ маълум) — тасдиқловчи, қайд этувчи, аниқловчи эксперимент; илмий текширишда ўрганилиши зарур бўлган муайян психик ҳодисаларнинг текширилувчида қай даражада мавжудлигини аниқлаш мақсадида ташкил қилинадиган эксперимент. А. э. далиллари ҳосил қилувчи, таркиб топтирувчи эксперимент учун асос бўлиб хизмат қилади. Мас., бошланғич синф ўқувчилари нутқининг қай даражада ривожланганлигини аниқлашга қаратилган эксперимент.

КОНСТИТУЦИОНАЛЬНАЯ ТЕОРИЯ ТЕМПЕРАМЕНТА — темпераментнинг конституционал назарияси;

темперамент хусусиятларини киши организмнинг, айрим органларнинг морфологик тузилишига боғлаб тушунтиришдан (Кречмер) тана тузилишини эса организмдаги эндокрин процесслар билан фатал суръатда белгиланади, деб ҳисобловчи назария. Т. к. н. нинг баъзи тарафдорлари темпераментнинг хусусиятларини қон томирларининг тузилиши ва юрак фаолияти хусусиятлари билан тушунтиришга ҳам уришиб кўрганлар. Мас., Лесгафт темпераментнинг хусусиятларини қон томирлари деворларининг эластичлигига, уларнинг қон ўтказиш ҳажмига, шунингдек, юрак фаолиятининг кучига боғлиқ деб билган.

Темперамент хусусиятлари маълум даражада ички секреция безларининг фаолиятига боғлиқдир. Лекин бу темперамент хусусиятларини белгилаб берувчи бирдан-бир асос бўла олмайди, чунки эндокрин системасининг ўзи марказий нерв системаси фаолиятига бўйсунди. Шунинг учун ҳам темпераментнинг табиати ва хусусиятларини илмий материалистик асосда тушунтириб берувчи таълимот. Бу И. П. Павлов томонидан кашф этилган неврологик назариядир (қ. Гуморальная теория темперамента, Неврологическая теория темперамента).

КОНСТРУКТИВНО-ТЕХНИЧЕСКОЕ МЫШЛЕНИЕ— конструктив-техник тафаккур; воқеликни ўзгартиришга, хусусан техникавий масалаларни ҳал қилиш, мосламалар яратишга қаратилган амалий тафаккур тури.

КОНТРОЛЬНЫЕ ВОПРОСЫ—контрол саволлар; психологик илмий текшириш методларида, хусусан суҳбат методида текширилувчидан муайян саволлар олинган жавобларнинг қанчалик тўғрилигини текшириш, янада аниқлаш, асослаш учун текширилувчига бериладиган ёрдамчи саволлар (қ. Метод беседы).

КОНТРОЛЬНЫЕ ВАРИАНТЫ—контрол вариантлар; психологияга доир илмий текшириш экспериментини ташкил қилишда аввалги (асосий) экспериментал вариант ёрдамида олинган маълумотларни янада аниқлаш, текшириб кўриш учун ишлаб чиқилган ёрдамчи экспериментал вариант (қ. Эксперимент).

КОНФАБУЛЯЦИЯ (лат. вайсайман) — образли ёрқин характерга эга бўлган фантастик мазмуннинг нотўғри тасвир этилиши.

КОНФОРМНОСТЬ (лат. мос келувчи) — психология ва социологияда икки хил маънода ишлатилади. Биринчидан, шахснинг группа билан ҳам ички, ҳам ташқи то-

моддан мос келиши. Иккинчидан, шахснинг группа билан ташқи томондангина мос бўлиб, ички томондан эса группанинг тутган йўлига қарама-қарши бўлиб, ўз фикрида қолиши.

КОНЦЕНТРАЦИЯ НЕРВНЫХ ПРОЦЕССОВ — нерв процессларининг концентрацияси; марказий нерв системасидаги қўзғалиш ёки тормозланиш процессларининг вақт ўтиши билан дастлабки пайдо бўлган нерв участкасига тўпланиши қонуни (қ. **Иррадиация нервных процессов**).

КООРДИНАЦИЯ ДВИЖЕНИЙ (лат. со — билан, бирга; ardinatio — тартиб билан жойлашув) — ҳаракатларнинг координацияси; муайян фаолият соҳасига доир иш-ҳаракатларнинг, хусусан малакаларнинг кўп такрорланиши ёки махсус машқлар қилиш натижасида бир-бирига мос ҳолда бажариладиган бўлиши; ҳаракатларнинг ўзаро уйғунлашуви.

КОРА БОЛЬШИХ ПОЛУШАРИЙ ГОЛОВНОГО МОЗГА — бош мия катта ярим шарлари қобиғи; марказий нерв системасининг олий, таркиби ва функцияси жиҳатидан элг мураккаб бўлими. Б. м. к. я. ш. қ. мия ости қисмлари билан биргаликда олий нерв фаолиятининг органи бўлиб ҳисобланади. Б. м. к. я. ш. қ. психик функцияларнинг моддий асосини ташкил қилади.

КОРРЕЛЯТИВИЗМ (лат. correlativus — муносабатдошлик, ўзаро муносабатда бўлиш) — коррелятивизм; идеалистик билиш назариясидаги субъект билан объект ўзаро муносабатдош, уларнинг бирини иккинчисидан ажратиш мумкин эмас, уларнинг ҳар бири иккинчисисиз ақлга сиғмайдиган нарсалардир деб даъво қилувчи қараш. К. объектив оламнинг онгга боғлиқ бўлмаган ҳолда мустақил мавжуд эканлигини инкор қилиб, агар онг, психика бўлмаса, объектив борлиқ ҳам бўлмайди, деган субъектив идеалистик хулосага олиб келади. К. ленинча материалистик инъикос (акс этиш) назариясига қаршидир.

КОСМИЧЕСКАЯ ПСИХОЛОГИЯ (юн. kosmos — дунёвий, дунё бўшлиғига оид) — космик психология; психологиянинг космик училарнинг психологик проблемаларини ўрганиш, илмий жиҳатдан текшириш билан шуғулланадиган махсус соҳаси. К. п. асосан космик училарнинг факторларининг космонавтлар психикаси ва фаолиятига таъсирини ўрганиш, космик кема контрол приборлари ва бошқарув ричаглари психологик жиҳатдан баҳолаш,

космонавтларни психологик жиҳатдан таълаш ва космик учун шароитларига тайёрлаш каби масалалар билан шуғулланади.

КОСМОПОЛИТИЗМ (юнон. Kosmopolites — «дунё граждани») — космополитизм; «одам бутун дунё граждандир» деган сохта шиор билан шахснинг ватанпарварлик хислатларини, ҳис-туйғуларини миллатларнинг мустақил давлат бўлиб яшаш ҳуқуқини инкор қилувчи, миллий анъаналар, маданиятга хос урф-одатлардан воз кечишга даъват этувчи буржуазия идеологияси.

КОСНОЯЗЫЧИЕ—соқовланиб гапириш; нутқ товушларининг бузилиши; муайян тилга хос бўлган товушларнинг нотўғри талаффуз қилинишидан иборат нутқий нуқсон. Мас., «р» ни «й» деб талаффуз қилиш: «бордим» ўрнига «бойдим» дейиш. С. г. нинг сабаблари нутқ органларининг бузилиши ва хусусиятлари, эшитиш органлари ёки эшитиб идрок қилишнинг қисман ишдан чиқиши, нотўғри нутққа тақлид қилиш кабилар бўлиши мумкин. С. г. ни махсус логопедик усуллар билан тузатиш мумкин.

КРЕТИНИЗМ (фр. Cretin — бефаҳм) — кретинизм; қалқонсимон без ва бошқа ички секреция безлари фаолиятининг бузилиши натижасида туғма эси пастлик (қ. Идиотия).

КРИВАЯ ОБРАЗОВАНИЯ НАВЫКОВ — малакалар ҳосил бўлишининг эгри чизиқлари; малакалар ҳосил бўлиш процессини график усулда тасвирлайдиган эгри чизиқлар. М. ҳ. б. э. ч. қуйидагича ҳосил қилинади: ётиқ чизиқ ёки абцисса тенг бўлақларга бўлиниб, бу бўлақларда муайян малакани ҳосил қилишдаги такрорлашнинг миқдори кўрсатилади. Худди шунингдек, тик чизиқ ёки ординатни ҳам тенг бўлақларга бўлиб, уларда малакалар ҳосил қилишнинг сифат ёки миқдор кўрсаткичи белгиланади. Мана шу ётиқ ва тик чизиқлар бўлинмалари бўйлаб ўтказиладиган эгри чизиқ малаканинг сифат ёки миқдори ортганда кўтарилади, камайганда пасаяди. Эгри чизиқнинг юқорилаб бориши ёки пасайиши малака ҳосил қилинидаги миқдор ва сифат ютуқларни кўрсатади.

КРИТИЧЕСКОЕ МЫШЛЕНИЕ—танқидий тафаккур; ҳулоса чиқариш, иботлаш ва инкор қилиш каби мантаниқий операцияларда ҳақиқатни аниқлаш учун хизмат қиладиган тафаккур тури. Т. т. ақлий масалаларни ҳал қилишда пайдо бўлган шубҳадан бошланади (қ. Критичность ума).

КРИТИЧНОСТЬ УМА—ақлнинг танқидийлиги; шахсдаги ўзининг ва ўзгалар фикрларининг чин ёки ёлғонлигини текшириш, объектив равишда баҳолаш қобилиятидан иборат ақл сифати (қ. **Критическое мышление**).

«**КРОКОДИЛОВСКИЙ СОФИЗМ**» — «Тимсоҳ софизми», қуйидаги мазмунга эга бўлган мантиқий софизмлардан бири.

Тимсоҳ бир аёлнинг ёш боласини ўғирлаб кетади. Аёл унинг олдига боради ва ундан ёлвориб болани қайтариб беришни илтимос қилади. Тимсоҳ эса, аёл ҳақиқатни айтсагина унинг боласини қайтариб беришини ваъда қилади, тимсоҳнинг шартига кўра аёл: «Бари бир сен менга болани қайтариб бермайсан-да», дейди. «Сен ҳақиқатни айтдингми-йўқми, бундан қатъи назар,— деб жавоб қайтаради тимсоҳ,— мен болангни қайтариб бермаслигим керак. Сенинг гапинг рост бўлса, сенингча, мен болангни қайтариб бермаслигим керак, бундай ҳолда, аксинча, сен ёлгон гапирган бўлардинг. Агар, бордию, сен ёлгон гапирганигда ҳам мен болангни сенга қайтариб бермаслигим керак, чунки у ҳолда сен ёлгон гапириб, шартни бузган бўласан».

Бу софизмнинг хатолиги шундан иборатки, ҳукм юриштиш процессида мантиқнинг айният қонуни бузилади: «ҳақиқат» сўзи бир мулоҳазанинг ўзида турли маъноларда ишлатилади; биринчи ҳолда она гапларига нисбатан, иккинчи ҳолда эса, келишилган шартга нисбатан ишлатилапти. Бунда атайлаб чиқарилган нотўғри хулосага кўра, агар она рост гапирса ҳам, ёлгон гапирса ҳам тимсоҳ унга боласини қайтариб бермаслиги керак.

КРУГОЗОР — билим савияси; шахснинг табиат, жамият ва инсон психикаси ҳақидаги тасаввур, тушунча, ҳукмлари, умуман, таассуротлар йиғиндиси. Б. с. ни илмий, маданий, маънавий, сиёсий, техникавий билим савияларига ажратиш мумкин. Шахснинг қизиқиш ва интилишлари қанчалик хилма-хил бўлса, унинг умумий Б. с. ҳам шунчалик кенг бўлади.

КУЛЬТУРА (лат. *cultiver*—ерни ишламоқ, қайта ишламоқ) —маданият; табиат ҳодисаларидан фарқли ўлароқ, инсониятнинг жисмоний ва ақлий меҳнати туфайли яратилган ҳамма нарсалар; жамиятнинг унинг моддий ҳаёт шароитлари билан белгиланадиган, унинг турмушида, мафқурасида, таълим-тарбиясида, фан, санъат, техника

мувоқаддида ифодаланадиган ғоявий ҳамда маънавий тараққиёт савияси. Синфий жамиятда М. ҳам синфий характорга эгадир. Ҳар бир ижтимоий тузумдаги М. ҳукмрон синфнинг М. идир: қулдорлик М. и., буржуа М. и., социалистик М. кабилар.

КУЛЬТУРА ПОВЕДЕНИЯ — хулқ маданияти; инсоний ҳаётнинг барча талаб ва қоидаларига риоя қилиш, ахлоқдагилар билан бўлган муомалада тўғри оҳанг ва меъёр топа билишдан иборат индивидуал хислат. Совет кишиларининг хулқ маданияти коммунизм қурувчиларининг ахлоқ кодексида ёрқин ифодаланган.

КУЛЬТУРА РЕЧИ — нутқ маданияти; фикр олишув процессида нутқнинг тўғри, аниқ ифодали, мазмунли, топа бўлиши, сўзларнинг тўғри танланиши ва тўғри таллашфуз этилиши каби нутққа риоя қилишдан иборат индивидуал хислат. Н. м. шахснинг умумий билими ва маданий савиясига кўп жиҳатдан боғлиқдир. Маданий нутқ одатда яхши идрок қилинади, яъни аниқ, тўлиқ ва тез тушунилади.

КУЛЬТУРА ТРУДА — меҳнат маданияти; меҳнатни тўғри ташкил қилишга доир билимлар, малакалар ва одатлар системасидан иборат индивидуал хислат. Мас., ишни бошлашдан олдин уни аниқ планлаштириш, уни ижод билан пухта, тез, тежам билан самарали бажариш, иш тугагач, иш ўрнини йиғиштириб, асбоб-ускуналарни жой-жойига қўйиш кабилар.

КУЛЬТУРНО-ИСТОРИЧЕСКАЯ ТЕОРИЯ — маданий-тарихий назария; ижтимоий тарихий тараққиёт процессида яратилиб, ўзгариб борадиган моддий ва маънавий маданиятнинг инсоннинг психик тараққиёгига муҳим таъсир кўрсатишини тан олувчи назария М-т. н. бир қанча йўналишларга эга бўлиб, уларнинг кўпчилиги психиканинг социал детерминлашувини потўғри тушунтиради: детерминизм ижтимоий онгнинг индивидуал онгга таъсиридир; инсон «мутлақ руҳ»нинг намоён бўлиши сифатида «ўсиб, маданиятга ўзи кириб боради» деб, жамиятнинг реал тарихини, айниқса кишиларнинг моддий ишлаб чиқариш тарихини инкор қилади.

Совет психологиясида психика тараққиётининг М-т. н. си биринчи марта Л. С. Виготский томонидан илгари сурилган. Унинг асосий қоидалари қуйидагичадир; инсон психикаси фаолиятда ривожланади; инсонларнинг фаолияти ҳайвонлар фаолиятидан фарқ қилиб, ижтимоий

ишлаб чиқариш процессида ишлатиладиган қуроллар ва воситалар билан белгиланади.

КУРИНАЯ СЛЕПОТА — шабқурлик; кўз тўр пардасидаги таёқча шаклидаги кўрув ҳужайраларининг тўлиқ ёки қисман ишдан чиқиши муносабати билан қоп қорайганда ёки кечаси яхши кўрмаслик, баъзан эса кечаси бутунлай кўрмасликдан иборат кўрув сезгиларининг нуқсонли. Таёқчасимон кўрув ҳужайралари товуқ кўзипинг тўр пардасида яхши ривожланмаган, шунинг учун ҳам у кечаси яхши кўрмайди. Бу нуқсоннинг «куриная слепота» деб аталишининг сабаби ҳам шундан иборатдир.

Л

ЛАБОРАНТ (лат. laborans — ишлаётган) — лаборант; психология лабораториясидаги илмий ёки техник ходим; ўқув-лаборатория машғулоти ва илмий текшириш ишларини ўтказишда профессор ёки доцентнинг ёрдамчиси. Л. нинг вазифаси машғулотлар бошлангунча зарур асбоб-ускуналарни, прибор ва аппаратларни, ўқув қуролларини тахт қилиб қўйиш, машғулотларда бевосита иштирок этиш, машғулотлар тугагач, лабораторияни тартибга солиб қўйишдан иборатдир.

ЛАБОРАТОРИЯ (лат. laborare — ишламоқ) — лаборатория; психологиянинг турли соҳалари бўйича илмий текшириш ишлари, ўқув машғулоти, хусусан турли психологик тажрибалар ўтказиш учун махсус асбоб-ускуналар, прибор ва аппаратлар билан таъминланган алоҳида хона. Л. психология кафедралари, секторлари, баъзи санат корхоналари ҳузурида ташкил қилинади (қ. Лабораторный эксперимент, Лабораторные занятия).

ЛАБОРАТОРНЫЕ ЗАНЯТИЯ — лаборатория машғулоти; психология курсидан ўтилган маълум бўлимларни ёки бобларни пухталаш, психологияга доир айрим қонуниятларни намойиш қилиш учун психология лабораториясида студентлар ёки мактаб ўқувчилари билан ўтказиладиган амалий ишлар. Л. м. олдиндан пухта ҳовирлик кўриб, махсус инструкциялар бўйича, профессор ёки доцентнинг раҳбарлигида ўтказилади.

Л. м. вақтида студентлар ёки ўқувчилар 3 кишилик кичик группаларга бўлинади, уларнинг бири экспериментчи, экинчиси индуктор ва учинчиси протоколчи бўлади. Экспериментчи Л. м. ни ташкил қилади ва ўтказади, индуктор экспериментал топшириқларни бажаради, протоколчи эса машғулот процессини, олинган маълумотларни махсус дафтарга ёзиб боради. Маълум бир вариантдаги Л. м. да кичик группанинг ҳар бир аъзоси ҳам экспериментчи, ҳам индуктор, ҳам протоколчи вазифасини бажармоғи керак, яъни бир вариантни учала қатнашувчи ҳам бажармоғи керак. Л. м. охирида олинган маълумотлар таҳлил қилиниб, тегишли хулосалар чиқарилади.

ЛАБОРАТОРНЫЙ ЭКСПЕРИМЕНТ (лат. laborare — ишламоқ, experimentum — синаб кўриш, тажриба) — лаборатория эксперименти; психологиянинг психик ҳодисаларини, уларнинг қонуниятларини, муайян фаолият турининг руҳий ҳодисаларнинг содир бўлиши ва ривожланишига нисбатан кўрсатадиган таъсирини махсус лебоб-ускуналар, илмий аппаратлар билан жиҳозланган лаборатория шароитида ўрганишга қаратилган илмий текшириш методи.

Л. э. методининг бошқа методлардан афзаллиги шундаки, бунда экспериментчига тегишли шароитларнинг психик процессларга таъсирини кузатиб бориш ва бу таъсирнинг натижаларини аниқ ҳисобга олиш имконияти бўлади. Л. э. методининг камчилиги шундан иборатки, текширилувчи одатланмаган лаборатория шароити ёки экспериментчининг салобати текшириляётган психик процессларнинг объектив равишда содир бўлишига салбий таъсир кўрсатиши мумкин. Л. э. нинг бу камчилиги эксперимент вариантларини бир неча вариантда такрор-такрор эксперимент ўтказиш орқали бартараф қилиниши мумкин.

ЛАКОНИЗМ (юнон. lakonismos — қисқалик) — лаконизм; нутқ процессида фикрни қисқа ҳамда аниқ ифодадай билишдан иборат ақл сифати ёки характер хислати. Ривоятларга кўра, қадимги лаконияликлар, спарталиқлар ақлнинг ана шундай сифати билан машҳур бўлган экаллар.

ЛАКОНИЧНОСТЬ РЕЧИ — нутқнинг ихчамлиги; фикрни қисқа, аниқ ва тўлиқ баён қилишдан иборат нутқ сифати (қ. Лаконизм).

ЛАМПОВЫЙ ТАХИСТОСКОП (юнон. tachus — тез, skopio — кўраман, идрок қиламан) — лампали тахистос-

коц; лаборатория шароитларида диққатнинг тақсимланиш хусусиятини текширишда қўлланиладиган махсус асбоб.

ЛЕММА (юнон. lemma — ёрдамчи) — лемма; мантиқий тафаккур процессида бирор фикрнинг чин ёки ёлгонлигини исботлаш учун бошқа ёрдамчи фикрлардан фойдаланишдан иборат ақлий операция.

ЛЕНИНСКАЯ ТЕОРИЯ ОТРАЖЕНИЯ — ленинча ипъикос назарияси (қ. Теория отражения).

ЛЕНИНСКОЕ ОПРЕДЕЛЕНИЕ МАТЕРИИ — материянинг ленинча таърифи; В. И. Ленин таърифича: «Материя инсон онгидан ташқарида, мустақил равишда мавжуд бўлган ва инсон онгида акс этадиган объектив борлиқдир».

ЛЕТАРГИЯ (юнон. letargia — унутиш, эсдан чиқариш) — летаргия; соатлаб, бир неча кунлаб, ҳатто, баъзан ойлаб давом этадиган психопатологик уйқу. Л. ҳолатида организмнинг нафас олиши, пульси (томир уриши) деярли билинмайди, организм ҳаракатсиз, фаолиятсиз бўлиб қолади. Л. истериянинг бир тури бўлиши ҳам мумкин.

ЛЖИВОСТЬ — ёлгончилик; воқеликни онгли равишда бузиш, маълум бир мақсадларга кўра ҳақиқатни айтишдан мунтазам равишда бош тортишдан иборат салбий характер хислати.

ЛИЧНОСТЬ — шахс; муайян ижтимоий тузумнинг аъзоси ҳисобланган онгли мавжудот, яъни конкрет одам. Ш. қуйидаги асосий психологик компонент (таркибий қисм)лардан ташкил топади: Ш. нинг социал (ижтимоий) табиати, К. Маркс таърифича: «одамзоднинг моҳияти ижтимоий муносабатлар йиғиндисидир» (К. Маркс ва Ф. Энгельс, Асарлар, 4-т., 590-бет); Ш нинг яратувчилик қобилияти: «Дунё одамни қаноатлантирмайди, бинобарин, одам ўз ҳаракатлари билан уни ўзгартиришга қарор қилади» (В. И. Ленин, Асарлар, 4-нашр, 38-т., 185-бет); Ш. нинг ўз-ўзини англаши. Ш. жамият аъзоси бўлибгина қолмасдан, у жамият аъзолари орқали ўз-ўзини ҳам англайди, «мен» эканлигини тушунади. Ш. нинг атрофдаги воқеликка нисбатан актив фаолияти: Ш. нинг бу активлиги унинг объектив истигини акс эттирувчи эҳтиёжларида, қизиқишлари, йўналиши, дунёқараши ҳамда эътиқодларида ифодаланади. Ш. нинг воқеликка нисбатан муносабати: бу муносабат унинг ҳиссиёти ва продавий ҳолатларида ифодаланади. Ш. нинг индивидуал хусусиятлари

унинг темпераменти, характери, қобилият ва истеъдодларида ўз ифодасини топади.

Буржуа психологияси Ш. ни талқин қилишда ундаги биологик ҳамда социал хусусиятларни ё механик равишда бир бирига аралаштириб юборади, ё қарама-қарши қўяди. Марксча-ленинча материалистик психология Ш. нинг анатомик ва физиологик хусусиятларини инкор қилмайди, балки бу хусусиятларни Ш. нинг муайян ижтимоий шўнашида ривожланишидаги туғма куртаклардир деб ҳисоблайди.

ЛИЧНЫЕ КАЧЕСТВА — шахсий сифатлар (қ. Черты характера).

ЛИЧНЫЙ ОПЫТ — шахсий тажриба; ҳар бир индивиднинг ёки шахснинг турмуш жараёнида ҳосил қилган тажрибаси.

ЛОГИКА (лат. logos — фикр, ақл, сўз) мантиқ (логика). М. бир қанча маъноларда ишлатилади. Мас., М. тафаккур қонуниятлари ҳақидаги фандир; формал М. тўғри фикрлашнинг элементар форма ва қонунлари ҳақидаги фандир, формалистик М. тафаккурнинг ташқи формаларини унинг мазмунидан ва тафаккурда акс эттирилаётган объектив воқелик тараққиётидан ажратиб олиб ўрғанадиган метафизик таълимот; марксча-ленинча диалектик М. табиат, жамият ва инсон тафаккури тараққиётининг умумий қонунлари ҳақидаги фандир; материалистик М., диалектик тафаккур билишда нарсалар ҳаракати ва ривожланишининг диалектик қонунларини акс эттиради. Умуман, М. мантиқий фикр юритишдир.

ЛОГИЧЕСКАЯ ПАМЯТЬ — мантиқий (логик) хотира; маълум ғоялар, фикрлар ҳамда улар ўртасидаги мантиқий боғланишларни эсда қолдириш, мустаҳкамлаш ва зарур пайтларда эсга туширишдан иборат бўлган хотира тури. Мас., фалсафий формулировкалар, қонуниятлар ва шу кабиларни эсда қолдириш, мустаҳкамлаш ва қайта тиклаш.

ЛОГИЧЕСКОЕ ЗАПОМИНАНИЕ — мантиқий, (логик) эсда қолдириш; материалнинг маъносига тушулиб, унинг алоҳида қисмлари ўртасида мантиқий боғланишлар ҳосил қилган ҳолда эсда қолдириш. М. э. қ. эсда қолдиришнинг энг тежамли ҳамда маҳсулдор туридир.

ЛОГИЧЕСКОЕ МЫШЛЕНИЕ (мантиқий логик) — тафаккур, мантиқ қонун-қоидаларига мувофиқ ҳолда тўғри фикрлаш (қ. Логика).

ЛОГИЧНОСТЬ УМА — ақлнинг мантиқийлиги (қ. *Логика, Содержательность ума, Логическое мышление*).

ЛОГОПАТИЯ (юнон. *logos*—сўз, *nutq*, *pathos*—жабрлашиш, касаллик) — логопатия; нутқ камчилигининг умумий номи. Л. га нутқнинг талаффуз, луғат запаси, грамматик қурилишдаги камчиликлари, нутқ темпи ва равонлигининг бузилиши киради; Л. тушупчасига тилнинг ёзма формасидаги камчиликлар ҳам киради (қ. *Агнозия, Аграмматизм, Алалия, Дизартрия, Диеграфия, Занкание, Косноязычие*).

ЛОГОПЕДИЯ (юнон. *logos* — сўз, *nutq*, *paideia* — тарбия) — логопедия; дефектологиянинг болалар нутқининг ривожланишидан камчиликларни бартараф қилиш назарияси ҳамда практикаси ҳақидаги бўлими. Л. нутқ камчиликларининг содир бўлишининг сабаб ва механизмларини текширади, уларни бартараф қилишнинг принцип ва методларини ишлаб чиқади.

ЛОКАЛИЗАЦИЯ ПСИХИЧЕСКИХ ФУНКЦИЙ (лат. *localis* — маҳаллий чекланган) — психик функцияларнинг локализацияси; психик функцияларнинг бош мия ярим шарлари қобиғидаги муайян ҳужайраларнинг иши билан боғланиши. Мас., кўрув анализаторларининг иши асосан мия қобиғи энса қисмининг фаолияти билан боғланган, эшитишники эса чакка бўлаклари билан, тери-туюш ҳамда ҳаракат анализаторлариники эса тепа ва энса бўлаклари билан боғланган ва ҳоказо. Ҳар бир мураккаб психик процесс (ўқиш, ёзиш, ҳисоблаш каб.)нинг негизини муваққат нерв боғланишлари орқали бирлашган бош мия қобяғи участкаларининг биргаликдаги иши ташкил қилади. Шунинг учун ҳам бу участкалардан бирортасининг функцияси бузилса, бутун функционал система жароҳатланади: ёзув қобилияти мия қобиғининг чап чакка соҳасининг, энса соҳасининг ва, ниҳоят, ҳаракат соҳасининг функциялари бузилса ҳам, жароҳатланиши мумкин.

ЛУНАТИЗМ (лат. *luna* — ой, *lunaticus* — ақлсиз, телба, жинни) — лунатизм; тушида юриб чиқиш; «Лунатизм» деган ном ой нурининг одамга «таъсири» ҳақидаги қадимги эски тасаввурдан келиб чиққан (қ. *Самномбулизм*).

ЛЮБОЗНАТЕЛЬНОСТЬ — билишга қизиқишлик; шахснинг воқеликдаги нарса ва ҳодисаларни, уларнинг хусусиятларини билишга нисбатан актив муносабатидан иборат бўлган умумий ижобий характер хислати.

ЎБОБОПЫТНОСТЬ — синчковлик; билишга қизиқув-
чиликнинг бирор нарсага кучли интилишдан иборат бўл-
ган қисқа муддатли тури. С. баъзан арзимаган нарсаларни
бирор гаразгўйлик мақсадида билиб олишга интилишда
ҳам намоён бўлади. Бундай бачкана синчковлик салбий
тарактер хислати ҳисобланади.

М

МАГИЯ (юнон. *magia* — жодугарлик) — магия; ибти-
дой одамга, ваҳшийликка хос бўлган сеҳр-жоду, афсун
кабилардан иборат сарқит. М. билан фол очишга авроқчи-
лик, «ғаройиботлар» ва бошқа шу кабилар боғлиқдир. М.
ҳар қандай диний эътиқоднинг таркибий қисмидир.

МАГНЕТИЗЕР — магнетизёр; фирибгарлик, мистик
таълимотга кўра, ўзининг «шифобахш магнетизмларини»
бошқа одамларга ўтказа оладиган одам «мутахассис».

МАГНЕТИЗМ (юнон. *magnets* — магнитга оид) — маг-
нетизм; гипноз тарихи тараққиётидаги бир босқич. Гип-
ноз ҳодисаси янги очилган вақтда гипноз билан шуғулла-
нувчи одамда гўё магнитдаги сингари хосса бор, шунинг
учун ҳам у ўзидаги руҳий кучни бошқаларга ўтказа ола-
ди, деган фикр бўлган.

МАЛЬТУЗИАНСТВО — мальтусчилик; меҳнаткашлар-
нинг капитализм шароитларидаги қашшоқлиги социал
сабаблар, айниқса оғир эксплуатация билан эмас, балки
аҳоли сонининг мутлоқ равишда ортиқча ўсиш қонуни
билан белгиланади, деб исботлашга уринувчи реакцион
инглиз буржуа назарияси. Бу назариянинг асосчиси ин-
глиз экономисти Мальтус бўлиб, унинг фикрича қашшоқ-
лик, очлик, ишсизликнинг сабаби кун кўриш воситалари-
ни ишлаб чиқаришнинг аҳоли сони ўсишидан орқада қо-
лишидир.

Мальтуснинг «Аҳоли сонининг ҳаддан ташқари ўсиши
қонуни» фақат ҳукмрон синф вакилларининг манфаатла-
рини ҳимоя қилади. Бу назарияни ҳаёт, капиталистик
ортиқча ишлаб чиқариш шароитларидаги даврий кризис-
лар ҳамда СССРда социализм қурилиши практикаси алла-
қачонлар инкор қилган.

коп; лаборатория шароитларида диққатнинг тақсимла-
ниш хусусиятини текширишда қўлланиладиган махсус
асбоб.

ЛЕММА (юнон. lemma — ёрдамчи) — лемма; мантиқий
тафаккур процессида бирор фикрнинг чин ёки ёлгонлиги-
ни исботлаш учун бошқа ёрдамчи фикрлардан фойдала-
нишдан иборат ақлий операция.

ЛЕНИНСКАЯ ТЕОРИЯ ОТРАЖЕНИЯ — ленинча
ипъикос назарияси (қ. Теория отражения).

ЛЕНИНСКОЕ ОПРЕДЕЛЕНИЕ МАТЕРИИ — мате-
риянинг ленинча таърифи; В. И. Ленин таърифича: «Ма-
терия инсон онгидан ташқарида, мустақил равишда мав-
жуд бўлган ва инсон онгида акс этадиган объектив бор-
лиқдир».

ЛЕТАРГИЯ (юнон. letargia — унутиш, эсдан чиқа-
риш) — летаргия; соатлаб, бир неча кунлаб, ҳатто, баъзан
ойлаб давом этадиган психопатологик уйқу. Л. ҳолатида
организмнинг нафас олиши, пульси (томир уриши) деяр-
ли билинмайди, организм ҳаракатсиз, фаолиятсиз бўлиб
қолади. Л. истериянинг бир тури бўлиши ҳам мумкин.

ЛЖИВОСТЬ — ёлгончилик; воқеликни онгли равиш-
да бузиш, маълум бир мақсадларга кўра ҳақиқатни ай-
тишдан мунтазам равишда бош тортишдан иборат салбий
характер хислати.

ЛИЧНОСТЬ — шахс; муайян ижтимоий тузумнинг
аъзоси ҳисобланган онгли мавжудот, яъни конкрет одам.
Ш. қуйидаги асосий психологик компонент (таркибий
қисм)лардан ташкил топади: Ш. нинг социал (ижтимоий)
табиати, К. Маркс таърифича: «одамзоднинг моҳияти
ижтимоий муносабатлар йиғиндисидир» (К. Маркс ва
Ф. Энгельс, Асарлар, 4-т., 590-бет); Ш нинг яратувчили-
қобилияти: «Дунё одамни қаваотлаштирмайди, бинобарин,
одам ўз ҳаракатлари билан уни ўзгартиришга қарор қи-
лади» (В. И. Ленин, Асарлар, 4-нашр, 38-т., 185-бет);
Ш. нинг ўз-ўзини англаши. Ш. жамият аъзолари бўлибгина
қолмасдан, у жамият аъзолари орқали ўз-ўзини ҳам ан-
лайди, «мен» эканлигини тушунади. Ш. нинг атрофдаги
воқеликка нисбатан актив фаолияти: Ш. нинг бу активли-
ги унинг объектив истагини акс эттирувчи эҳтиёжларида,
қизиқишлари, йўналиши, дунёқараши ҳамда эътиқодла-
рида ифодаланади. Ш. нинг воқеликка нисбатан муноса-
бати: бу муносабат унинг ҳиссиёти ва продавий ҳолатла-
рида ифодаланади. Ш. нинг индивидуал хусусиятлари

унинг темпераменти, характери, қобилият ва истеъдодларида ўз ифодасини топади.

Буржуа психологияси Ш. ни талқин қилишда ундаги биологик ҳамда социал хусусиятларни ё механик равишда бир-бирига аралаштириб юборади, ё қарама-қарши қўяди. Марксча-ленинча материалистик психология Ш. нинг анатомик ва физиологик хусусиятларини ивкор қилмайди, балки бу хусусиятларни Ш. нинг муайян ижтимоий йўналишда ривожланишидаги тўғма куртаклардир деб ҳисоблайди.

ЛИЧНЫЕ КАЧЕСТВА — шахсий сифатлар (қ. Черты характера).

ЛИЧНЫЙ ОПЫТ — шахсий тажриба; ҳар бир индивиднинг ёки шахснинг турмуш жараёнида ҳосил қилган тажрибаси.

ЛОГИКА (лат. logos — фикр, ақл, сўз) мантиқ (логика). М. бир қанча маъноларда ишлатилади. Мас., М. тафаккур қонуниятлари ҳақидаги фандир; формал М. тўғри фикрлашнинг элементар форма ва қонунилари ҳақидаги фандир, формалистик М. тафаккурнинг ташқи формаларини унинг мазмунидан ва тафаккурда акс эттирилаётган объектив воқелик тараққиётидан ажратиб олиб ўрганадиган метафизик таълимот; марксча-ленинча диалектик М. табиат, жамият ва инсон тафаккури тараққиётининг умумий қонунилари ҳақидаги фандир; материалистик М., диалектик тафаккур билишда нарсалар ҳаракати ва ривожланишининг диалектик қонуниларини акс эттиради. Умуман, М. мантиқий фикр юритишдир.

ЛОГИЧЕСКАЯ ПАМЯТЬ — мантиқий (логик) хотира; маълум ғоялар, фикрлар ҳамда улар ўртасидаги мантиқий боғланишларни эсда қолдириш, мустаҳкамлаш ва зарур пайтларда эсга туширишдан иборат бўлган хотира тури. Мас., фалсафий формулировкалар, қонуниятлар ва шу қабиларни эсда қолдириш, мустаҳкамлаш ва қайта тиклаш.

ЛОГИЧЕСКОЕ ЗАПОМИНАНИЕ — мантиқий, (логик) эсда қолдириш; материалнинг маъносига тушуниб, унинг алоҳида қисмлари ўртасида мантиқий боғланишлар ҳосил қилган ҳолда эсда қолдириш. М. э. қ. эсда қолдиришнинг энг тежамли ҳамда маҳсулдор туридир.

ЛОГИЧЕСКОЕ МЫШЛЕНИЕ (мантиқий логик) — тафаккур, мантиқ қонун-қоидаларига мувофиқ ҳолда тўғри фикрлаш (қ. Логика).

ЛОГИЧНОСТЬ УМА — ақлнинг мантиқийлиги (қ. Логика, Содержательность ума, Логическое мышление).

ЛОГОПАТИЯ (юнон. logos—сўз, нутқ, pathos—жабрлашиш, касаллик) — логопатия; нутқ камчилигининг умумий номи. Л. га нутқнинг талаффуз, лугат запаси, грамматик қурилишдаги камчиликлари, нутқ темпи ва раволигининг бузилиши киради; Л. тушунчасига тилнинг ёзма формасидаги камчиликлар ҳам киради (қ. Агнозия, Аграмматизм, Алалия, Дизартрия, Диеграфия, Занкание, Косноязычие).

ЛОГОПЕДИЯ (юнон. logos — сўз, нутқ, paideia — тарбия) — логопедия; дефектологиянинг болалар нутқининг ривожланишидан камчиликларни бартараф қилиш назарияси ҳамда практикаси ҳақидаги бўлими. Л. нутқ камчиликларининг содир бўлишининг сабаб ва механизмларини текширади, уларни бартараф қилишнинг приципи ва методларини ишлаб чиқади.

ЛОКАЛИЗАЦИЯ ПСИХИЧЕСКИХ ФУНКЦИЙ (лат. localis — маҳаллий чекланган) — психик функцияларнинг локализацияси; психик функцияларнинг бош мия ярим шарлари қобиғидаги муайян ҳужайраларнинг иши билан боғланиши. Мас., кўрув анализаторларининг иши асосан мия қобиғи энса қисмининг фаолияти билан боғланган, эшитишники эса чакка бўлаклари билан, тери-туюш ҳамда ҳаракат анализаторлариники эса тепа ва энса бўлаклари билан боғланган ва ҳоказо. Ҳар бир мураккаб психик процесс (ўқиш, ёзиш, ҳисоблаш каб.)нинг негизини муваққат нерв боғланишлари орқали бирлашган бош мия қобиғи участкаларининг биргаликдаги иши ташкил қилади. Шунинг учун ҳам бу участкалардан бирортасининг функцияси бузилса, бутун функционал система жароҳатланади: ёзув қобилияти мия қобиғининг чап чакка соҳасининг, энса соҳасининг ва, ниҳоят, ҳаракат соҳасининг функциялари бузилса ҳам, жароҳатланиши мумкин.

ЛУНАТИЗМ (лат. luna — ой, lunaticus — ақлсиз, телба, жинни) — лунатизм; тушида юриб чиқиш; «Лунатизм» деган ном ой нурунинг одамга «таъсири» ҳақидаги қадимги эски тасаввурдан келиб чиққан (қ. Самномбулизм).

ЛЮБОЗНАТЕЛЬНОСТЬ — билишга қизиқишлик; шахснинг воқеликдаги нарса ва ҳодисаларни, уларнинг хусусиятларини билишга нисбатан актив муносабатидан иборат бўлган умумий ижобий характер хислати.

ЛЮБОПЫТНОСТЬ — синчковлик; билишга қизиқувчиликнинг бирор нарсага кучли интилишдан иборат бўлган қисқа муддатли тури. С. баъзан арзимаган нарсаларни бирор гаразгўйлик мақсадида билиб олишга интилишда ҳам намоён бўлади. Бундай бачкана синчковлик салбий характер хислати ҳисобланади.

М

МАГИЯ (юнон. *magia* — жодугарлик) — магия; ибтидоий одамга, ваҳшийликка хос бўлган сеҳр-жоду, афсун кабилардан иборат сарқит. М. билан фол очишга авроқчилик, «ғаройиботлар» ва бошқа шу кабилар боғлиқдир. М. ҳар қандай диний эътиқоднинг таркибий қисмидир.

МАГНЕТИЗЁР — магнетизёр; фирибгарлик, мистик таълимотга кўра, ўзининг «шифобахш магнетизмларини» бошқа одамларга ўтказа оладиган одам «мутахассис».

МАГНЕТИЗМ (юнон. *magnets* — магнитга оид) — магнетизм; гипноз тарихи тараққиётидаги бир босқич. Гипноз ҳодисаси янги очилган вақтда гипноз билан шуғулланувчи одамда гўё магнитдаги сингари хосса бор, шунинг учун ҳам у ўзидаги руҳий кучни бошқаларга ўтказа олади, деган фикр бўлган.

МАЛЬТУЗИАНСТВО — мальтусчилик; меҳнаткашларнинг капитализм шароитларидаги қашшоқлиги социал сабаблар, айниқса оғир эксплуатация билан эмас, балки аҳоли сонининг мутлоқ равишда ортиқча ўсиш қонуни билан белгиланади, деб исботлашга уринувчи реакцияон инглиз буржуа назарияси. Бу назариянинг асосчиси инглиз экономисти Мальтус бўлиб, унинг фикрича қашшоқлик, очлик, ишсизликнинг сабаби кун кўриш воситаларини ишлаб чиқаришнинг аҳоли сони ўсишидан орқада қолишидир.

Мальтуснинг «Аҳоли сонининг ҳаддан ташқари ўсиши қонуни» фақат ҳукмрон синф вакиллариининг манфаатларини ҳимоя қилади. Бу назарияни ҳаёт, капиталистик ортиқча ишлаб чиқариш шароитларидаги даврий кризислар ҳамда СССРда социализм қурилиши практикаси аллақачонлар инкор қилган.

МАНЕРА (фр. *maniera* — усул, ҳаракат тартиби, одат) — Манера (услуб); шахснинг ташқи хулқ формалари — ўзини тута билиш ҳамда хатти-ҳаракатлар йиғиндиси.

МАНИЯ (юнон. *mania* — ақлсизлик, эҳтирос, майл) — мания; кўтаринки кайфият, ҳаракат ва нутқ соҳасидаги ўта кўзгалувчанлик билан сифатланадиган психопатологик ҳолат. М. да кўтаринки кайфият турли нарсаларга бўлган кучли патологик эҳтирос билан бирга намоён бўлади. Мас., буюклик М. си, қувғин қилиниш М. си, ўғирлик М. си, саёқ ҳаёт кечириш М. си ва ҳоказолар.

МАНЬ (лат. *manes*) — манлар; қадимги римликлар эътиқодига кўра ўтиб кетган аجدодларнинг худо деб ҳисобланувчи руҳи.

МАРАЗМ (юнон. *marasmus* — бўшашганлик) — маразм; қарилик ёки узоқ касаллик натижасида организмнинг ҳаддан ташқари ҳолдан тойиши, кучсизланиши; шахснинг маънавий ожизлиги.

МАРКСИСТСКО-ЛЕНИНСКАЯ ТЕОРИЯ ОТРАЖЕНИЯ — марксча-ленинча инъикос назарияси (қ. *Теория отражения*).

МАРКСИСТСКО-ЛЕНИНСКОЕ МИРОВОЗЗРЕНИЕ — марксча-ленинча дунёқараш (қ. *Мировоззрение*).

МАСКИРОВКА ПОВЕДЕНИЯ — хулқнинг ниқобланиши; шахс хулқининг объектив шароитларга қараб, айниқса бошқа хотаниш шахслар орасида бирданга тўлатуқис намоён бўлмаслигидан иборат қонуният. Мас., янги одатланилмаган шароитда ҳар қандай салбий ҳислатларга эга бўлган одам ҳам ўзини тийиб туради (хулқини маълум даражада ниқоблайди).

МАТЕРИАЛИЗМ (лат. *materialis* — моддий) — материализм; фалсафадаги икки асосий оқимдан бири, яъни, идеализмга қарама-қарши ўлароқ, бирдан-бир илмий, тарихан прогрессив дунёқарашдир. Фалсафанинг тафаккурнинг борлиққа муносабати ҳақидаги бош масаласини ҳал қилишда материализм: дунё ўз табиатига кўра моддийдир; материя, табиат, борлиқ инсон онгидан ташқари, унга боғлиқ бўлмаган ҳолда мавжуддир, материя бирламчи ҳамда сезгиларнинг манбаидир, онг эса иккиламчи, ҳосила нарсадир; дунёни ва унинг қонуниятларини тўлиқ билиш мумкин, деб таълим беради.

М. фалсафий оқим сифатида эрампиздан бир қанча асрлар аввал қадимги Ҳиндистон, Хитой ва Грецияда пай-

до бўлган. М. бутун ўз тарихи давомида табиат фанлари ютуқларига содиқ, идеалистик фалсафа ҳамда хурофотнинг душмани бўлиб келди.

Бироқ Марксчага материализм изчил эмас эди, у асосан механик, метафизик бўлиб, ижтимоий ҳодисалар соҳасига татбиқ қилинмаган эди. К. Маркс ва Ф. Энгельс М.нинг янги юксак формаси—диалектик материализмни бу диалектик материализм қоидаларини ижтимоий ҳодисаларни ўрганишга татбиқ қилиб, тарихий материализмни яратдилар. Диалектик ва тарихий материализм Ленинча коммунистик партия фаолиятининг фалсафий асосларини ташкил қилади.

МАТЕРИАЛИСТИЧЕСКИЙ МОНИЗМ — материалистик монизм; материалистик психологиянинг психиканинг мия хусусияти эканлигини, психологларнинг олий нерв фаолияти қонувларини ўрганиши зарур эканлигини талловчи принципи.

МАТЕРИАЛИСТИЧЕСКОЕ ПОНИМАНИЕ ПСИХИКИ — психикани материалистик тушуниш; диалектик материализм психика табиатини тушунтиришда идеализмга ҳамда унинг турли формадаги кўринишларига қарама-қарши ўлароқ, психика қандайдир моддий бўлмаган илоҳий субстанциянинг намоён бўлиши эмас, балки юксак даражада ташкил топган материянинг, яъни миyaning объектив воқеликни алоҳида йўсинда акс эттириш қобилиятига эга бўлган хусусиятидир, деб таълим беради (қ. Теория отражения, Психика).

МАТЕРИАЛЬНЫЕ ПОТРЕБНОСТИ — моддий эҳтиёжлар; кун кечириб учун зарур бўлган нарсаларга нисбатан қондирилмаган муҳтожликни сезишдан иборат эҳтиёж тури. Агар М. э. етарли даражада қондирилмаса, шахснинг турмуши оғирлашади. К. Маркс айтганидек, «кишилар «тарих яратиш»га қодир бўлмоқ учун яшаш имкониятларига эга бўлмоқлари керак. Аммо яшаш учун инвалло емоқ ва ичмоқ керак, турар жой, кийим-кечак ва яна бир қанча нарсалар керак» (К. Маркс ва Ф. Энгельс, Асарлар, 4-т., 18-бет).

МАТЕРИАЛЬНЫЙ СУБСТРАТ ПСИХИКИ — психиканинг моддий асоси (қ. Кора больших полушарий головного мозга.)

МАТЕРИЯ (лат. materia — материя; «инсон онгига боғлиқ бўлмаган ҳолда мавжуд бўлган, у орқали акс эттириладиган объектив борлиқ» (В. И. Ленин, Асарлар, 14-т.,

Ўздавнашр, 269-бет). Дунёда мавжуд бўлган ҳамма нарсалар моддийдир. Атомлар ва уларнинг таркибий қисмлари, кимёвий организм, ҳужайралар, ўсимликлар, ҳайвонлар, инсонлар, буларнинг ҳаммаси материянинг турли хил яшаш формаларидир. Дунёнинг бирлиги унинг моддийлигидадир; дунёдаги турли-туман ҳодисалар ҳаракатдаги материянинг ҳар хил турларидир.

Онг, тафаккур материядан ажралмасдир, унга боғлиқ ва унинг маҳсулидир. Онг тирик материянинг ички хусусиятидир, юксак даражада ривожланган нерв системасига, мияга эга бўлган организмларнинг хусусиятидир.

Материянинг онгга нисбатан бирламчи, мустақил эканлигини ҳамда уни билиш мумкин эканлигини тан олиш фалсафий материализмнинг асосий принциpidир.

МАХИЗМ — махизм; Австрия физиги ва философи Эрнест Махнинг (1838—1916) номи билан боғлиқ бўлган XIX аср фалсафаси ва назарий физикасидаги реакцион идеалистик оқим.

МЕДИУМ (лат. medium — ўрта) — медиум; спиртларнинг хурофий тасаввурига кўра, ёруғ дунё кишилари билан «руҳлар олами», «арвоҳлар» ўртасида воситачилик қилувчи, яъни бир-бирларининг фикрларини етказувчи илоҳий «шахс» (қ. Спиритизм).

МЕДИУМИЗМ — медиумизм; ўлганлар билан тириклар ўртасида спиритик алоқа боғлаш «мумкинлиги» ҳақидаги хурофот.

МЕДИЦИНСКАЯ ПСИХОЛОГИЯ — медицина психологияси; медицинанинг психикага боғлиқ бўлган назарий ҳамда амалий масалаларини, беморлар психологиясининг касаллик диагностикаси, уни даволаш ва олдини олиш вазифаларига дахлдор бўлган масалаларни ўрғатувчи фан. М. п. асосан ҳар хил касалликларнинг психик жиҳатидан намоён бўлишини, касалликларнинг пайдо бўлиши, ўтиши ва уларнинг олдини олишда психиканинг ролини, ҳар хил касалликларнинг психикага таъсирини, психика тараққиётининг бузилишини, клиникадаги психологик тадқиқотларнинг принцип ва методларини ўрғанади.

«...психиатр, албатта, йўқ деганда, эмпирик психолог бўлиши зарур. Менга қолса, шундай деган бўлардим; агар шундай бўлса, у бизнинг эмпирик психологиясиз, фақат шартли рефлекслар билан қуролланган психиатрлари-

мига қараганда анчагина фойдали мавқеда бўлади» (И. П. Павлов, Павловские среды, т. II, 1955, 415-бет).

МЕЛАНХОЛИК — меланхолик; меланхолик темпераментдаги шахс; меланхолия касаллигига учраган бемор.

МЕЛАНХОЛИЧЕСКИЙ ТЕМПЕРАМЕНТ — меланхолик темперамент; секин; кучли, чуқур ҳамда барқарор эмоционал қўзғалувчанлик ва кам нерв — психик активлик билан сифатланадиган темперамент типи. М. т. даги кишилар кам ҳаракат, кам гап, ҳиссиёти чуқур ва, барқарор бўлса ҳам ҳиссиёти сиртдан яхши ифодаланадиган кишилар бўлади. Бироқ улар ишга киришса, бошлаган ишини охиригача етказадилар.

МЕЛАНХОЛИЯ — меланхолия; маънос кайфият, ҳаракатларнинг секинлашуви, умуман, психик активликнинг, хусусан фикрлаш қобилиятининг пасайиши билан сифатланадиган психопатологик ҳолат (қ. Депрессия).

МЕТАБАЗИС (юнон. metabasis — ўтиш) — метабазис; мунозарада муҳокама қилинаётган масаладан четлашиб, уни атайлаб бошқа дахлсиз масалалар билан алмаштиришдан иборат бўлган софистик усул (қ. Софистика).

МЕТАФИЗИКА (юнон. metaphysika — физикадан кейин) — матефизика; Аристотелнинг «Физикадан кейин» деган асарининг номи; диалектикага қарама-қарши бўлган ғайри илмий тафаккур методи. М. ҳодисаларни ривожланишда ва ўзаро боғланишда эмас, балки алоҳида-алоҳида, бир-биридан ажралган, ҳаракатда бўлмаган ҳолда ўрганади. М. консерватив, реакцион мафқурани асослаш учун хизмат қилади. М. идеалистик фалсафадаги ҳиссий тажриба билан билиб бўлмайдиган «борлиқнинг руҳий биричи бошланғичи» (худо, жон ва бошқ.) ҳақидаги ғайри илмий уйдирма.

МЕТОД (юнон. matodos — текшириш, йўл) — метод; табиат ҳодисаларини текшириш усули: ўрганилаётган ҳодисаларга ёндашиш, илмий билишнинг ва ҳақиқатни аниқлашнинг режали йўли; ҳаракат усули ёки тартиби; марксча диалектик метод дунёни билишнинг ва уни революцион ўзгартиришнинг бирдан-бир илмий ҳамда изчил методидир. Диалектик методнинг асосий хусусиятлари ҳодисаларни ўзаро боғланишда, ҳаракатда, ривожланишда, миқдор ўзгаришларидан сифат ўзгаришларига ўтишда текширишдан иборатдир. Марксча диалектик метод мета-

физикага ва ғайри илмий идеалистик диалектикага мутлақо қарама-қаршидир.

МЕТОД АНКЕТЫ — анкета методи; психологиянинг илмий текшириш методларидан биридир. Бу метод орқали муайян руҳий ҳодисани ўрганиш мақсадида тузилган саволларга ёзма равишда тегишли жавоблар олинади. А. М. айниқса, шахснинг дунёқараши, эътиқоди, қизиқишлари, тушунча ва тасаввурлари даражасини ўрганишда кенг қўлланилади.

МЕТОД БЕСЕДЫ — суҳбат методи; психологиянинг илмий текшириш методларидан бири бўлиб, текширувчи ва текширилувчи ўртасидаги савол-жавоб тариқасида рўй беради. С. м. текширувчи текширилувчига ўрганиладиган проблеманинг табиатига мувофиқ олдиндан тайёрлаб қўйилган саволлар бериб, уларга жавоблар олади. Мас., С. м. ёрдамида шахснинг қизиқишлари, дунёқараши, эътиқоди, нутқий хусусиятлари ва бошқа сифатлари ўрганилиши мумкин. Суҳбат процесси самимий, эркин равишда ўтиши, саволлар атрофлича ўйлаб тузилган бўлиши, кейинги саволлар олдингиларини тақозо қилиши керак. Суҳбат процесси протоколлаштириб борилиб, таҳлил қилиниб, тегишли илмий-назарий ёки илмий-амалий хулосалар чиқарилади (қ. **Беседа**).

МЕТОД ИНТРОСПЕКЦИИ (лат. introspectare — ичига қарамоқ) — ўз-ўзини кузатиш методи (қ. **Самонаблюдение**).

МЕТОД НАБЛЮДЕНИЯ — кузатиш методи (қ. **Наблюдение**).

МЕТОДЫ ПСИХОЛОГИИ — психологиянинг методлари (қ. **Наблюдение**, **Эксперимент**, **Лабораторный эксперимент**, **Естественный эксперимент**, **Самонаблюдение**, **Беседа**, **Изучение продуктов деятельности**, **Биографический метод**).

МЕХАНИСТИЧЕСКИЙ МАТЕРИАЛИЗМ — механистик материализм; дунёнинг барча хилма-хил ҳодисаларини: физик, кимёвий, биологик, шу жумладан, психик ҳодисаларни ҳам материя заррачаларининг фазодаги механик ўрин алмаштиришидан, ҳаракатидан иборат деб даъво қилиб, ҳар қандай ҳодиса, жумладан, психик ҳодиса қонуниятларини ҳам механика қонуниятлари билан тушунтиришга интилувчи антидиалектик таълимот.

МЕХАНИЧЕСКАЯ ПАМЯТЬ — механик хотира; муайян материални унинг мазмуни, моҳияти, ички мантиқий

богланишларига тушунмаган ҳолда, фақат муҳим бўлмаган ташқи белгиларига асосланиб эса қолдириш, мустақимлаш ва эса туширишдан иборат хотира тури.

МЕХАНИЧЕСКОЕ ЗАПОМИНАНИЕ — механик эса қолдириш; муайян материални унинг мазмунига, моҳиятига тушунмасдан, қуруқ ёдлаш асосида эса қолдириш. М. э. қ. нинг асосий шарти материалнинг кўп марта такрорланишидир. М. э. қ. кўпинча боғча ёшидаги ва кичик мактаб ёшидаги болаларга хосдир.

МЕЧТА — орзу; шахснинг ўзи учун ёқимли бўлган истиқбол образларини онгида яратишдан иборат хаёл тури. О. шахснинг эҳтиёжлари, истак ва интилишлари билан бевосита боғлиқдир. О. шахсни келажак фаолиятга ундайди. Пуч, пассив О. эса, аксинча, кишини воқеликдан узоқлаштиради, унинг камолотига салбий таъсир кўрсатади.

МИЗАНТРОПИЯ (юнон. *misanthropia*) — мизантропия (одамовилик), одамни ёқтирмасликдан иборат бўлган салбий характер хислати.

МИКРОДВИЖЕНИЯ (юнон. *mikros* — кичкина) — микроҳаракатлар; муайян бутун ҳаракатни ташкил қилувчи майда ҳаракатлар.

МИМИКА (юнон. *mimikos* — тақлид қилувчи) — мимика; кишининг муайян шароитдаги руҳий ҳолатини, айниқса ҳиссиётини ифодаловчи юз мушакларининг ҳаракатлари. Мимик ҳаракатлар, одатда, ихтиёрсиз рўй беради, бироқ уларни онгли равишда ҳосил қилиш ҳам мумкин (қ. **Выразительные движения**).

МИМИКО-ЖЕСТОВАЯ РЕЧЬ — мимика-имо-ишора путқи; кишиларнинг юз ва қўл ҳаракатлари орқали фикр олишувидан иборат бўлган путқ формаси. Одатда, эшитадиган кишилар ҳам мимика ва имо-ишоралар билан сўзлайди, бу путқнинг ифодалилигини оширади. Оғзаки формада фикр олишув мумкин бўлмаган шароитларда мимика ва имо-ишоралар путқ, мустақил фикр олишув функциясини бажара олади. Мас., турли тилда гапирадиган кишиларнинг фикр олишуви, шовқин пайтида фикр олишув ва бошқ. Қар-соқовларнинг фикр олишувидан эса М. и. и. н. путқнинг мустақил формаси сифатида қўлланилади.

МИРОВОЗЗРЕНИЕ — дунёқараш; шахснинг воқелик ва унга бўлган муносабатини ифодаловчи тасаввур, тушунча ҳамда қарашлари системаси; кишиларнинг фалса-

фий, илмий, ҳуқуқий, ахлоқий, эстетик идеал ва эътиқодларининг йиғиндиси. Д. инсон фаолияти ва ҳуқуқининг умумий йўналишини белгилаб беради. Энг етуқ Д. марксча-ленинча илмий-материалистик дунёқарашдир.

МИСТИКА (юнон. мистика — яширин маросим, махфийлик) — мистика; табиатдан ташқари кучларга, илоҳиятга, ғайри ҳиссий нарсаларга ишонип; кишининг «ғайри табиий кучлар» билан бевосита алоқа қилишига ишонип. М. ҳар қандай диний эътиқоднинг ажралмас қисми бўлиб, фанга қаршидир, шунинг учун ҳам у реакцион идеологлар томонидан халқ оmmasини алдашда фойдаланиб келинмоқда.

МИСТИЦИЗМ — мистицизм (қ. Мистика).

МЛАДЕНЧЕСКИЙ ВОЗРАСТ — гўдаклик ёши; бола-нинг туғилгандан бошлаб бир ёшгача бўлган физиологик ҳамда психик ривожланиш даври.

МЛАДШИЙ НАУЧНЫЙ СОТРУДНИК — кичик илмий ходим; илмий текшириш муассасаларида конкурс тартибида эгалланиладиган штатли вазифа бўлиб, 1942 йили жорий қилинган. Конкурсада фан кандидати илмий даражаси, олий маълумоти, ихтисоси бўйича камида бир йиллик иш стажига бўлган кишилар қатнаша олади. К. и. х. муассасанинг сектори, бўлими, лабораториясида белгиланган план бўйича илмий текшириш ишлари олиб боради. К. и. х. ҳар уч йилда янгидан муддатга сайланади.

МЛАДШИЙ ШКОЛЬНЫЙ ВОЗРАСТ — кичик мактаб ёши даври; болаларнинг 7—8 дан 11—12 ёшгача бўлган жисмоний ва психик ривожланиш даври.

МНЕМА (юнон. мнемона — хотира) — мнema; хотиранинг органик моддий асосларини белгилаш учун ишлатиладиган термин. И. П. Павлов таълимотига кўра, хотиранинг моддий асоси бош мия қобиғида ҳосил бўлган муваққат нерв боғланишларидир.

МНЕМОМЕТР — мнемометр; хотира соҳасидаги экспериментал илмий текширишларда эса қолдирилиши зарур бўлган сўз, ҳарф, сон ҳамда тасвирларни қатъий маълум бир вақт оралиғида автоматик равишда кўрсатиш учун қўлланиладиган механик ёки электр аппарати.

МНЕМОНИКА — мнемоника; эса қолдиришни енгилатиш мақсадида сунъий равишда махсус схемалар, шартли белгилар тариқасида қўлланиладиган усуллар йиғиндиси. М. кўпроқ ассоциация қонунларига асослан-

ни бўлиб, фақат ўзаро боғланган маълумот ва материалларни эсда қолдириш учун қўлланиладиган ёрдамчи усуллар йиғиндисидир.

МНЕМОТЕХНИКА — мнемотехника (қ. Мнемоника).

МНЕВМОТЕХНИЧЕСКИЕ ПРИЁМЫ ЗАПОМИНАНИЯ — эсда қолдиришнинг мнемотехник усуллари (қ. Мневмоника).

МНИТЕЛЬНОСТЬ — бадгумонлик; ҳар нарсага шубҳа билан қараш, арзимаган нарсаларни ҳам ўзига олавериш, гумон қилаверишдан иборат салбий характер хислати; ваҳимачилиқдан иборат психопатологик ҳолат.

МОНИЗМ (юнон. monos — бир) — монизм; дуализмга қарама-қарши ўлароқ, дунёдаги барча ҳодисаларнинг асосини битта нарса, ё материя, ё руҳ ташкил қилади деб таълим берувчи фалсафий таълимот. Демак, монизм икки хил бўлади: материалистик М. ва идеалистик М. Материалистик монизмнинг энг изчил ва илмий формаси диалектик материализмдир (қ. Принцип материалистического монизма).

МОНОГАМИЯ (юнон. monos — бир, gamos — никоҳ) — моногамия (бир никоҳлилиқ); бир эркакнинг бир аёл билан қатъий биргаликдаги ҳаётидан иборат бўлган тарихан таркиб топган оила формаси. М. тарихан ибтидоий жамоа тузумининг емирилиши даврида таркиб топган деб тахмин қилинади.

МОНОКУЛЯРНОЕ ВОСПРИЯТИЕ (юнон. monos — бир, лат. oculus — кўзга оид) — монокуляр идрок; бипокуляр идрокдан фарқ қилиб, атрофдаги нарса ва ҳодисаларни бир кўз ёрдамида идрок қилиш.

МОНОЛОГИЧЕСКАЯ РЕЧЬ (юнон. monos — бир) — монологик нутқ; фикр олишув процессида фақат бир одам сўзлаб, бошқалар уни фақат идрок қилишидан иборат бўлган нутқ тури. Мас., дарс процессида ўқитувчининг нутқи, лектор ёки пропагандистнинг нутқи ва ҳоказо.

МОНОТЕИЗМ (юнон. monos — бир, theos — худо) — бир худолилиқ; политеизмга қарама-қарши ўлароқ, фақат битта худони тан олувчи дин формаси.

МОНОТОННАЯ РЕЧЬ (юнон. monos — бир, tonos — кучлавиш; ургу) — монотон нутқ; нутқнинг фақат бир оҳангда гапиришдан иборат бўлган салбий сифати; нутқ процессида интонация, сўз ҳамда гап ургуларига риоя қилмаслик, ифодали ҳаракатлардап фойдаланмаслик.

МОРАЛЬ (лат. *moralis* — ахлоқий) — ахлоқ; шахснинг жамиятга ва бошқа кишиларга нисбатан бурчини белгилаб берувчи нормалар системаси, маънавий хулқ қоидалари; маданият ва идеология формаларидан бири, синфий жамиятда ахлоқ ҳам синфий характерга эгадир; буржуа ахлоқи ишлаб чиқариш воситаларига хусусий мулкчиликни ҳимоя қилиб, эксплуататор синфлар манфаатини кўзлайди; коммунистик ахлоқ ишлаб чиқариш воситаларига нисбатан умумхалқ мулкчилигини ҳимоя қилиб, меҳнаткашлар манфаатини кўзлайди.

МОРАЛЬНЫЕ ПОТРЕБНОСТИ — маънавий эҳтиёжлар; илм, маданият, савъатга, шунингдек, зеб-зийнат ашёларига бўлган муҳтожликни сезиш. М. э. қондирилмаса, турмуш зерикарли ўтади.

МОРАЛЬНЫЕ ЧУВСТВА — маънавий ҳислар (қ. **Нравственные чувства**).

МОТИВ (лат. *moveo* — ҳаракатлантираман) — мотив; одамни муайян хатти-ҳаракатларга ундайдиган бош сабаб. Одамни фаолиятга ундовчи асосий сабаб унинг эҳтиёжларидир. Бинобарин, эҳтиёжларнинг турига қараб М. ҳам ҳар хил бўлади. Психологияда М. икки катта категорияга бўлинади, булар табиий мотивлар ва юксак моддий ҳамда маънавий мотивлардир. М. лар уларнинг мазмунини акс эттириш формасига қараб ҳам бир-биридан фарқ қилади: ҳиссиёт, тасаввур, фикр, тушунча, ғоя, маънавий идеал ва бошқа мотивлар баъзи ҳолларда М. алоҳида ҳаракатларга ундаб, бу ҳаракатнинг мақсади билан бевосита мос келади. Кўпинча мураккаб фаолиятда М. ҳаракат мақсадига бевосита мос келмай, бир мақсадни амалга ошириш учун бир қанча ҳаракатларни бажаришга тўғри келади.

МОТИВАЦИЯ — мотивлаштириш; шахснинг нима учун маълум вақтда бошқа фикр ва ҳаракатларни эмас, фақат шу фикр ва ҳаракатни бажаришга қарор қилгалигини асослаб бериши, тушунтириб беришдан иборат мантикий операция.

МОТОРНАЯ ПАМЯТЬ (лат. *motor* — ҳаракатлантирувчи) — ҳаракат хотираси; турли ҳаракатларни, уларнинг бажарилиш тартиби, тезлиги, суръати, изчиллиги ва бошқа сифатларини эсда қолдириш, мустаҳкамлаш ҳамда эсга туширишдан иборат хотира тури. Ҳаракатни эсга тушириш шу ҳаракатни бевосита бажариш ёки тасаввур қилиш орқали содир бўлади. Ҳ. х. меҳнат, ўқув маиший

ишлар, спорт ва бошқа турдаги малакаларнинг таркиб топиши ва бажарилишида муҳим аҳамиятга эгадир.

МОТОРНАЯ РЕАКЦИЯ (лат. motor — ҳаракатлантирувчи, ге — қарши, actio — хатти-ҳаракат) — мотор реакция, мотор-ҳаракат; мушакларнинг организмга таъсир этган муайян қўзғовчига нисбатан қайтарган реффлектор жавоби. М. р. бутун гавда ҳаракатида ва унинг алоҳида қисмлари (бош, тил, кўз ва бошқалар)нинг ҳаракатида ҳам ифодаланади. М. р. реффлектор жавобнинг бошқа турлари (мас., сенсор реакция, секретор реакция ва бошқалар)дан фарқ қилади (қ. **Рефлексы**).

МУЖЕСТВО — жасорат; шахснинг дадиллик, матонатлилиқ, қатъийлик каби сифатларининг ўзига хос равишда бириқувидан ташкил топган мураккаб продавий ҳамда характер хислати. Ж. аввал улкан ижтимоий мақсадларни амалга оширишга қаратилган бўлиб, мақсад йўлида ҳар қандай жисмоний ҳамда маънавий қийинчиликларни бартараф қилиш, шахснинг ҳаёти учун хавфли бўлган ҳар қандай тўсиқларни енгил билан боғлиқдир.

МУЗЫКАЛЬНАЯ ПАМЯТЬ — музика хотираси; аввал идрок қилинган музика-эшитиш образларини эсда қолдириш, мустаҳкамлаш ва кейинчалиқ қайта эсга туширишдан иборат хотира тури.

МУЗЫКАЛЬНЫЙ СЛУХ — музикавий эшитиш қобилияти; музикавий товуш бирикмаларини идрок қилиш, эсда қолдириш ва онгли равишда эсга тушириш қобилияти.

МУСКУЛЬНО-ДВИГАТЕЛЬНЫЕ ОЩУЩЕНИЯ — мускул-ҳаракат сезгилари; баданга бирор нарсаинг текканлигини ва айрим органларнинг ҳаракатини сезиш. М. ҳ. с. органлари мушакларда, найларда ва бўғинларда жойлашган рецепторлардир (қ. **Кинестезические ощущения, Статические ощущения**).

МУТИЗМ (лат. mutus — соқов) — мутизм (соқовлик); ўзгалар нутқини тушунган ва нутқ ҳаракат аппаратлари соғлом бўлган ҳолда гапириш (нутқ)дан бош тортиш. М. абулия ҳолатида, шизофрения, истерия ва бир қанча руҳий касалликлар даврида рўй беради.

МЫСЛИТЕЛЬНЫЕ ОПЕРАЦИИ — тафаккур операциялари; фикрлаш процессида қўлланиладиган турли ақлий усуллар (қ. **Сравнение, Анализ, Синтез, Абстрагирование, Обобщение, Конкретизация, Классификация, Систематизация**).

«МЫСЛИТЕЛЬНЫЙ ТИП» — «фiкрловчи тип»; И. П. Павлов томонидан биринчи ва иккинчи сигнал система-ларнинг нисбатига қараб аниқланган «инсонларга хос махсус» тип бўлиб, бу типдаги кишиларда иккинчи сигнал системаси биринчи сигнал системасидан устуи туради (қ. Средний тип, Мыслительный тип).

МЫШДЕНИЕ — тафаккур; шахснинг объектив воқе-ликдаги нарса ва ҳодисаларни, уларнинг муҳим хусусият-лари боғланиш ҳамда муносабатларини бевосита умум-лашган ҳолда акс эттиришдан иборат бўлган ақлий фао-лияти. Т. объектив воқеликни акс эттиришнинг энг юк-сак формасидир. Т. воқеликни сезги, идрок ва тасаввур-ларга қараганда янада чуқур, тўлиқ ва кенг билишга им-кон беради. Т. инсон миясининг алоҳида функциясидир, миянинг иккинчи сигнал системасига асосланган реффлек-тор аналитик — синтетик фаолиятининг рўёбга чиқипи формасидир. Т. нинг нерв физиологик асоси биринчи ва иккинчи сигнал системаларининг ўзаро муносабатидир.

Н

НАБЛЮДАТЕЛЬНОСТЬ — кузатувчанлик; шахснинг кузата билиш қобилиятидан (қ. Наблюдение) иборат ин-дивидуал хислати. Кузатувчан одам нарса ва ҳодисалар-ни тез, тўғри идрок қилибгина қолмай, уларнинг сиртдан кам сезиладиган сифатлари ҳамда ўзгаришларини ҳам тез пайқаб олади. К. шахснинг ижобий характер хислати-дир.

НАБЛЮДЕНИЕ — кузатиш; объектив воқеликдаги нарса ва ҳодисаларни планли, давомли, системали идрок қилиш; ҳиссий билишнинг фактлар тўплашга, воқелик ҳақида дастлабки тасаввурлар ҳосил қилишга қаратилган актив формаси; психологиянинг илмий текшириш метод-ларидап бири. К. ёрдамида руҳий ҳодисалар табиий фао-лият процессида қандай рўй берса, шундай ҳолда, объек-тив равишда ўрганилади. К. орқали шахснинг фаолиятга бўлган муносабатини, путқ хусусиятларини, темперамент ҳамда характер хислатларини ўрганиш мумкин. К. мето-дининг асосий камчилиги шундан иборатки, бунда тек-

ширувчига ўрганиладиган руҳий ҳодисанинг содир бўлишини кутиб, кузатилувчининг орқасидан пойлаб юришга тўғри келади. Бироқ бу камчилик бошқа методлар орқали бартараф қилинади. К. методида текширувчи шунга эришмоғи керакки, кузатилувчи ўзининг айни вақтда кузатиш объекти эканлигини пайқамаслиги керак, акс ҳолда руҳий ҳодисалар табиий равишда рўй бермайди. К. процесси махсус ёзиб борилади, кейинчалик К. якушлари таҳлил қилиниб, илмий хулосалар чиқарилади.

НАВЫК — малака; онгли фаолиятнинг кўп такрорланганини ёки кўп машқлар натижасида автоматлашган компонент (таркибий қисм)лари; тез, тежамли, тўғри, кам жисмоний ва асабий куч сарфлаган ҳолда бажариладиган ҳаракатлар. М. кишининг билим ва кўникмалари асосида таркиб топади. М. ҳосил бўлишининг дастлабки босқичларида унинг ҳар бир қисми ўйланган ҳолда, диққат билан бажарилади. М. лар шаклланиб борган сари, уларни бажаришга нисбатан назорат камайиб боради. Шунинг учун ҳам маълум бир фаолиятни амалга оширишда М. нинг аҳамияти каттадир. Малакалар ҳаракат турларига қараб қуйидаги турларга: ҳаракат М. лари, сенсор М. лари, ақлий М. ларга бўлинади. М. ларнинг нерв-физиологик асоси динамик стереотиплардир.

НАВЫКИ ЖИВОТНЫХ — ҳайвонларнинг кўпикмалари; ҳайвонларнинг ўз эҳтиёжларини қондириш учун фойдаланадиган, индивидуал ҳаёт жараёнида ҳосил қилган мураккаб ҳаракатлари системаси. Мас., итнинг эшик очишга ўрганиши, отнинг аравага қўшилиши ва ҳоказо. Ҳ. к. уларнинг инстинктив ҳаракатлари негизида таркиб топади. Ҳ. к. ҳайвонларнинг мустақамланган шартли рефлексор ҳаракатларидир.

НАВЫКИ КУЛЬТУРНОГО ПОВЕДЕНИЯ— мадапий хулқ малакалари; шахснинг юриш-туриши, жамоат жойларида ўзини тутиши ва кишилар билан бўлган муносабатларида намоён бўладиган ахлоқ, одобга доир малакалари.

НАВЫКИ ПИСЬМА — ёзув малакалари; орфографик ҳамда синтактик жиҳатдап тўғри, ҳуснихат қондаларига риоя қилган ҳолда тез ҳамда раво ёза билиш.

НАВЯЗЧИВОЕ СОСТОЯНИЕ — муттасил ҳолат; онгимизда таъзи фикр, шубҳа, қўрқув, ҳаракат, майл каби ларнинг ихтиёрсиз равишда пайдо бўлиб, узлуксиз равишда такрорланишидан иборат руҳий ҳолат.

И. П. Павлов таълимотига кўра, М. ҳ. бош мия ярим шарлари қобигидаги қўзғалиш ва тормозланиш процесслари ўртасида бўлган ўзаро муносабатнинг бузилиши натижасида рўй беради. М. ҳ. кўпгина психоастения, эпилепсия, шизофрения каби нерв-психик касалликларнинг бошланиши олдида рўй беради.

НАГЛЯДНО-ДЕЙСТВЕННОЕ МЫШЛЕНИЕ — яққол-ҳаракатли тафаккур; амалий тафаккурнинг бевосита идрок қилаётган нарса ва ҳодисалар ҳақида ҳаракатлар ёрдами билан амалга ошириладиган фикрлаш тури. Мас., дурадгорлик фаолиятидаги тафаккур.

НАГЛЯДНО-ПРЕДМЕТНОЕ МЫШЛЕНИЕ — яққол буюмли тафаккур; конкрет тафаккурнинг бевосита идрок қилаётган нарса ва ҳодисалар ҳақида фикрлашдан иборат бўлган тури.

НАГЛЯДНО-ОБРАЗНОЕ МЫШЛЕНИЕ — яққол образли тафаккур; конкрет тафаккурнинг бевосита идрок қилаётган эмас, балки фақат тасаввур қилаётган нарса ва ҳодисалар ҳақида фикрлашдан иборат тури. Мас., аввал кўрган ва эшитган нарсалар ҳақида фикрлаш.

НАГЛЯДНОЕ МЫШЛЕНИЕ — яққол тафаккур; бевосита идрок қилинаётган нарса ва ҳодисалар ҳақида фикрлашдан иборат тафаккур тури (қ. Конкретное мышление).

НАДМЕННОСТЬ — такаббурлик (манманлик); ўзига ортиқча баҳо бериб, ўзгаларни менсимасликдан ёки камситишдан иборат салбий характер хислати.

НАИВНОСТЬ — соддалик, гўллик (лақмалик); ҳар қандай сафсаталарга ишонавериш, яъни танқидий ҳамда мустақил тафаккурга эга бўлмасликдан иборат салбий характер хислати.

НАСЛЕДСТВЕННОСТЬ — ирсият; организм ва нерв системаси хусусиятларининг ўтмиш авлодлар тажрибасида таркиб топиб, мустаҳкамланиб, кейинги авлодларга ўтиши процесси. Ирсий урчиш (кўпайиш) пайтида ҳар бир индивид ўз авлодидаги наслий хусусиятларнинг тарқатувчиси, эгаси сифатида майдонга чиқади. Айрим ирсий белгилар ота ва онанинг аралаш хусусиятлари бўлиши ёки улардаги бирор хусусиятнинг устун бўлиб чиқиши мумкин. Бироқ баъзи наслий хусусиятлар навбатдаги авлодга яширин шаклда ўтиб, ундан кейинги авлодларда намоён бўлиши ҳам мумкин. Ирсият ўзгарувчандир.

У илани шароитлари, социал муҳит, таълим-тарбияга боғлиқ ҳолда авлоддан-авлодга ўтган сари ўзгариши мумкин.

НАСЛЕДСТВЕННЫЕ ОСОБЕННОСТИ — наслий хусусиятлар; авлоддан-авлодга ўтадиган тугма хусусиятлар. Мас., кинининг таъда тувилиши, нерв системасининг типлари ва ҳоказо. И. х. бир қанча авлодлар давомида яшаш шароитига ҳамда таълим-тарбияга қараб ўзгариши мумкин.

НАСТРОЕНИЕ — кайфият; шахсининг кучсиз ёки ўртача кучга эга бўлган ишбитан бирқарор умумий эмоционал ҳолати. Муайян кайфият, уни келтириб чиқарган сабаблар ёки шахсининг характер хислатларига қараб нуқулаб, оилаб ҳам давом этиши мумкин. К. бошқа эмоционал ҳолатлар каби, ижобий ва салбий бўлади. Мас., хуш-заъиқарлик, гомгинлик ва ҳоказо.

НАТУРА (лат. natura — табиат (таъб); шахсининг аввалигини белгилаб берувчи темпорамент, характер, рўйқод ва одат каби индивидуал хусусиятларнинг йиғиндиси.

НАУКА — фан; инсониятнинг табиат, жамият, психика ва оғи ҳақидаги тарихан ташкил тонган системали билим ҳамда тажрибалари йиғиндиси.

НАУКА ПСИХОЛОГИЧЕСКАЯ — психология фани (7. Психология, Система психологических наук).

НАУЧНОЕ МЫШЛЕНИЕ — илмий тафаккур; назарий тафаккурнинг воқеликдаги нарса ва ҳодисаларнинг боғданиши ҳамда муносабатларини, қонуниятларини, айниқев сабаб ва оқибат боғланишларини очишга қаратилган энг юксак формаси. И. т. процессида, одатда, илмий гипотезалар қўйилади, муаммолар ҳал қилинади.

НАЦИОНАЛИЗМ (фр. nationalisme) — миллатчилик; миллатларнинг сифтларининг маънаватларини кўзлаб, бир миллатни иккинчисига қарши гиж-гижлаш, улар ўртасида миллий илзо солишга қаратилган реакцион буржуа маъқураси ва сибсати.

НАЦИОНАЛЬНАЯ ГОРДОСТЬ — миллий ифтихор; ўз миллатининг территорияси; табиий моддий ва маънавий бойликлари, шонли ўтмиши, ижобий урф-одатлари, айтиналари, қаҳрамонлари ҳамда истиқболи кабилар билан ҳиқри равишда фахрланиш ҳис-туйғуларидан иборат ижобий хислат.

НАЦИОНАЛЬНЫЕ ОСОБЕННОСТИ ПСИХИКИ — психиканинги миллий хусусиятлари; маълум бир миллат-

нинг яшаш шароитига боғлиқ равишда тарихан таркиб топган ва шу миллатнинг ўзигагина хос бўлган психик хусусиятлар; урф-одатлар, анъаналар йиғиндиси; миллатнинг «психик тузуми» ёки «миллий характери».

НАЦИЯ (лат. natio — халқ) — миллат; одамларнинг тил, территория, иқтисодий турмуш ва маданият бирлигида кўринадиган психик тузилишининг бирлиги негизида тарихан таркиб топган барқарор бирлигидир.

НЕВМЕНЯЕМОСТЬ — беҳушлик (ақлсизлик ҳолати); ҳаддан ташқари кучли таъсир натижасида турли психик (айниқса эмоционал) ёки психопатологик сабабларга кўра ақлнинг қочиши; ақлдан бегоналик.

НЕВНИМАТЕЛЬНОСТЬ — диққатсизлик; диққатни муайян объектга йўналтира ва тўплай олмаслик (қ. **Рассеянность**); атрофдаги кишиларга нисбатан эътиборсизлик ёки илтифотсизликдап иборат салбий характер хислати.

НЕВРАСТЕНИЯ (юнон. neuron — томир, нерв, astenia — кучсизлик, ожизлик) — неврастения; нерв системасининг ҳолдан тойиш ёки ҳаддан ташқари толиқиши натижасида ҳосил бўладиган функционал касаллик. Н. юқори даражада таъсирланувчанлик, тез жисмоний ва психик толиқиш, диққатнинг беқарорлиги кабилар билан белгиланади.

НЕВРОЗЫ (юнон. neuron — томир, нерв) — неврозлар; олий нерв системасининг ҳаддан ташқари кучли ва давомли қўзғовчиларнинг таъсири натижасида ёки нерв процессларининг қўзғалиш ҳамда тормозланишининг зўриқиши натижасида келиб чиқадиган функционал касаллиги. Н. нерв системасининг кучсизланиши, толиқиши ва руҳий жараҳатлар туфайли ҳам содир бўлади. Н. нинг асосий формалари неврастения, истерия, психоастения, депрессия ва бошқа шу кабилардир.

НЕВРОЛОГИЧЕСКАЯ ТЕОРИЯ ТЕМПЕРАМЕНТА — темпераментнинг неврологик назарияси; Т. п. н. И. П. Павлов томонидан кашф қилинган. Бу назария темперамент хусусиятларини одам нерв системасининг физиологик хоссаларига боғлаб тушунтиради. И. П. Павловнинг таърифича, «темперамент нерв системасининг ҳар бир индивидуал фаолиятига муайян қиёфа берувчи асосий характеристикасидир». И. П. Павловнинг фикрига кўра, темпераментнинг физиологик асослари нерв системаси-

нинг барқарор функционал хусусиятларидан иборат бўлиб, улар нерв системасининг бир қанча характерли типларини белгилашга имкон беради.

Нерв системасининг ҳар бир типни (*қ. Типы высшей нервной деятельности*) нерв процессларига хос бўлган учта асосий хусусият — кучи, мувозанатлилиги ва чаққонлигининг ўзига хос йиғиндисидан иборатдир. Нерв системасининг бу хусусиятлари алоҳида-алоҳида эмас, балки биргаликда намоён бўлади, яъни тип нерв процессларининг кучи, мувозанатлилиги ва чаққонлиги хусусиятлари билан бир вақтда характерланади. И. П. Павлов шунга асосланиб, нерв системасининг қўйидаги кучли типини, ўзини тута олмайдиган тип, инерт тип ва кучсиз типини аниқлади. Бу типлар темпераментнинг бир қанча хусусиятларини тушутиришига имкон беради: сангвиник темперамент нерв системасининг кучли, мувозанатли ва чаққон типни билан; холерик темперамент кучли, мувозанатсиз типни билан; флегматик темперамент инерт типни билан; меланхолик эса кучсиз типни билан биргаликда намоён бўлади.

НЕВРОПАТОЛОГИЯ (лат. neuron — томир, нерв, pathos — вобланиш, logos — таълимот) — невропатология; медананнинг нерв системаси касалликларини ўрганувчи бўлими.

НЕВРОПСИХОЛОГИЯ — невропсихология; нерв-психик касалликлар ҳақидаги таълимот.

НЕГАТИВИЗМ (лат. nego — инкор қиламан) — негативизм; атрофдаги кишиларнинг ҳар қандай таъсирга нисбатан (илтимос, маслаҳат, талаб ҳоказо) ўйламай-нетмай, далилсиз равишда қаршилик кўрсатишдан иборат салбий характер хислати. Н. пасив ва актив бўлади. Шахсининг ўзгилар таъсирига берилмай, ўз фикрида қолиши пасив негатив, ўзгаларнинг айтганларининг аксини қилиши актив негативдир. Н. баъзи психик касалликларнинг белгиси бўлиши ҳам мумкин. Бунда психик бемор ўзини текширтмайди, саволларга объектив жавоб бермайди.

НЕДИСЦИПЛИНИРОВАННОСТЬ — интизомсизлик; намонат жойлари, меҳнат, ўқиш ёки оила коллективининг тартиб ва қоидаларига системали равишда риоя қилмаслик ёки уларни бузишдан иборат салбий характер хислати.

НЕЙРОН — нейрон; нерв ҳужайраси, унинг узун ва қисқа шохлари. Нерв системаси бир қанча Н. лардан ташкил тонади.

НЕЙРОПСИХОЛОГИЯ — нейропсихология; нерв системасининг, муайян психик процессларнинг содир бўлишини таъминлайдиган, нейрон тармоқларини илмий-экспериментал равишда ўрганувчи фан; психофизиологиянинг бир қисми.

НЕМОТА — гунглик; фикр олишувнинг нутқ воситаларидан фойдалана олмасликдан иборат психопатологик ҳолат; шахсда актив нутқнинг бўлмаслиги.

НЕПОЛНОЕ ВСПОМИНАНИЕ — тўлиқ эсламаслик; аввал идрок қилинган нарса ва ҳодисаларнинг, фикр ва туйғуларнинг айрим бўлак ёки қисмларинигина эсга туширишдан иборат хотира процесси (қ. **Воспоминание**).

НЕПОЛНОЕ УЗНАВАНИЕ — тўлиқ таниб олмаслик; аввал идрок қилинган нарса ва ҳодисаларни такрор идрок қилиш пайтида уларнинг баъзи бўлаклари ёки белгиларинигина эсга туширишдан иборат бўлган хотира процесси (қ. **Узнавание**).

НЕПОСРЕДСТВЕННОЕ ВОСПРОИЗВЕДЕНИЕ — бевосита эсга тушириш; нарса ва ҳодисалар, фикрлар, ҳис-туйғулар ёки ҳаракатларни идрок қилгандан кейиноқ, орадан вақт ўтказмай, эсга туширишдан иборат хотира процесси. Б. э. т. хотиранинг ҳажмини ташкил қилади (қ. **Воспроизведение**).

НЕПОСРЕДСТВЕННОЕ ОТРАЖЕНИЕ — бевосита акс эттириш, сезги аъзоларимизга бевосита таъсир этиб турган нарса ёки ҳодисаларни, уларнинг сифат ва белгиларини акс эттириш. Б. а. э. конкрет образлар воситасида содир бўлиб, сезги ва идроклар орқали амалга оширилади (қ. **Отражение**).

НЕПРОИЗВОЛЬНАЯ АКТИВНОСТЬ — ихтиёрсиз активлик; шахсдаги психик процесслар ҳолатларнинг ёки маълум бир ҳаракатларнинг олдиндан қўйилган аниқ мақсадсиз, фақат ташқи (юзак) сабабларга кўра, онгсиз куч сарфлаш орқали содир бўлиши (қ. **Активность, Импульсивные действия**).

НЕПРОИЗВОЛЬНОЕ ВНИМАНИЕ — ихтиёрсиз диққат; онгимизнинг олдиндан белгиланган мақсадсиз равишда муайян объектга йўналтирилиши ва унда тупланишдан иборат диққат тури. И. д. объектлари нарса ва ҳодисаларнинг одатдан ташқариги ҳолати, белгиси, сифати ва бошқалардир.

НЕПРОИЗВОЛЬНОЕ ВОСБРАЖЕНИЕ — ихтиёрсиз хаёл; олдиндан белгилли мақсад қўймаган ҳолда идрок қил-

маган ҳамда турмуш тажрибамизда учрамаган нарса ва ҳодисаларнинг образини яратишдан иборат ҳаёл тури. И. х. нинг асосий сабаби маълум бир шароитдаги қондирилмаган эҳтиёжлардир. Туш кўриш ҳам И. х. нинг бир туридир («Оч тушига нон кирар»).

НЕПРОИЗВОЛЬНОЕ ВОСПРИЯТИЕ — ихтиёрсиз идрок; нарса ва ҳодисаларни олдиндан белгиланган муайян мақсадсиз идрок қилиш (қ. **Восприятие**). И. и. нинг сабаби воқеликда нарса ва ҳодисаларнинг одатдан ташқариги ҳолати, сифат ва белгиларидир.

НЕПРОИЗВОЛЬНОЕ ВОСПРОИЗВЕДЕНИЕ — ихтиёрсиз эсга тушириш; аввал идрок қилинган ёки эсда қолдирилган нарса ва ҳодисаларнинг образларини муайян мақсадсиз ҳолда эсга туширишдан иборат хотира процесси. И. э. т. кўпинча ассоциатив равишда рўй беради (қ. **Ассоциация**).

НЕПРОИЗВОЛЬНОЕ ЗАПОМИНАНИЕ — ихтиёрсиз эсда қолдириш; идрок қилинган нарса ва ҳодисаларни, уларнинг айрим белги ва хусусиятларини, улар ҳақидаги фикр ва тушунчаларни олдиндан аниқ мақсад қўймаган ҳолда эсда қолдиришдан иборат хотира процесси. И. П. Павловнинг фикрича, И. э. қ. бош мия ярим шарлари қобилининг маълум даражада тормозланган участкалари орқали рўй беради. Шунинг учун ҳам ихтиёрсиз эсда қолдирилган нарсаларни биз кейин пайқаб қоламиз.

НЕРВНАЯ СИСТЕМА — нерв системаси; ҳайвон ва одам организмнинг барча функцияларини ўзаро ҳамда ташқи муҳит билан тўғрилаб, уйғунлаштириб турувчи органлар системаси. Н. с. организмнинг ички муҳитида рўй берадиган ўзгаришлар ва ташқи муҳит таъсирида қўзғалиб, турли органларга таъсир этган ҳолда уларнинг фаолиятини кучайтириб ёки сусайтириб туради.

НЕУСТОЙЧИВОСТЬ ВНИМАНИЯ — диққатнинг беқарорлиги; диққатни муайян объект устида узоқ тўплаб тура олмасликдан иборат салбий хусусият (қ. **Рассеянность**).

НИЖНИЙ ПОРОГ ОЩУЩЕНИЯ — сезгининг қўйи чегараси; бизда билинар-билимас сезги образлари ҳосил қиладиган минимал даражадаги таъсирот кучи (қ. **Абсолютный порог ощущения**).

НИЗОСТЬ — насткашлик; ўз шахсий манфаати учун ҳар қандай адабсизликка, ҳатто одам шаънини ерга

уришга, ҳар қандай виждонсизликка ҳамиша тайёр туришдан иборат энг тубан салбий характер хислати.

ПРАВСТВЕННАЯ УСТОЙЧИВОСТЬ — ахлоқий барқарорлик; ҳар қандай шароитда ҳам ахлоқ нормаларига қатъий риоя қилишдан иборат энг олижаноб характер хислати; ахлоқий эътиқод.

ПРАВСТВЕННАЯ ЧИСТОТА — ахлоқий софлик (қ. **Правственная устойчивость**).

ПРАВСТВЕННОСТЬ — ахлоқ; муайян социал-иқтисодий формацияда яшаш учун жамоатчилик томонидан тарихан ишлаб чиқилган ва қабул қилинган тартиб-қоидалар йигиндиси. Ҳар қандай жамиятнинг ўз ахлоқи бор (қ. **Мораль**).

ПРАВСТВЕННЫЕ ЧУВСТВА — ахлоқий ҳислар; муайян ахлоқ нормасига риоя қилиш, уни бузиш ёки бузишга виятлақиш муносабати билан ҳосил бўладиган ҳислар (қ. **Чувство стыда и совести**).

ПРАВСТВЕННЫЕ ЧЕРТЫ ХАРАКТЕРА — характернинг маънавий сифатлари; Х. м. с. одамшавандалик, самимийлик, ростгўйлик, гуманизм, меҳрибонлик, адолатлик, меҳнатсеварлик, ўз қадр-қимматини билишлик кабилардан иборатдир.

ПРАВСТВЕННЫЙ ДОЛГ — маънавий бурч; ички ахлоқий майл, интилиш билан бажариладиган, шахснинг вҳтиёжига айланган ҳаракатларни амалга оширишдан иборат олижаноб хислат.

ПРАВСТВЕННЫЙ ИДЕАЛ — маънавий идеал; шахс ўзи учун зарур деб топган энг юксак, маънавий жиҳатдан соф ҳамда барқарор кишининг образи (қ. **Идеал**).

О

ОБОБЩЕНИЕ — умумлаштириш; фикр объекти ҳисобланган нарса ва ҳодисаларнинг ўхшаш ҳамда муҳим белгиларини, боғланишларини фикран бир тушунчага бирлаштиришдан иборат ақлий операция. Мас., сабзи, пизё, карам, картошка кабиларга хос белгилар «сабзавот» тушунчаси билан умумлаштирилади.

ОБОНЯНИЕ — ҳид билиш; инсон ҳамда ҳайвонларнинг турли ҳидларни сезиши. Ҳ. б. кимёвий моддалар-

нинг бурун бўшлигининг юқори қисмидаги ҳид рецепторларига таъсир қилиши натижасида рўй беради.

ОВОНЯТЕЛЬНОЕ ОЩУЩЕНИЕ — ҳид сезгиси; турли кимёвий моддаларнинг ҳидили акс эттириш. Ҳ. с. органи бурун бўшлигининг юқори қисмида жойлашган ҳид рецепторларидир.

ОБРАЗ — образ (тасвир); ташқи оламнинг инсон оптикада акс этилиши ифодалайдиган термин; дунёни акс эттиришнинг ҳар қандай формаси — абстракт мантиқий акс эттириш ҳам шунга киради; объектив оламни акс эттиришнинг фақат сезги, идрок ва тасаввурларда иборат ҳиссий формаси.

ОБРАЗНАЯ ПАМЯТЬ — образ хотираси; яққол маъмуни, яъни нарса ва ҳодисаларнинг конкрет образларини, уларнинг конкрет хусусият ва боғланишларини эсда қолдириш, мустаҳкамлаш ҳамда эсга туширишдан иборат хотира тури. О. х. анализаторларнинг, помига кўра кўрув, эшитув, тери-туюш каби турларга бўлинади. О. х. нинг алоҳида бир тури эйдетизм (нарси ва ҳодисаларнинг образини аниқ, ёрқин эсга тушириш) дир.

ОБРАЗНАЯ РЕЧЬ — образли нутқ; нутқ процессида тилнинг ўхшатмаларидан, мақол ва маталлардан, сўз ва гап ургуларидан, интонациядан ҳамда турли ифодали ҳаракатлардан фойдаланган ҳолда ифода қилинадиган нутқ.

ОБРАЗОВАНИЕ — маълумот, системалаштирилган билим, кўникма ва малакаларни ўзлаштириш процесси ҳамда натижаси. М. олишнинг асосий йўли турли ўқув юртлари системасида ўқиндир. Билимларни ўзлаштириш ва кишининг ақлий тараққиётида мустақил ўқиш, маданий оқартув ишларида, ижтимоий меҳнат процессида иштирок этиш ҳам катта аҳамиятга эгадир.

М. махсуси ҳаётга тайёрлашнинг характерга кўра, иккига: умумий М., махсус М. га бўлинади. Умумий М. кишига, унинг келажакдаги касби ва ихтисосидан қатъи назар, варур бўлган билим, кўникма ва малакаларни беради. Махсус М. эса кишига унинг келажакдаги касби ёки ихтисосига доир билим, кўникма ва малакалар системасини эгаллашга имкон беради.

ОБРАЗОВАНИЕ — маълумотлилик; муайян билим, кўникма ва малакаларни ўзлаштирганлик, эгаллаганликдан иборат маданий сифат.

ОБРАТНАЯ АФФЕРИТАЦИЯ (лат. *atterens* — олиб келувчи) — акс афферентация; перифериядан марказга интилувчи нервлар орқали ишчи ёки сезги органларидан марказий нерв системасига бериладиган қўзғалиш, импульс ёки хабар.

ОБРАТНАЯ ИНФОРМАЦИЯ — акс хабар; перифериядаги сезги органларидан марказий нерв системасига тушиб турадиган сигналлар, хабарлар (қ. **Обратная афферентация**).

ОБРЯД — маросим; маълум бир халқнинг тўй-томоша, маърака каби йиғинларда ижтимоий урф-одатлар, расм-русмларнинг умумий номи. М. миллий ҳамда замонавий бўлиб, замон ва макон эътибори билан ҳар бир миллатнинг ўз М. лари бўлади.

ОБУЧЕНИЕ — таълим; кекса авлод томовидан тулланган билим, кўникма ва малакаларни ёш авлодга бериш процесси.

ОБЩАЯ ПСИХОЛОГИЯ — умумий психология; инсон психикасининг пайдо бўлиши ва ривожланишининг умумий қонуниятларини ўрганадиган фан (қ. **Психология**).

ОБЩЕЕ ПОНЯТИЕ — умумий тушунча; нарса ва ҳодисаларнинг бутун бир турини ёки синфини қамраб оладиган тушунча тури. У. т. бир-бирига ўхшаш бўлган нарсаларнинг бир қанчасига хос бўлади. Мас., металл ҳақидаги, дарахт ҳақидаги, организм ҳақидаги тушунчалар.

ОБЩЕЕ ПРЕДСТАВЛЕНИЕ — умумий тасаввур; бир-бирига ўхшаш нарсаларнинг бутун турига ёки жинсига хос бўлган тасаввур тури. Мас., умуман, уй, инсон ҳақидаги тасаввур.

ОБЩЕЕ СУЖДЕНИЕ — умумий ҳукм; тафаккурда акс этган нарсаларнинг бутун бир синфига хос бўлган ҳукм тури. Мас., «Ҳамма металллар электр токини ўтказди».

ОБЩЕСТВЕННОЕ БЫТИЕ — ижтимоий турмуш; муайян жамиятнинг моддий ҳаёт шароитлари, ишлаб чиқариш усули.

ОБЩЕСТВЕННОЕ СОЗНАНИЕ — ижтимоий онг; муайян жамиятнинг фалсафий, сиёсий, ахлоқий, эстетик, диний ва илмий қарашлари системаси (қ. **Идеология**).

ОБЩЕСТВЕННО-ПОЛИТИЧЕСКИЕ ИНТЕРЕСЫ — ижтимоий-сиёсий қизиқишлар шахснинг ижти-

мой-сиёсий ҳаёт ва фаолиятига доимий интилиши, мойиллиги билан характерланадиган индивидуал хусусияти.

ОБЩЕСТВЕННЫЕ НАВЫКИ — ижтимоий малакалар; ижтимоий ҳаётда актив иштирок этиш ва коллектив орасида ўзини тута билиш малакалари. И. м. га коллектив манфаатини ҳурматлаш, меҳрибонлик, хушмуомалалик, интизомлилик, уюшқоқлик, камтарлик ва пухталики каби хислатлар киради.

ОБЩЕСТВО ПСИХОЛОГОВ — психологлар жамияти; психология соҳасида иш олиб бораётган илмий жамоат ташкилоти. П. ж. бизда СССР Фанлар академияси ҳузурида бўлиб, 1957 йили ташкил қилинган. П. ж. нинг асосий вазифалари социалистик қурилиш практикаси илгари сурган муаммоларни ишлаб чиқишда қатнашиш, совет психологияси соҳасидаги ишларни планлаштириш ва психология фанининг ривожланишига ёрдам бериш, психологияга доир илмий текшириш ишлари соҳасида тажриба алмаштириш, СССР ҳамда чет эл илмий муассасалари билан ўзаро илмий алоқа боғлаш, психология билимларини тарғиб қилиш, психологиянинг ўқитилишини йўлга қўйишга ёрдам бериш, жамият аъзоларига уларнинг ихтисосини оширишда ва асарларини босиб чиқаришда ёрдамлашишдан иборатдир.

П. ж. нинг иттифоқчи республикаларда 20 та шаҳар, зонал ҳамда республика бўлимлари бор. П. ж. Халқаро илмий психология ассоциациясига кириб, унинг аъзолари психологларнинг халқаро конгрессларида актив қатнашиши мумкин.

ОБЩЕЧЕЛОВЕЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ПСИХИКИ — психиканинг умуминсоний хусусиятлари; инсон психик ҳаётидаги синфий ҳамда миллий хусусиятлардан ташқари, синф, миллат ва irqдан қатъи назар, барча кишиларга хос бўлган хусусиятлар. Мас., ҳар бир киши сезади ва идрок қилади, ниманидир эсида қолдиради, эсига туширади, хаёл суради, фикрлайди ва тил воситаси билан ўзаро фикр олишади, ҳис-туйғуларни кечиради, продавий активлик кўрсатади ва ҳоказо.

ОБЩИТЕЛЬНОСТЬ — дилкашлик; шахснинг доимо коллектив билан бирга бўлишга, коллектив манфаатлари билан яшашга, бирга ишлашга, коллектив аъзоларининг кўнглини топа билишга интилишдан иборат ижобий характер хислати.

ОБЪЕКТ (лат. *objectum* — буюм, нарса) — объект; ташқи моддий дунёнинг бир қисми, инсон, субъектнинг биلىш ҳамда фаолият предмети.

ОБЪЕКТ ВОСПРИЯТИЯ — идрок объекти; муайян шароитда шахс томонидан идрок қилинаётган нарса ёки ҳодиса. Идрок қилинаётган нарса уни ўраб турган бошқа нарса ёки ҳодисаларга нисбатан объект ҳисобланиб, объектнинг атрофидагилар эса фон дейилади. Идрокнинг сифати объектни фондан тез, тўлиқ ва аниқ ажратиб олиш билан белгиланади.

ОБЪЕКТ ВНИМАНИЯ — диққат объекти; онгимиз атрофидагилардан ажратиб олган ҳолда йўналтирилган ва актив тўплашган нарса ёки ҳодиса. Д. о. фақат объектив нарсалар эмас, балки субъектив ҳодисалар — ўз ҳис-туйғуларимиз, фикрларимиз, хаёл ёки хотира тасаввурларимиз ва бошқа шу кабилар ҳам бўлиши мумкин.

ОБЪЕКТИВНАЯ ИСТИНА — объектив ҳақиқат; объектив дунёнинг, объектив воқеликнинг кишилар онгида, фаи қондаларида тўғри акс этиши. Мас., ер инсонгача ҳам мавжуд эди, одам мия ёрдамида фикрлайди деган хулоса объектив ҳақиқатдир.

ОБЪЕКТИВНОЕ НАБЛЮДЕНИЕ — объектив кузатиш (қ. *Наблюдение*).

ОБЪЕКТИВНЫЕ ТРУДНОСТИ — объектив қийинчиликлар; муайян мақсадни амалга ошириш учун иродавий активлик кўрсатиш процессида киши онгидан ташқари бўлган қийинчиликлар. О. қ. га фаолият процессидаги жисмоний қийинчилик, яшаш шароитлари, ўзгаларнинг салбий муносабатлари кабилар киради.

ОБЪЕМ ВНИМАНИЯ — диққатнинг ҳажми; диққатнинг бир вақтнинг ўзида қамраб олиши мумкин бўлган мустақил объектлар миқдори билан белгиланадиган хусусияти. Д. ҳ. экспериментал шароитларда 2—6 мустақил объектга тенгдир. Диққат объектлари ўртасида қанчалик яқин боғланишлар бўлса, унинг ҳажми шунча кенг бўлади ва аксинча...

ОБЪЕМ ПАМЯТИ — хотиранинг ҳажми; Х. ҳ. материалларни идрок қилгандан кейинроқ, орадан вақт ўтказмасдан, уни эсга тушириш билан белгиланади (қ. *Непосредственное воспроизведение*).

ОБЪЕМ ПОНЯТИЯ — тушунчанинг ҳажми; тушунчанинг мазмунини ташкил қилувчи чин ҳукмлар йиғиндиси. Тушунчанинг муҳим белгиларини акс эттирувчи чин

ҳукмлар қанча кўн бўлса, унинг ҳажми шунча кенг бўлади ва аксинча...

ОДАРЕННОСТЬ — истеъдод; инсон қобилиятлари тараққиётининг энг юксак даражасини таъминловчи туғма табиий имкониятлар (куртаклар) йиғиндиси. И. га инсон миёси ярим шарлар қобилиятининг тузилиш хусусиятлари, нерв системасининг хоссалари (муваққат нерв боғланишларининг ҳосил бўлиш ва мустаҳкамланиш тезлиги, дифференцировкалар ҳосил бўлиш тезлиги, нерв процессларининг чаққонлиги кабилар), муайян анализаторларнинг тузилиши ва ишлаш хусусиятлари каби табиий куртаклар киради. Бу куртаклар ҳаммада ҳар хил бўлади ва психик сифатларнинг шаклланиши учун қулай имкониятлар яратади. И. нинг ривожланиши шахснинг яшаш шароитларига айниқса таълим-тарбияга боғлиқдир.

ОДНОВРЕМЕННАЯ ИНДУКЦИЯ — бир вақтдаги индукция; бош миёя ярим шарлари қобилиятининг маълум бир участкасида ҳосил бўлган қўзғалиш ёки тормозланиш процессларининг бошқа участкаларда ўзига нисбатан қарама-қарши процессини келтириб чиқаришидан иборат ўзаро мuposабати (қ. Положительная индукция, Отрицательная индукция).

ОЛИГОФРЕНИЯ (юнон. oligos — кам, оз миқдорда, рhен — ақл) — олигофрения; эмбрионнинг она қорнидаги тараққиёти бузилиши патижасида содир бўладиган туғма эси пастлик, психик функцияларнинг етарли ривожланмаслиги (қ. Дебильность, Идиотия, Имбецильность).

ОЛИГОФРЕНОПЕДАГОГИКА — олигофренопедагогика; ақли кам болаларнинг камчиликларини тузатиш методлари, уларга таълим ва тарбия бериш ҳақидаги фан.

ОНТОГЕНЕЗ (юнон. ontos — моҳият, мавжудот, genesis — келиб чиқиш) — онтогенез; шахснинг она қорнидаги эмбрионал давридан бошлаб, то умрининг охиригача ёки индивидуал ҳаёти тугагунча бўлган жисмоний ҳамда психик ривожланиш даври (қ. Индивидуальное развитие).

ОПИСАНИЕ РАБОЧИХ ПРИЁМОВ — иш усулларини тасвирлаш; меҳнат психологияси соҳасидаги илмий текшириш ишларида алоҳида иш усуллари ёки малакаларни уларнинг бажарилиш тартиби бўйича тасвирлашдан иборат текшириш методи.

ОПИСАНИЕ ПРОФЕССИИ — касбни тасвирлаш; меҳнат психологияси соҳасидаги илмий текшириш ишларида

лекслардан қўзғовчи нисбат янгилиги йўқотиши орқали О. р. нинг сўниб қолиши билан фарқланади.

ОСМЫСЛЕННОЕ ЗАПОМИНАНИЕ — тушуниб эсда қолдириш (қ. **Логическое запоминание**).

ОСНОВЫ НАУК — Ған асослари; Ғаннинг жамият та-лабларига, ўқувчиларнинг ёш ҳамда психик ривожланиш хусусиятларига мос ҳолда танлаб олинган, мактабда ўз-лаштирилиши шарт бўлган Ғақт, тушунча, қонунлар, назариялар ва методлар системаси; мактаб ўқув предметларининг мазмуни.

ОСТАТОЧНЫЕ ОБРАЗЫ — қолдиқ образлар; анали-заторларга таъсир этиб турган қўзғовчи, кучи йўқолса ҳам тегишли сезги образларининг кўз тўр пардасида маълум вақт давомида сақлашиб қолишидан иборат сезги қонунияти. Қонуннинг 0,5 секунддан 1 секундгача давом этиши аниқланган.

ОСТРОТА ЗРЕНИЯ — кўзнинг яхши кўриши (кўзи ўткирлик); кўз кўра оладиган икки нуқта орасида энг кичик масофани кўра олиш қобилияти.

ОСТРОТА СЛУХА — яхши эшитиш; тинч сукунат пайтида секин айтилган товушни нисбатан узоқ масофадан эшитиш қобилияти.

ОСЯЗАНИЕ — бадан билан сезиш; объектив оламдаги нарсаларни, уларнинг баъзи белгиларини тери ҳамда мускул-ҳаракат сезгиларининг мураккаб йиғиндиси орқали акс этиришдан иборат сезги тури (қ. **Кожные ощущения, Кинестезические ощущения**).

ОТВЛЕЧЕНИЕ — мавҳумлаштириш (қ. **Абстрагирование**).

ОТВЛЕЧЕНИЕ ВНИМАНИЯ — диққатнинг чалғиши; маълум бир фаолият процессида диққатнинг бир объектдан бошқа объектга ихтиёрсиз равишда ўтиб туришидан иборат салбий хусусияти (қ. **Колебание внимания**).

ОТВЛЕЧЁННОЕ МЫШЛЕНИЕ — мавҳум тафаккур (қ. **Абстрактное мышление**).

ОТВЛЕЧЁННОЕ ПОНЯТИЕ — мавҳум тушунча (қ. **Абстрактное понятие**).

ОТРАЖЕНИЕ ПСИХИЧЕСКОЕ — психик акс этириш; воқеликдаги нарса ва ҳодисаларнинг, уларнинг белги ва сифатларининг мия «призмаси» орқали инсон онгида актив акс этирилиши. П. а. э. сезги, идрок, тасаввур, хаёл, тафаккур каби формаларда намойиш бўлади. «Онг умуман борлиқни акс этиради, бу материализмнинг уму-

ний қондасидир» (В. И. Ленин, Асарлар, IV нашр, 14-том 361-бет).

ОТРИЦАТЕЛЬНАЯ ИНДУКЦИЯ — манфий индукция; олий нерв фаолиятининг бош мия ярим шарлари қобигининг маълум участкасида ҳосил бўлган қўзғалиш процессининг шу вақтнинг ўзида бошқа участкаларда тормозланиш процессиви келтириб чиқаришида иборат қонуният, бир вақтдаги индукциянинг тури.

ОТРИЦАТЕЛЬНЫЕ ЧУВСТВА — салбий ҳислар; объектив воқеликка бўлган ва ўзаро муносабатимиздан келиб чиқадиган ёқимсиз кечинмалар. Мас., газаб, алам, рашк, виждон азоби, уят каби ҳислар.

ОТРИЦАТЕЛЬНЫЕ ЭМОЦИИ — салбий эмоциялар (қ. **Отрицательные чувства**).

ОТСРОЧЕННОЕ ВОСПРОИЗВЕДЕНИЕ — вақт ўтказиб эсга тушириш; идрок қилинган нарса ва ҳодисаларни орадан бир қанча муҳлат ўтказиб, онгимизда руҳий таассуротлар алмашгандан кейин, эсга туширишдан иборат хотира процесси. В. ў. э. т. хотиранинг мазмунини ташкил қилади.

ОХРАНИТЕЛЬНОЕ ТОРМОЖЕНИЕ — ҳимоя қилувчи тормозланиш; нерв системасига ҳаддан ташқари максимал кучга эга бўлган қўзғовчилар таъсир қилганда, нерв ҳужайраларини бузилишдан сақлаш учун рўй берадиган шартли тормозланиш тури (қ. **Запредельное торможение**).

ОЧАГ ВОЗБУЖДЕНИЯ — қўзғалиш маркази; марказий нерв системасининг қўзғалиш процесси рўй берган маркази, участкаси.

ОЧЕВИДНОСТЬ — аниқлик; чинлигини ҳамма ҳам ўз сезги органлари ёрдами билан бевосита текшириб кўриши мумкин бўлган билимлар йиғиндиси. Мас., «Уйда электр лампочкаси ёнди» деган ҳукм, шу шароитда ҳозир бўлган, нормал кўрув қобилиятига эга бўлган барча кишилар учун ҳақиқат, чиндир.

ОЩУЩЕНИЕ — сезги; сезги аъзоларига бевосита таъсир этиб турган нарса ва ҳодисаларнинг алоҳида хусусиятларини акс эттиришдан иборат психик процесс. Мас., С. орқали нарсаларнинг ранги, шакли, мазаси, вази, ҳиди, товушлари ва ҳоказоларни акс эттириш мумкин. С. объектив оламнинг субъектив образидир, инсон билимларининг манбаидир. «Агар сезгилар бўлмаса, биз модданинг ҳеч қанақа формалари ҳақида ва ҳаракатнинг ҳеч

қанақа формалари ҳақида ҳеч нарсани била олмаймиз» (В. И. Ленин, Асарлар, 14- том, 337- бет). С. нинг физиологик асоси анализаторлардир (қ. *Виды ощущения, Анализаторы, Пороги ощущения*).

П

ПАЛОЧКИ — таёқчалар; кўзнинг тўр пардасида жойлашган кўрув рецепторлари. Т. асосан қош қорайганда ёки кечаси кўриш хизматини ўтайди.

ПАМЯТЬ — хотира; идрок қилинган нарса ва ҳодисаларни ёки инсон тажрибасида бор бўлган нарсаларни эсда қолдириш, мустақкамлаш ҳамда зарур вақтда эсга туширишдан иборат психик процесс. Х. нинг физиологик асослари бош мия ярим шарлари қобигида муваққат перв боғланишларининг ҳосил бўлиши, мустақкамланиши ва кейинчалик активлашуви (жонланиш)дир (қ. *Двигательная память, Образная память, Словесно-логическая память, Эмоциональная память, Запоминание, Воспроизведение, Сохранение, Забывание*).

ПАПСИХИЗМ (юнон. *psyche* — ҳамма нарса, *psyche* — жон) — панпсихизм; дунёда бор бўлган ҳамма нарса жонлидир деб ҳисобловчи ғайри илмий идеалистик таълимот; анимистик қарашнинг сарқити (қ. *Анимизм*).

ПАНТЕИЗМ (юнон. *pan* — ҳамма нарса, *theos* — худо) — пантеизм; худони табиатга тенглаштирувчи ва табиатни худонинг сиймоси деб қаровчи диний-фалсафий таълимот; табиат қонунларига мистик тус бериб, фанни динга яқинлаштиришга интилиб, динни ҳамоя қилувчи «таълимот».

ПАНТОМИМИКА (юнон. *pantomimikos* — ҳамма нарсга тақлид қилувчи) — пантомимика; инсон гавдасининг мимика, имо-ишора, интонациялар билан бирга, унинг психик ҳолатини, айниқса ҳис-туйғуларини ифодаловчи ҳаракатлари. П. кишиларнинг ўзаро фикр олишиши ва бир-бирига таъсир қилиши учун қўшимча восита бўлиб хизмат қилади (қ. *Выразительные движения*).

ПАРАЛОГИЗМ (юнон. *paralogismos*) — Паралогизм; тўғри фикрлаш қоидаларини бузиш, мантикий хатога йўл қўйиш натижасида нотўғри хулоса чиқариш (қ. *Софизм*).

ПАРАМНЕЗИЯ (юнон. para—олдида, ёнида, mnesis—везаш)— парамнезия; содир бўлаётган воқеаларнинг қачонлардир бошдан кечирилгандек бўлиб туюлишидан иборат хотира патологияси (касаллиги); ёлгон эсдаликлар ёки хотира иллюзияси.

ПАРАНОЙЯ (юнон. paranoia — ақлсизлик) — паранойя; муттасил алахсираш гоёлари, баъзан галлюцинациялар билан сифатланувчи сурункали психик касаллик.

ПАРАПСИХОЛОГИЯ (юнон. para — ёнида, олдида, psuche — жон, logos—таълимот) — парапсихология; фикр-ни ҳеч қандай воситаларсиз масофага узатиш «мумкин» диги ҳақидаги таълимот.

ПАРАСИМПАТИЧЕСКАЯ НЕРВНАЯ СИСТЕМА — парасимпатик нерв системаси; вегетатив нерв системасининг ички органлар фаолиятини бошқаришда иштирок этадиган қисми. П. н. с. нинг марказлари бош мия ва орқа мияда жойлашган.

ПАССИВНОЕ ПОВТОРЕНИЕ — пассив такрорлаш; эсда қолдирилиши варур бўлган материални бир неча бор қайта идрок қилиш орқалигина такрорлашдан иборат хотира процесси. Бундай такрорлаш актив такрорлашга нисбатан кам фойдалидир (қ. **Активное повторение**).

ПАССИВНОСТЬ (лат. passivus — бефарқ, иродасиз, фаолиятсиз) — пассивлик; атрофдаги нарса ва ҳодисаларга, кишиларга нисбатан бефарқ мuposабатда бўлишдан ва жисмоний ёки психик фаолиятсизликдан иборат ҳолат (қ. **Активность**).

ПАССЫ (фр. passes) — пассалар; гипвоз процессида пациентини гипнотик ҳолатга солиш учун унинг кўзи олдида ва атрофида қилинадиган бир меъёрдаги қўл ҳаракатлари; гипвоз техникасининг бир қисми.

ПАТОГЕНЕЗ (юнон. pathos — азобланиш, genesis — келиб чиқиш) — патогенез; патологиянинг касалликнинг келиб чиқиш ва ривожланиши сабабларини ўрганувчи бўлими.

ПАТОЛОГИЯ (юнон. pathos — азобланиш, logos — таълимот) патология; инсон организмидаги касаллик процесслари ва ҳолатларини ўрганувчи фан.

ПАТОПСИХОЛОГИЯ — патопсихология; психологиянинг бош миyanинг зарарланиши ёки унинг етарлича ривожланмаганлиги натижасида келиб чиқадиган психик касалликларни ўрганувчи соҳаси. П. сезги, идрок, хотира, тафаккур, малакалар, ҳиссиёт, ирода каби психик процесс

ҳамда ҳолатларнинг бузилишини психологик жиҳатидан анализ қилади.

ПАТРИОТИЗМ (юнон. patriotis — ҳамшаҳар, patris — ватаи) — ватанпарварлик; шахсининг ўз ватанига бўлган муҳаббати, чексиз садоқати билан сифатланадиган характер хислати (чувство советского патриотизма).

ПАЦИЕНТ (лат. patiens — чидаб турувчи, сабр қилиб турувчи) — пациент; психотерапия; гипнотерапия шароитларида даволанувчи ёки оммавий психологик тажрибаларда тажриба объекти бўлиб ҳисобланган шахс.

ПЕДАГОГИКА (юнон. paidagogike — қараб туриш, кўз-қулоқ бўлиб туриш) — педагогика; ёш авлодга таълим-тарбия бериш ҳақидаги фан. Совет П. си марксизм-ленинизм назариясига асосланган бўлиб, унинг мақсади ҳар томонлама камол топган, маданий, маълумотли, юксак ғояли, қатъий, Коммунистик партия ҳамда Советлар ватанига чексиз содиқ кишиларни тарбиялаб етиштиришдан иборатдир.

ПЕДАГОГИЧЕСКАЯ ПРАКТИКА — педагогик практикаси; педагогика олий ўқув юртлари, педагогика билим юртлари ва университетларидаги ўқув процессининг бир қисми бўлиб, унинг мақсади студентлар ҳамда ўқувчиларнинг педагогика, психология, хусусий методика ҳамда махсус предметлардан олган илмий-назарий билимларини, амалий малакаларини педагогик фаолиятида ижобий равишда татбиқ қилишга ўргатиш, бўлажак ўқитувчиларнинг педагогик фаолиятига бўлган қизиқишларини янада ошириш ва уларда бу соҳада илмий-текшириш ишлари олиб бориш қобилиятини таркиб топтиришдан иборатдир.

П. п. педагогика билим юртларида, қишлоқ ва шаҳар мактабларида, болалар уйларида, болалар боғчаларида ва мактабдан ташқари муассасаларда ўтказилади.

ПЕДАГОГИЧЕСКАЯ ПСИХОЛОГИЯ — педагогик психологиянинг, ёш авлодга таълим ва тарбия беришнинг психологик проблемаларини ўрганувчи махсус соҳаси. П. п. педагогиканинг илмий асосларидан бирини ташкил қилиб, педагогика назарияси ва практикасини ташкил қилиш учун зарур бўлган психологияга оид факт ҳамда қонуниятларни аниқлайди.

ПЕДИАТРИЯ (юнон. paidion — бола, iatreia — таълим) — педиатрия; болаларнинг касалликлари ҳақидаги фан.

ПЕДОЛОГИЯ (юнон. *paides* — болалар, *logos*—тушунча, таълимот) — педология; ёш авлодни тарбиялаш ҳақидаги буржуача сохта фан бўлиб, у бола тараққиётининг психологик, анатомик, физиологик, биологик ҳамда социологик концепцияларининг механик йиғиндисидан иборатдир. II. жамиятдаги «юқори ирқ» вакилларининг алоҳида истеъдодга эга эканлигини, «қуйи ирқ» вакилларининг жисмоний ҳамда маънавий тубанликка маҳкум этилганлигини исботламоқчи бўлади.

II. нинг реакцион ирқий моҳияти СССРда ВКП(б) М. К. нинг 1936 йил 4 июлдаги «Халқ маорифи комиссарликлари системасидаги педологик бузгунчиликлар ҳақида» номли қарориди тўла фош қилинган.

ПЕРВАЯ СИГНАЛЬНАЯ СИСТЕМА — биринчи сигнал системаси; нарса ва ҳодисалар (қўзғовчилар)нинг сезги аъзолари (рецепторлар) га бевосита таъсир этиши натижасида бош миёна ярим шарлари қобиғида ҳосил бўладиган шартли муваққат нерв боғлиқликлари. Мас., илгариларнинг мазасини тотиган кишида лимоннинг ҳиди келиши ёки унинг ўзини кўриши биланоқ, унга лимон ҳақида сигнал келиб, сўлак ажралади. Б. с. с. ҳайвонларга ҳам, инсонларга ҳам ҳосдир. Инсонда Б. с. с. нисбатан мураккаб ва мукамал бўлиб, у иккинчи сигнал системаси билан органик равишда боғлиқдир ҳамда унинг таъсирида ишлайди.

ПЕРЕКЛЮЧАЕМОСТЬ ВНИМАНИЯ — диққатнинг кўчувчанлиги; фаолият процессида диққатнинг онгли равишда бир объектдан иккинчи объектга кўчирилиши. Д. к. ҳар қандай фаолиятда, айниқса пулт бошқарувчида алоҳида аҳамиятга эгадир.

ПЕРЕНОС НАВЫКОВ — малакаларнинг кўчиши; муайян фаолият соҳасида ҳосил қилинган малаканинг янги малакалар ҳосил қилишга ижобий таъсир кўрсатишидан иборат қонуният. Мас., бирорта чолғу асбобини яхши чалишни билган одам бошқа чолғу асбобларини чалишни ҳам енгиллик билан ўргана олади. М. к. аввалги ва кейинги малакалар таркибидаги бир-бирига ўхшаш муҳим принципларнинг мавжудлигига ва уларни англаб олишга боғлиқдир.

ПЕРИФЕРИЧЕСКАЯ НЕРВНАЯ СИСТЕМА (юнон. *periperia* — атроф, чет) — периферик нерв системаси; марказий нерв системасини таъсиротни қабул қилиб оладиган рецепторлар ҳамда жавоб реакциясини қайтарувчи

органлар (мушаклар, безлар) билан боғлайдиган сезувчи нервлар системаси.

ПЕРСЕВЕРАЦИЯ (лат. persavero — давом эттирмаман, қатъий тураман) — персеверація; баъзи ҳаракат, фикр, сўз, ибора ёки куйнинг онгимизда кўп марталаб ихтиёрсиз ҳамда тинимсиз равишда такрорланишидан иборат ҳолат. П. олий нерв фаолиятининг чаққонлик хусусиятининг бузилиши натижасида келиб чиқадиған баъзи касаллик ҳолатида рўй беради.

ПЕРСОНАЛИЗМ (лат. person — шахс) — Персонализм; реакцион буржуа фалсафасидаги бутун дунё «энг «юксак» илоҳий шахс томонидан бошқариладиган руҳий мавжудот («шахс»)лар йигиндисидан иборатдир, деб тарғиб қилувчи ғайри илмий оқим. П. «шахснинг» манфаатларини ҳимоя қилиш ниқоби остида халқ оммаси манфаатларига қарши кураш олиб бормоқда.

ПЕРЦЕПЦИЯ (лат. perceptio — қабул қилиш, идрок қилиш) — перцепция; объектив воқеликни сезги органларимиз орқали бевосита акс эттириш, апперцепцияга нисбатан «соф идрок» (қ. **Восприятие, Апперцепция**).

ПЕРЦЕПТИВНОЕ ВОСПРИЯТИЕ — перцентив идрок (қ. **Перцепция**).

ПЕРЦЕПТИВНЫЙ ОБРАЗ — перцентив образ; «соф идрок» образи (қ. **Перцепция, Апперцепция, Восприятие**).

ПЕССИМИЗМ (лат. pesimus — энг ёмон) — пессимизм; келажакка нисбатан умидсизлик, ишончсизлик билан қараш. П. кўпроқ билимсиз, фойдали ижтимоий иш билан жон-дилдан машғул бўлмаган кишиларга хосдир.

ПИКТОГРАФИЧЕСКАЯ РЕЧЬ (лат. pictus — ранглар билан ёзилган, юнон. grapho — «ёзаман», «суратли хат») — пиктографик нутқ; ёзма нутқнинг нарсалар, ҳодисалар ва ҳаракатларни ҳали қатъий маънога эга бўлмаган шартли белгилар билан ифодалашдан иборат тарихан ташкил топган бир тури; ёзув формаларидан бири бўлиб, баъзи қолоқ халқлар (қабилалар)да ҳозир ҳам бор.

ПИСЬМЕННАЯ РЕЧЬ — ёзма нутқ; замон ва макон жиҳатида бир-бирларидан маълум даражада ажралган суҳбатдошларнинг графика (ёзма) усулидаги фикр олишув процесси. Ё. н. нутқнинг энг мукаммал формаси бўлиб, у олдидан пухта тайёргарлик кўришни, грамматик қоидаларга қатъий риоя қилишни талаб қилади.

ПЛАТО (фр. plateau — баланд текислик) — плато; малакалар эгри чизигининг маълум бир малаканинг шакл-

ланиши ёки ривожланишидан иборат нисбатан ўзгармас даражани кўрсатувчи, абсцисса ўқига параллел ҳолда кетувчи қисми. П. икки турли бўлади: доимий П. ва вақтинчалик П. Доимий П. малакалар тараққиётининг, маълум нормативлар доирасида, энг юқори (охирги) нуқтага эришганлигини кўрсатади. Вақтинчалик П. эса малакалар тараққиётидаги вақтинчалик салбий факторларнинг таъсирини кўрсатади. Доимий П. чин П., вақтинчалик П. деб аталади.

ПЛАТОНИЗМ — платонизм; қадимги юнон философи Платоннинг (э. а. 427—347 й) сезгилардан ташқариги «идеялар»нинг мистик дунёсини реал нарсалар дунёсига қарама-қарши қўйишдан иборат бўлган идеалистик таълимоти. П. антик материализмнинг асосий душмани ҳамда қулдорлик тузуми реакцион идеологиясининг таянчи бўлган.

ПОВЕДЕНИЕ — хулқ; инсон ҳамда ҳайвонларнинг ташқи муҳитга бўлган муносабатини ва ички психик ҳаётини ифодаловчи хатти-ҳаракатлар системаси. Х. пинг физиологик асоси шартсиз ва шартли рефлекслар системасидир. Ҳайвонлар Х. фақат биринчи сигнал системаси асосида намоён бўлиб, биологик сифатгагина эгадир. Инсон Х. эса биринчи ҳамда иккинчи сигнал системалари асосида намоён бўлиб, ижтимоий-тарихий сифатга эгадир. Инсон. Х. муайян ахлоқий баҳога эга бўлган хатти-ҳаракатлар системасидир. Ҳайвон Х. пассив, муҳитга мослашиш сифатига эга бўлса, инсон Х. актив, табиатни ўзгартириш сифатига эгадир.

ПОВЕДЕНЧЕСКАЯ ПСИХОЛОГИЯ — хулқий психология (қ. Бихевиоризм).

ПОВТОРЕНИЕ — такрорлаш; аввал идрок қилинган нарса ва ҳодисаларни, уларнинг образларини, боғланиш муносабатларини эсга туширишдан иборат хотира процесси; аввал ўзлаштирилган билимлар билан янги ўзлаштирилаётган билимлар ўртасида мантиқий ассоциациялар ҳосил қилиш демакдир. Т. билим, кўникма ва малакаларни ўзлаштиришнинг, демак, мустаҳкам эсда қолдиришнинг асосий шартидир (қ. Активное повторение, Пассивное повторение).

ПОДВИЖНОСТЬ НЕРВНЫХ ПРОЦЕССОВ — нерв процессларининг ҳаракатчанлиги: нерв системасининг кўзгалаш ва торmozланиш процессларининг ўзаро алма-

шув тезлиги билан сифатланадиган функционал хусусияти (қ. Типы высшей нервной деятельности).

ПОДКОРКОВЫЕ ЦЕНТРЫ — қобил ости марказлари; бош мианинг мураккаб шартсиз рефлекслари, организмда модда алмашинувини бошқариб турувчи қисми. Қ. о. м. га кўрув дўмбоғи, дўмбоқ ости соҳаси ва базал ганглиялар киради. Бироқ Қ. о. м. иши ҳам бош мия қобиғи томонидан назорат қилиниб туради.

ПОДПороГОВЫЕ РАЗДРАЖИТЕЛИ — чегара ости қўзғовчилари; сезги чегараларидан пастдаги минимал кучга эга бўлган, бинобарин, анализаторларга таъсир қилса ҳам, бизда билинарли сезги ҳосил қилмайдиган қўзғовчилар.

ПОДРАЖАНИЕ — тақлид; бошқаларнинг хулқига эргашиш ёки улар хулқидаги хатти-ҳаракатларни, характер хислатларини, нутқ хусусиятларини маълум даражада ихтиёрли ёки ихтиёрсиз равишда такрорлашдан иборат хулқ формаси. Т. пинг физиологик асоси «тақлид рефлексини бўлиб, унинг ёрдамида бизнинг ҳаммамизда болалигимиздан бошлаб мураккаб индивидуал ва социал хулқ таркиб топади ҳамда ҳосил қилинади» (И. П. Павлов).

ПОДРОСТКОВЫЙ ВОЗРАСТ — ўсмирлик ёши; 11—12 дан 15—16 ёшгача бўлган болаларнинг ривожланиш даври бўлиб, у мактаб ёшининг ўрта даври (5—8 сивф ўқувчилари) га тўғри қелади.

ПОДСОЗНАТЕЛЬНОЕ — онг ости ҳолати; шахс томонидан авглаб олинмайдиган психик процесс ва ҳолатлар йиғиндиси. О. о. ҳ. психологик ва психопатологик маъноларда ишлатилади. Психологик О. о. ҳ. қисқа муддатли бўлиб, шахснинг тетиклигига қараб онгли ҳаракатларга айланиши мумкин. Психопатологик О. о. ҳ. нисбатан узоқ муддатли бўлиб, турли психик касалликларда рўй беради. О. о. ҳ. мия қобиғининг минимал қўзғалувчанлик ҳолатида бажариладиган мақсадга мувофиқ ҳаракатлардир.

ПОЗНАВАТЕЛЬНЫЙ ИНТЕРЕС — билишга қизиқиш; шахснинг воқелиқдаги нарса ва ҳодисаларни, уларнинг сифат ҳамда хусусиятларини, ўзаро муносабатларини, моҳиятини, шунингдек, турли қонуниятларини билиб олишга нисбатан доимий, барқарор йўналишидан иборат индивидуал хусусияти. Б. қ. нинг физиологик асоси ориентировка рефлексидир. Б. қ. ўқув фаолиятининг муҳим мотивларидан биридир.

ПОЗНАВАТЕЛЬНЫЕ ПОТРЕБНОСТИ—билиш эҳти-
ёлари; билимларни ёки фан асосларини ўзлаштиришга
нисбатан қондирилмаган муҳтожликни сезишдан иборат
фаолият мотиви (қ. **Познавательные интересы**).

ПОЗНАВАТЕЛЬНЫЕ ПРОЦЕССЫ — билиш процес-
лари; сезги, идрок, хотира, тасаввур, хаёл, тафаккур ва
нутқ каби психик процессларнинг органик системаси;
умуман, онгнинг ақл соҳаси (қ. **Классификация психичес-
ких процессов**).

ПОЗНАНИЕ — билиш; инсон томонидан воқеликни
икс эттириш процесси. Агар Б. шахснинг ўзига қаратил-
ган бўлса, у ўз-ўзини билиш деб аталади (қ. **Самосозна-
ние**). Б. процесси сезги, идрок, тасаввур, тафаккур каби
психик процессларда ифодаланади. Б. икки босқичга бў-
линади. Б. ҳиссий ва рационал босқичлардан иборатдир.
Б. сезги, идрок, тасаввурлар орқали ҳиссий босқични, та-
факкур ҳамда нутқ орқали эса рационал босқични ташкил
қилади.

Инсон Б. пилг мевъри амалий ишдир. «Жонли куза-
тишдан абстракт тафаккур қилишга, ундан амалиётга—
ҳақиқатни билишга ўтиш, объектив реалликни билиш-
нинг/ диалектик йўлидир» (В. И. Левин, Асарлар, 38-т.,
449-бет).

ПОЛИГАМИЯ (юнон. poly — кўп, gamos — никоҳ) —
полигамия (кўп никоҳлилиқ); оила тарихидаги бир жинс
вакили бир қанча қарама-қарши жинс вакиллари билан
оила қуриш ҳуқуқига эга бўлган ибтидоий босқич (қ. **Мо-
ногамия**).

ПОЛНОЕ ВОСПОМИНАНИЕ — тўлиқ эслаш; аввал
идрок қилинган нарса ва ҳодисаларни, уларнинг ҳамма
белги ҳамда сифатларини, ҳатто идрок қилинган шароит-
тини қўшиб эсга туширишдан иборат хотира процесси
(қ. **Воспоминание**).

ПОЛНОЕ ЗАБЫВАНИЕ — тўлиқ унутиш; эсда қол-
дирилган нарса ва ҳодисаларни зарур пайтда мутлақо
эсга тушира олмасликдан иборат хотира процесси (қ. **За-
бывание**).

ПОЛНОЕ УЗНАВАНИЕ — тўлиқ таниб олиш; аввал
идрок қилинган нарса ва ҳодисаларни такрор идрок қил-
ганда, уларнинг барча белги ва сифатларини, идрок қи-
линган шароитини, унинг билан боғлиқ бўлган бошқа
ҳодисаларни қўшиб эсга туширишдан иборат хотира про-
цесси (қ. **Узнавание**).

ПОЛОЖИТЕЛЬНАЯ ИНДУКЦИЯ — мусбат индукция; олий нерв фаолиятининг бош мия қобигининг маълум бир қисмида ҳосил бўлган тормозланиш процесси шу вақтнинг ўзида бошқа қисмида қўзғалиш процессини келтириб чиқаришидан иборат қонуният; бир вақтдаги индукциянинг бир тури (қ. Взаимная индукция).

ПОЛОЖИТЕЛЬНЫЕ ЧЕРТЫ ХАРАКТЕРА — характернинг ижобий хислатлари; шахснинг жамият ахлоқ нормалари доирасидаги доимий ижобий хусусиятлари. Мас., одамгарчилик, камтарлик, меҳнатсеварлик, дилкашлик ва ҳоказо.

ПОЛОЖИТЕЛЬНЫЕ ЧУВСТВА — ижобий ҳислар; объектив воқеликка бўлган ва ўзаро муносабатимиздан келиб чиқадиган ёқимли кечинмалар. Мас., мамнуният, хурсандчилик, ҳурмат, лаззат каби ҳислар.

ПОНИМАНИЕ — тушуниш; билш фаолиятида идрок ёки тафаккур объекти ҳисобланган нарса ва ҳодисалар ҳақида янги тасаввур, тушунча, ҳукмлар ҳосил қилиш ҳамда уларни онгимиздаги мавжуд билим, тажрибалар билан боғлашдан иборат ақлий процесс (қ. Познание, Понятие, Суждение).

ПОНЯТИЕ — тушунча; нарса ва ҳодисаларнинг муҳим белгиларини, боғланишларини, моҳиятини ҳукмлар орқали фикран кенг ва чуқур акс эттиришдан иборат фикр формаси, психик маҳсул. Бошқа психик маҳсуллар каби, т. нинг манбаи ҳам моддий дувёдир. Т. тил материали билан органик ҳолда боғлиқдир.

ПОРОГ ОЩУЩЕНИЯ — сезги чегараси. (қ. Абсолютный порог ощущений, Разностный порог ощущений, Верхний порог ощущений).

ПОСЛЕДОВАТЕЛЬНАЯ ИНДУКЦИЯ — кетма-кет бўладиган индукция; олий нерв фаолиятининг бош мия қобигининг муайян марказларида ҳосил бўлган қўзғалиш ёки тормозланиш процессларининг орадан маълум вақт ўтгандан сўнг бир-бирлари билан алмашинувидан иборат бўлган қонуният. Мас., кундузги бедор ҳолатнинг тунги уйқу ҳолати билан алмашинуви ёки, аксинча, уйқу ҳолатининг бедор ҳолати билан алмашинуви.

ПОСЛЕДОВАТЕЛЬНЫЕ ОБРАЗЫ — кетма-кет ҳосил бўладиган образлар; нарса ва ҳодисаларни идрок қилиш тўхтагандан кейин ҳам, уларнинг образларининг қисқа вақт давомида онгимизда сақланиб қолишидан ибо-

рат қонуният. К—к. ҳ. б. о. кўрув, эшитув, маза, ҳид каби сезгиларга хосдир (қ. **Остаточные образы**).

ПОСЛЕПРОИЗВОЛЬНОЕ ВНИМАНИЕ — ихтиёрий диққатдан кейинги диққат; диққатнинг муайян объектга аввало ихтиёрий равишда қаратилиб, сўнгра унинг аҳамияти тушунилган сари ўз-ўзидан қаратилиб бориладиган диққат тури.

ПОСЛУШНОСТЬ — итоатгўйлик; ўзидан катталарга бўйсунуш ёки уларнинг изидан чиқмасликдан иборат ижобий характер хислати ёки одат. И. ёш болалардаги интизомлиликнинг дастлабки формасидир.

ПОСТУПОК — хатти-ҳаракат; шахснинг жамиятдаги социал, шу жумладан, ахлоқ нормаларига нисбатан содир бўладиган, субъектив жиҳатдан мотивлаштирилган мақсадга мувофиқ ҳаракатлари йиғиндиси. Ахлоқ талабларига кўра Х. х. ахлоқий ёки ахлоқсиз, тўғри ёки нотўғри каби баҳоларга эга бўлади.

ПОСЫЛКИ — асослар; тафаккур процессида янги ҳукм ёки хулоса чиқариш учун хизмат қиладиган мавжуд фикрлар.

ПОТЕРЯ СОЗНАНИЯ — ҳушсизланиш; кучли жисмоний ёки психик жароҳат (травма) натижасида ҳушини йўқотиш, беҳушлиқдан иборат онгсизлик ҳолати.

ПОТРЕБНОСТЬ — эҳтиёж; организмнинг ҳаётини таъминловчи зарур шароитларни акс эттиришдан иборат фаолият мотиви; қондирилмаган муҳтожликни сезиш; Э. одамларга ҳам, ҳайвонларга ҳам хосдир. Бироқ ҳайвоний ва инсоний Э. лар бир-биридан тубдан фарқ қилади. Ҳайвон Э. лари фақат табиий, органик сифатларга эга. Инсон Э. лари ўса ижтимоий қонуниятларга бўйсунди, янги ижтимоий-тарихий жиҳатдан тақозо қилинган (қ. **Материальные потребности**, **Органические потребности**, **Эстетические потребности**).

ПОЧЕРК — ёзув (хат); нисбатан барқарор, индивидуал ёзув услуби. Ё. ҳарфларнинг шакли, ҳарфлар ўртасидаги масофа, ҳарфларнинг қўшилиб ёки алоҳида ёзилиши, ҳарфларнинг тик ёки ётиқлиги, катта ёки кичиклиги каби бир қанча доимий белгилар билан аниқланади.

Ё. шахснинг индивидуал хусусиятлари ва психика ҳолатларини маълум даражада акс эттиради. Ё. га қараб маълум бир ҳужжатни ким, қандай одам, қандай ҳолатда ёзганлигини маълум даражада аниқлаш мумкин. Мас., криминалистика, суд ёки банк ишларида. Бироқ киши-

нинг ёзувига қараб унинг характер хислатлари ҳақида тўлиқ хулоса чиқариш мумкин эмас (қ. Графология). Чунки ёзув характернинг асосий хусусиятларидан эмас, ёзув бир қанча сабабларга кўра рўй беради. Ё. шахснинг индивидуал психологик хусусиятини сифатловчи иккинчи даражали ёки ёрдамчи далил булиши мумкин, холос.

ПРАВДИВОСТЬ — ростгўйлик, ҳар қандай шароитда ҳам ҳақиқатни айтиш, чин гапириш, ҳаққоният юзасидан иш тутишдан иборат ижобий характер хислати.

ПРАГМАТИЗМ (юнон. pragma — иш-ҳаракат, амалиёт) — прагматизм; субъектив идеализмнинг дунёни илмий равишда тушунишдан бош тортувчи, дунёни объектив, илмий билишга буржуача тор амалиётчиликни қарама-қарши қўювчи тури. II. «принцип»ига кўра, билиш инсон онгидан ташқари бўлган объектив воқеликни акс эттириш эмас, балки амалий мақсадлар учун қўлланиладиган «фойдали» ва «қулай» эътиқодлар йиғиндисидир, холос.

ПРАКТИЧЕСКИЕ ЧУВСТВА (юнон. praxis — ҳаракат, фаолият) — амалий ҳислар муайян фаолият турини бажарганда содир бўладиган ҳиссиёт тури. Мас., меҳнатдан завқланиш ҳисси.

ПРАКТИКА — (юнон. praktikos — фаол, ишчан амалий) — инсониятнинг ижтимоий ишлаб чиқариш процесидида табиатни ва ижтимоий муносабатларни ўзгартиришга қаратилган мақсадга мувофиқ фаолияти, амалиёт.

ПРАКТИЧЕСКАЯ ПСИХОЛОГИЯ — амалий психология (қ. Прикладная психология, Инженерная психология, Психология труда).

ПРАЛОГИЧЕСКОЕ МЫШЛЕНИЕ — пралогик тафаккур; франдуз файласуфи ва этпологи Л. Леви-Брюль томонидан «ибтидоий» халқлар тафаккурининг ўзига хос хусусиятларини кўрсатиш учун киритилган термин.

Леви-Брюль асарларида тафаккур тараққиёти тарихини ўрганиш соҳасида кўп материал тупланиб, система-лаштирилган бўлса-да, II. т. концепциясининг ўзи мақсадга мувофиқ эмас. Чунки унда ибтидоий халқлар тафаккурининг ўрта вақтдаги ишлаб чиқариш усулига боғлиқлиги, кишилар онги, хусусан, тафаккурнинг ҳамша ижтимоий маҳсул эканлиги кўрсатилмаган. Ибтидоий халқлар ва ҳозирги замон кишилари тафаккуридаги фарқлар фикрлаш механизмлари ва мантиқ қонунларидан эмас, балки тафаккурнинг инсоният эришган ютуқлари билан белгиланадиган мазмундан иборатдир.

ПРАКТИЧЕСКОЕ МЫШЛЕНИЕ — амалий тафаккур; воқеликни ўзгартиришга ёки инсон эҳтиёжлари учун зарур бўлган реал нарсалар яратилишга қаратилган тафаккур тури (қ. **Техническое мышление**, **Конструктивное мышление**, **Конструктивно-техническое мышление**).

ПРЕДМЕТ ПСИХОЛОГИИ — психологиянинг предмети (қ. **Психология**).

ПРЕДСТАВЛЕНИЕ — тасаввур; аввал идрок қилинган нарса ва ҳодисаларнинг кейинчалик онгимизда қайта тикланган ҳиссий образларидан иборат психик процесс. Сизги органларининг номига қараб, т. кўрув, эшитув, ҳид ҳаракатлари каби турларга бўлинади. Г. сизги ва идрок билан узвий боғлиқ, лекин, улардан фарқ қилиб, аича умумлашган характерга эгадир. Т. билишнинг ҳиссий босқичидан рационал босқичига ўтиш воситасидир (қ. **Представление воображения**, **Представление памяти**; **Качества представления**, **Эйдегизм**).

ПРЕДСТАВЛЕНИЕ ВОООБРАЖЕНИЯ — ҳаёл тасаввури; онгимиздаги мавжуд образларга яъни хотира тасаввурларига асосланиб биз аввал идрок қилмаган, турмуш тажрибамизда учрамаган нарса ва ҳодисаларнинг янги образларини яратишдан иборат тасаввур тури (қ. **Воссоздающее воображение**, **Творческое воображение**).

ПРЕДСТАВЛЕНИЕ ПАМЯТИ — хотира тасаввури; аввал идрок қилинган, турмуш тажрибамизда учраган нарса ва ҳодисаларнинг образларини қайта тиклашдан иборат тасаввур тури (қ. **Память**, **Представление**).

ПРЕПОДАВАТЕЛЬ — ўқитувчи; олий, ўрта махсус ёки умумий таълим мактабларининг бирор ўқув предметида дарс берувчи ходим; олий ўқув йрти ёки ўрта махсус билим юртларида штатли лавозим.

ПРЕДЧУВСТВИЕ — кўнгил сезиши; онгимиздаги мавжуд билимга ва ҳаёт тажрибаларини асосланиб, маълум бир ҳодисанинг ҳақиқий ҳолатини қи рўй беришини олдиндан билишдан иборат индивидуал хусусият (қ. **Интуиция**).

ПРИВЫЧКА — одат; кундалик фаълиятда кўп такрорланиши натижасида автоматлашган ва бажарилиши шахснинг функционал эҳтиёжига айланиб кетган ҳаракатлардан иборат индивидуал хислат. О инсон фаолиятининг барча соҳаларига хосдир. Мас., гигиена О. и; меҳнат О. и, ўқув О. и, спорт О. и, маънавий этик О. билиш О. и, дунёқараш О. и, маданий-маиший О. ва бошқалар.

О. билим, кўникма ва малакалар асосида таркиб топиб, улардан фарқли улароқ, ижобий ҳамда салбий бўлади. Мас., меҳнатсеварлик О. и ижобий, дангасалик О. и. салбийдир. О. нинг физиологик асослари бош мия ярим шарлари қобигида ҳосил бўлган дивамик стереотиплардир.

ПРИЗВАНИЕ — лаёқат; шахспнинг муайян фаолият турига нисбатан аниқ кўринган мойиллик ва қобилиятидан, шу фаолият талабларига мос келадиган сифат ва хусусиятлари йиғиндисидан иборат индивидуал хислати. Мас., ўқитувчилик Л. и, илмий текшириш Л. и кабилар (қ. *Способность, Одарённость*).

ПРИЗНАК — белги; нарса ва ҳодисаларни аниқлаш мумкин бўлган, уларнинг ўзигагина хос нишони, кўрсаткичи.

ПРИКЛАДНАЯ ПСИХОЛОГИЯ — амалий психология; психологиянинг фан ва амалиётнинг муайян соҳаси томонидан илгари сурилган конкрет амалий психологик проблемаларни ўрганишга қаратилган бир қанча мустақил тармоқлари йиғиндиси (қ. *Психология труда. Инженерная психология, Криминалистическая психология, Патопсихология, Военная психология, Трудовая терапия*).

ПРИЛЕЖАНИЕ — қунт; муайян фаолият турини тиришқоқлик, серҳафсалалик ва иштиёқ билан бажаришда ифодаланадиган ижобий иродавий сифат ёки характер хислати.

ПРИНУЖДЕНИЕ — мажбур этиш, ўзга шахслар психикасига нутқ орқали таъсир кўрсатишнинг қатъий буйруқ формасидан иборат бир тури; ўзгаларни ўз иродасига буйсундиришнинг бир воситаси (қ. *Формы речевого воздействия*).

ПРИНЦИПАЛЬНОСТЬ (лат. *principium* — асос, бошлапш) — принципиаллик; ҳаққоният ва жамият манфаатлари нуқтаи назаридан ўз қараиш ҳамда этиқодларини қатъий туриб ҳимоя қилишдан ёки сўз билан ишнинг бирлигидан иборат ижобий характер хислати.

ПРИНЦИПЫ СОВЕТСКОЙ ПСИХОЛОГИИ — совет психологиясининг принциплари; совет психологиясининг ўз предметини ўрганишида амал қилиши зарур бўлган марксча-ленинча материалистик гоялар (қ. *Материалистический монизм, Детерминизм, Отражение, Единство сознания и деятельности, Историзм, Единство теории и практики*).

ПРИПОМИНАНИЕ — хотирлаш; аввал идрок қилинган нарса ва ҳодисаларни ёки тажрибамизда аввал мавжуд бўлган таассуротларни фикран эсга туширишдан иборат хотира процесси. Х.нинг физиологик асоси мия қобридаги вақтинча тормозланган нерв боғланишларининг тиклашиши, жонлашишидир.

ПРИРОДНЫЕ ЗАДАТКИ — туғма куртаклар; истеъдоднинг туғма нишонлари (қ. **Одарённость**).

ПРИРОЖДЕННЫЕ ДЕЙСТВИЯ — туғма ҳаракатлар (қ. **Безусловные рефлексы, Инстинкты**).

ПРИЧИННОСТЬ — сабабият; объектив дунёдаги ҳодисаларнинг умумий боғланиш формасидан бири; ҳаракат деб аталадиган бошқа ҳодисалар билан боғланган ҳодиса. Табиат ва жамиятдаги ҳар қандай ҳодиса бирор С.нинг ҳаракатидир.

ПРОАКТИВНОЕ ТОРМОЖЕНИЕ (лат. pro — олға, activus — фаол) — проактив тормозланиш; аввалги фаолиятнинг унда кейинги материалларни эсга қолдириш ёки эсга туширишга салбий таъсир кўрсатишидан иборат хотира қонунияти. П. т.нинг физиологик асоси нерв процесслари, яъни қўзғалиш ва тормозланиш ўртасидаги индукцион муносабатлардир.

ПРОБЛЕМНАЯ СИТУАЦИЯ — проблемали вазият; кишининг маълум психологик ҳолатини характерлайди, кишининг олдда янги фаолият мақсадлари пайдо бўлганда, уни тафаккурни ишга солишга янги чора ва тадбирларни топишга ундайди. Бунда фаолиятнинг аввалги восита ва усуллари янги мақсадларга эришиш учун етарли бўлмайди.

ПРОГРЕСС (лат. progressus — янги, илгор нарсанинг ривожланиши) — прогресс; психик тараққиётдаги олдинга томон ўзгариш; психиканинг навбатдаги янада юқори тараққиёт босқичига ўтиши, унда янги ижобий сифатларнинг ортиб бориши (қ. **Интеграция психики**).

ПРОГРЕСС НАВЫКОВ — малакаларнинг прогресси; муайян фаолият соҳасига доир малакаларнинг кундалик амалиётда кўп қўлланиши натижасида тобора ўсиб, мукаммаллашиб боришидан иборат қонуният.

ПРОДУКТИВНОСТЬ МЫШЛЕНИЯ — тафаккурнинг маҳсулдорлиги; қисқа вақт бирлиги ичида янги, оригинал фикрлар яратиш ёки муҳим илмий, амалий масалаларни тўғри ҳал қилиш билан белгиладиган тафаккур сифати.

ПРОИЗВОДИТЕЛЬНЫЙ ТРУД — увумли меҳнат; бевосита моддий бойлик ишлаб чиқаришга қаратилган меҳнат.

ПРОИЗВОЛЬНОЕ ВОСПРИЯТИЕ — ихтиёрий идрок; нарса ва ҳодисаларни продавий ҳамда асабий куч сарфлаб, мақсадга мувофиқ равишда идрок қилишдан иборат тури (*қ. Наблюдение*).

ПРОИЗВОЛЬНОЕ ВНИМАНИЕ — ихтиёрий диққат; онгинг олдинда белгиланган мақсадга мувофиқ продавий ва асабий активлик кўрсатган ҳолда муайян объектга йуналтирилиши ва унда тўпланишидан иборат диққат тури.

ПРОИЗВОЛЬНОЕ ВООБРАЖЕНИЕ — ихтиёрий хаёл; мақсадга мувофиқ продавий ва асабий активлик кўрсатган ҳолда, аввал идрок қилинмаган, турмушда учратмаган нарса ёки ҳодисаларнинг образларини яратишдан иборат хаёл тури (*қ. Воображение*).

ПРОИЗВОЛЬНОЕ ВОСПРОИЗВЕДЕНИЕ — ихтиёрий эсга тушириш; аввал идрок қилинган нарса ва ҳодисаларни, фикр, ҳиссиёт ёки ҳаракатларни продавий ҳамда асабий активлик кўрсатиш йўли билан онгимизда қайта тиклашдан иборат хотира процесси (*қ. Узнавание, Вспоминание*).

ПРОИЗВОЛЬНОЕ ЗАПОМИНАНИЕ — ихтиёрий эсга қолдириш; идрок материални мақсадга мувофиқ, унинг муҳимлигини англаган ҳолда, продавий ва асабий куч сарфлаб эсга қолдиришдан иборат хотира процесси (*қ. Запоминание*).

ПРОИЗВОЛЬНЫЕ ДВИЖЕНИЯ — ихтиёрий ҳаракатлар; импульсив ва автоматлашган ҳаракатлардан фарқ қилиб, мақсадга мувофиқ равишда бажариладиган онгли ҳаракатлар.

ПРОПРИОРЕЦЕПТОРЫ (лат. *proprius* — ўз-ўзиники, *receptor* — қабул қилувчи) — проприорцепторлар; мускулларда, найларда, бўғинларда жойлашган, организмнинг турли ҳаракатлари, фазодаги ҳолати ёки айрим органлардан келадиган қўзғалишларни қабул қилиб оладиган рецепторлар. П. ёрдамида ҳосил қилинган сезгиларни ҳаракат сезгилари ёки кинестетик сезгилар, мувозанат сезгилари деб ҳам юритилади.

ПРОПРИОРЕЦЕПТИВНЫЕ ОЩУЩЕНИЯ — проприорцептив сезгилар; проприорцепторлар ёрдамида ҳосил бўладиган, турли гавда ҳаракатларини амалга оширишда,

координациялаш (уйгунлаштириш)да, организмнинг фазодаги ҳолатини, айниқса мувозанатини сақлашда актив иштирок этадиган сезилар (қ. Кинестезические ощущения, **Ощущение равновесия**).

ПРОСТОЕ МЫШЛЕНИЕ — оддий тафаккур; маълум бир ақлий масала юзасидан савол қўйилиши биланоқ, кўп ўйлаб ўтирмасдан, унга жавоб қайтаришдан иборат тафаккур тури.

ПРОТАНОПИЯ (юнон. protos — бирипчи, au — инкор юктамаси, pria — кўзлар) — протанопия; қисман ранг-кўрликнинг қизил рангни ажрата олмасликдан иборат бир тури.

ПРОТЕЗЫ СЛУХОВЫЕ — эшитув протезлари; қулоғи оғир болаларга оғзаки пүтқни ўргатиш учун мўлжалланган, товушни кучайтириб берувчи асбоблар.

ПРОТИВОРЕЧИВОСТЬ — зиддиятлилик; тафаккурдаги битта нарса ҳақида, бир вақтда бир мувосабат билан билдирилган бир мулоҳазанинг ўзида бир-бирига қарама-қарши фикрларни баён қилишдан иборат мантиқсизлик.

ПРОФЕССИОГРАММА — муайян касбдаги фаолият учун зарур бўлган психологик функциялар рўйхати; П. асосида қандай касбга лаёқатлилиқ, бирор касбга қизиқиш белгиланади.

ПРОФЕССИОНАЛЬНАЯ БОЛЕЗНЬ — касб касаллиги; муайян касб соҳасидаги типик ёки шу касбнинг кўпчилиқ вакилларига хос бўлган касаллик. Мас., боксчиларда асаб касаллиги, йигирувчиларда кўз касалликлари, қуювчилар ва рассомларда ўлка касалликларини кўпроқ учратиш мумкин (қ. **Профессиональные вредности**).

ПРОФЕССИОНАЛЬНАЯ ОРИЕНТАЦИЯ — касб тап-лашга йўллаш; педагоглар, психологлар, врачлар ва бошқа мутахассисларнинг ёшларини онгли равишда касб тап-лашга тайёрлашдаги консультация маслаҳати, тушунтиришлар каби тадбирлар системаси. Қ. т. й. ёшларга турли касблар, уларнинг хусусияти, кишидан қандай сифатларни талаб қилиши кабилар баён қилинади.

ПРОФЕССИОНАЛЬНАЯ ПОДГОТОВКА — касбга тайёргарлик; муайян касб бўйича муваффақиятли ишлаш имкониятини таъминловчи махсус билим, кўникма, малака, одат, сифат, хусусиятлар, меҳнат тажрибаси ва хулқ нормаларига эга бўлишлиқ.

ПРОФЕССИОНАЛЬНАЯ ПРИГОДНОСТЬ — касбга лаёқатлилиқ; шахснинг муайян касбга яроқлилиқ дара-

жасини кўрсатувчи жисмоний ҳамда психик сифатлари йиғиндиси.

ПРОФЕССИОНАЛЬНО-ВАЖНЫЕ КАЧЕСТВА — касбга мос муҳим сифатлар (қ. **Профессиональная пригодность, Психограмма**).

ПРОФЕССИОНАЛЬНОЕ ВНИМАНИЕ — касбга хос диққат; маълум бир касбда кўп йил ишлаш натижасида шу касбнинг талаблари ва объектив хусусиятларига мос равишда таркиб топган диққат тури. Мас., чорраҳада кўча ҳаракатини бошқарувчининг диққати билан микроскоп ёрдамида илмий кузатиш олиб борадиган олимнинг диққати бир-биридан кескин фарқ қилади. Биринчиси диққатнинг тақсимланишини, иккинчиси эса, марказлашув хусусиятларини талаб қилади.

ПРОФЕССИОНАЛЬНОЕ ОБРАЗОВАНИЕ — касбга тегишли маълумот; меҳнат фаолиятининг маълум бир соҳаси учун зарур бўлган махсус билим, амалий кўникма, малака ва одатлар системаси (қ. **Профессиональная подготовка**).

ПРОФЕССИОНАЛЬНЫЕ ВРЕДНОСТИ — касбга хос зарарликлар; меҳнат ва ишлаб чиқариш шароитларининг одамнинг организми ҳамда иш қобилиятига салбий таъсир кўрсатувчи омиллари йиғиндиси. К. х. з. касбга хос касалликларга олиб келиши ёки умумий касалликларни кучайтириши мумкин. Мас., ишлаб чиқариш шароитидаги чанг, турли химикатларнинг ҳиди, вибрация кабилар. К. х. з. нинг активлиги жамиятнинг ижтимоий-иқтисодий тузуми, ишлаб чиқариш кучларининг тараққиёт даражаси ва бошқа омилларга боғлиқ.

ПРОФЕССИОНАЛЬНЫЕ ИНТЕРЕСЫ — касбга қизиқишлар; шахснинг маълум бир касбга нисбатан доимий ва барқарор, мотивлаштирилган қизиқишидан иборат индивидуал хусусияти. К. қ. шахснинг ўз касби соҳасидаги ютуқларини таъминловчи субъектив факторлардан бирidir.

ПРОФЕССИОНАЛЬНЫЕ НАВЫКИ — касбий малакалар; ишлаб чиқариш фаолиятининг кўп такрорланиши натижасида автоматлашган хатти-ҳаракатлар йиғиндиси. К. м. касбни тез, тежамли, самарали, енгил бажариш имкониятларини таъминлайди (қ. **Навыки**).

ПРОФЕССИОНАЛЬНАЯ ПАМЯТЬ — профессионал хотира; бевосита ўз касбига доир нарса ва ҳодисаларни, фикр, ҳиссиёт, ҳаракатларни эсда қолдириш, мустаҳкам-

лаш ва эса туширишдан иборат хотира тури. Мас., ўқитувчилар кўпроқ болаларнинг психик хусусиятларини, ўв предметига доир қонда ва фактларни; давлат автоинспекцияси ходимлари кўпроқ автомашиналарнинг номерлари ва тусини; шофёрлар йўл хусусиятлари ва белгиларини; спортчилар эса турли ҳаракатларни эса қолдирадилар ҳамда эса туширадилар.

ПРОФЕССИОНАЛЬНЫЕ ПРИВЫЧКИ — касбга хос одатлар; маълум бир касб вакиллари учун типик ҳисобланган одатлар (қ. *Привычки*).

ПРОФЕССИОНАЛЬНЫЙ ОТБОР — касбда ишлашга тўғри ташлаш; шахсни муайян касбда ишлаш учун қабул қилишда, унинг шу касбнинг объектив хусусиятларига тўғри келадиган жисмоний ва психик сифатларини ҳисобга олиш. К. и. т. т. турли тажриба ва синовлар орқали амалга оширилади. К. и. т. т. учувчилар, айниқса космонавт-учувчиларни ташлашда муҳим аҳамиятга эгадир.

ПРОФЕССИЯ (лат. *professio* — машғулот) — касб; шахснинг жамият аъзоси сифатида яшаш манбаи бўлиб хизмат қиладиган доимий машғулот ёки фаолият тури.

ПРОФЕССОР (лат. *professor* — устоз) — профессор; олий ўқув юрти ва илмий-текшириш муассасаларининг мустақил курс олиб борувчи, илмий текшириш ишига раҳбарлик қилувчи юқори ихтисосли ўқитувчи ёки илмий ходимларига бериладиган илмий унвон.

ПРОЦЕСС (лат. *processus* — ўтиш, олдинга силжиш) — процесс (жараён); ҳолатларнинг доимий алмашиниши, қонуний равишда бирип-кетин келадиган тараққиёт босқичларининг органик боғланиши.

ПСИХАСТЕНИЯ (юнон. *psyche* — жон, *astheneia* — ожизлик, кучсизлик) — психастения; ҳаддан ташқари қатъиятсизлик, ўзига ишонмаслик, бадғумонлик, руҳан эзилганлик ва муттасил фикрларга берилувчанлик ва ҳоказолар билан сифатланадиган психопатологик ҳолат.

ПСИХИКА (юнон. *psychikos* — руҳий, жонга бид) — психика; юксак даражада ташкил топган тирик материя — миянинг объектив оламни алоҳида йўсида (сезги, идрок, тасаввур, фикр, ҳиссиёт, иродавий ҳаракатлар каби формаларда) акс эттириш қобилиятига эга бўлган алоҳида хусусиятидир. Идеалистик фалсафа ва психология психик ҳаётнинг эгаси ва сабабчиси мустақил равишда мавжуд бўлган жисмсиз ҳодиса жондир, деб «таълим беради».

Материалистик психология буни кескин рад этади. В. И. Лениннинг айтишича, психика алоҳида йўсинда ташкил топган материянинг маҳсулидир.

П. тирик материя тараққиётининг маълум бир босқичга келиб, сезгирликнинг ёки сезиш қобилиятининг пайдо бўлиши муносабати билан пайдо бўлган. П. ҳайвонларга ҳам, инсонга ҳам хосдир. Инсон П. си ҳайвон П. сидан тубдан фарқ қилиб, у инсон онги деб аталади. Демак, «П» ҳайвонлар ва кишиларнинг руҳий ҳаётини ифодаловчи умумий терминдир.

ПСИХИАТРИЯ (юнон. *psyche* — жон, *iatria* — даволаш) — психиатрия; психик касалликлар, уларнинг пайдо бўлиш сабаблари, содир бўлиши, олдини олиш ҳамда даволаш ҳақидаги фан.

ПСИХИЧЕСКАЯ АКТИВНОСТЬ — психик активлик; шахс психик функцияларининг одатдагидан кучли ёки фаол равишда ишлаши; руҳан тетиклик.

ПСИХИЧЕСКАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ — психик фаолият; шахснинг умумий руҳий ҳаёт доираси; психиканинг турли формаларда таркиб топиши, намён бўлиши ва ривожланиши.

ПСИХИЧЕСКАЯ ТРАВМА — психик травма (руҳий ҳаяжон); кишилар ўртасидаги ўзаро муносабатларнинг бузилиши, бирор нарсадан кучли қўрқинш натижасида баъзи психик ҳодисаларнинг айниқса ҳиссиётнинг нормадан четлашдан иборат психопатологик ҳолат. Мас., ҳақоратланиш, жисмоний ёки маънавий тазйиққа учраш, яқин одамнинг ўлими, ишдан ёки мансабдан ажраш, ҳаёт учун жиддий хавф туғдирадиган майиблик каби таассуротлар П. т. га сабабчи бўлиб, кишида қўрқув, хафалик, ғазаб каби эмоционал ҳолатларни келтириб чиқаради.

«ПСИХИЧЕСКИЙ СКЛАД» — «психик тузум», маълум бир халқ ёки миллат вакилларига хос бўлган типик урф-одатлар, анъаналар, йиғин, маросим формалари ва бошқа миллий хусусиятлар йиғиндиси, миллатнинг таркиб топишидаги асосий белгилардан бири.

ПСИХИЧЕСКОЕ ОБРАЗОВАНИЕ — психик маҳсуллар; психик процесслар рўй бериши натижасида онгда ҳосил бўлган тасаввур, фикр, тушунча ва ҳукмлар йиғиндиси.

ПСИХИЧЕСКИЕ ПРОЦЕССЫ — психик процесслар; психик ҳодисаларнинг пайдо бўлиши, қонуний, изчил равишда ўзгариши ва бир тараққиёт босқичидан навбатда-

гисига ўтиши, уларда сифат ўзгаришларининг содир бўлиши.

ПСИХИЧЕСКИЕ СОСТОЯНИЯ — психик ҳолатлар; шахснинг объектив воқеликдаги нарса ва ҳодисаларга, ўз ўзинга бўлган муносабатини ифодаловчи ижобий ҳамда салбий эмоционал кечинмалари; мамнуният ва ғазаб, ишонч ва ишончсизлик, активлик ва пассивлик каби ҳислар.

ПСИХИЧЕСКИЕ ФУНКЦИИ — психик функциялар; мия акс эттириш фаолиятининг сезги, идрок, хотира, хаёл, тафаккур каби турли формалари. Чет эл фавида кенг тарқалган «функционал психология» деб аталувчи оқим. Бу оқим П. ф. ни шахсдан, шахснинг фаолиятидан ажратиб олиб, уларнинг ҳар бирини мустақил «моҳият» деб ҳисоблайди. Совет психологияси П. ф. ни фаолиятнинг тарихан таркиб топган ва шахснинг бошқа хусусиятлари билан узвий боғланган компонентлари деб билади.

ПСИХИЧЕСКИЕ ЯВЛЕНИЯ — психик ҳодисалар; психик ҳаётнинг сезги, идрок, хотира, хаёл, тафаккур каби ҳар бири алоҳида олинган конкрет формалари (қ. Психические функции).

ПСИХИЧЕСКОЕ ВНУШЕНИЕ — психик ишонтириш; шахснинг онгига таъсир қилиш орқали унда мақсадга мувофиқ тасаввур, фикр, ҳис-туйғу ва ҳаракатлар ҳосил қилинган иборат таъсир кўрсатиш формаси. П. и. асосан психотерапияда, гипнопедияда, гипнов сеансларида кўпроқ қўлланилади (қ. Внушение, Словесное внушение).

ПСИХИЧЕСКОЕ ВОЗДЕЙСТВИЕ — психик таъсир (қ. Внушения, Словесное внушение, Психическое внушение).

ПСИХИЧЕСКОЕ НЕДОРАЗВИТИЕ — психик жиҳатдан етарли ривожланмаслик (қ. Идиотия, Имбецильность, Дебилность, Олигофрения, Психопатия).

ПСИХИЧЕСКОЕ ПОТЯСЕНИЕ — психик ҳаяжон (қ. Психическая травма).

ПСИХИЧЕСКОЕ РАЗВИТИЕ — психик ривожланиш; инсон ҳаётининг турли босқичларида оддийдан мураккабга, қуйидан юқорига қараб содир бўладиган психик ўзгаришлар; психик ҳаётдаги миқдор ўзгаришлар аста-секин тўпланиб, сифат ўзгаришларига олиб келадиган процесс.

П. р. шахснинг актив фаолиятида, ижтимоий муҳитга бўлган муносабатида, айниқса тарбия ва таълимнинг таъсири остида содир бўлади ва бошқарилади.

ПСИХОЛОГИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ — психологик анализ; инсон психик фаолиятининг психологик шарт-шароитлари ва таркибини очиб беришдан иборат илмий-текшириш методларидан бири. П. а. нинг вазифаси фаолиятнинг психологик компонентларини аниқлаш, кишини фаолиятга ундашда турли психик процесс ва хусусиятларнинг роли, фаолият процессида намоён бўладиган психик хусусиятларни кўрсатишдан иборатдир.

ПСИХОЛОГИЧЕСКИЙ ОПЫТ — психологик тажриба; психология соҳасига доир баъзи қонуниятларни амалий ҳамда оммавий равишда намоёиш қилиш (қ. Гипноз, Психическое внушение, Словесное внушение).

ПСИХОЛОГИЧЕСКИЙ ЭКСПЕРИМЕНТ — психологик эксперимент (қ. Психологический опыт, эксперимент, Лабораторный эксперимент, Естественный эксперимент).

ПСИХОЛОГИЧЕСКОЕ ОБРАЗОВАНИЕ — психологик маълумот; психология фанлари системасининг бирор тармоғи бўйича мустақил илмий текшириш ишлари олиб бориш, педагогика олий ўқув юрғларида, ўрта педагогика билим юрғларида лекция ҳамда амалий машғулотлар олиб бориш учун зарур бўлган умумназарий, махсус билимлар, кўникмалар ва малакалар йиғиндиси. П. м. эга бўлган кадрлар университетларнинг фалсафа факультетларида (психология бўлимида), махсус психология факультетларида, педагогика институтларининг педагогика ва психология факультетларида тайёрланади.

ПСИХОЛОГИЯ (юнон (psyche — жон, logos илм) психология; миянинг объектив воқеликни акс эттирувчи функцияси бўлган психика ҳақидаги фан. П. нинг предмети психик процесслар, психик ҳолатлар ва психик хусусиятлардир. Материалистик П. психика миянинг акс эттириш фаолияти бўлиб, у кишининг ҳаёт шароитлари билан белгиланади, деб таълим берувчи диалектик-материалистик тушунчага асосланади. П. шахснинг психик фаолияти, психик ҳолати ва хусусиятларининг пайдо бўлиши ва ривожланиши қонунларини ўрганади.

Диалектик-материалистик психология ўз предметини ўрганишда марксча-ленинча акс этиш назариясига, И. М. Сеченов ва И. П. Павловларнинг реффлектор таълимотига, ҳозирги замон нейрофизиологиясининг энг янги ютуқларига асосланади.

ПСИХОЛОГИЯ ВОСПИТАНИЯ — тарбия психологияси; педагогик психологиянинг шахснинг ақлий, ахлоқий

ҳамда эстетик жиҳатдан таркиб топиши ва ривожланиши қонуниятларини ўрганувчи бир бўлими.

ПСИХОЛОГИЯ ИСКУССТВА — санъат психологияси; психологиянинг, бадиий ижодиётнинг психологик мазмунини, санъат асарларини идрок қилиш ва тушуниш қонуниятларини ва бадиий тарбиянинг психологик проблемаларини ўрганувчи мустақил соҳаси.

ПСИХОЛОГИЯ НАРОДОВ — халқлар психологияси; турли қабилалар, халқлар ва миллатларнинг ижтимоий-тарихий тараққиёт билан белгиланган психик тузумини қиёсий ўрганишдан иборат фан соҳаси. Х. п. да қиёсий илмий текшириш асосан халқларнинг моддий ва маънавий маданияти, ижтимоий ҳаёти ва ижтимоий онг формалари, тил хусусиятлари ҳақидаги маълумотлар асосида олиб борилади. Х. п. текширишлари инсон психикасининг тарихий тараққиёти ҳақида турли назариялар яратиб имкониятини беради.

ПСИХОЛОГИЯ ОБУЧЕНИЯ — таълим психологияси; педагогик психологиянинг билим, кўникма ва малакаларни ўзлаштиришнинг қонуниятларини ўрганувчи бўлими.

ПСИХОЛОГИЯ ПОДРОСТКА — ўсмирлик психологияси; ёш психологиясининг ўсмирлик ёшидаги болалар ривожланиши қонуниларини ўрганувчи бўлими; ўсмирларнинг психологик хусусиятлари.

ПСИХОЛОГИЯ ПРОФЕССИИ — касб психологияси; меҳнат психологиясининг касбларнинг психологик компонентларини ёки муайян касбда ишловчиларга нисбатан қўйиладиган психологик талабларни ўрганиш ҳамда илмий анализ қилиш билан шуғулланувчи бўлими (қ. Психология труда).

ПСИХОЛОГИЯ СПОРТА — спорт психологияси; психологиянинг jismoniy тарбия ҳамда спортга доир билим, кўникма, малакаларни ҳосил қилиш, ривожлантириш ва тарбиялашнинг қонуниятларини ўрганувчи махсус соҳаси.

ПСИХОЛОГИЯ ТВОРЧЕСТВА — ижодиёт психологияси; психологиянинг одам томонидан янги, оригинал маҳсул яратиш процессидаги психологик қонуниятларни текширувчи соҳаси. И. п. нинг предмети фан, техника ва санъатда янги ижтимоий бойлик яратадиган ижодий меҳнат фаолияти (олим, кашфиётчи, рационализатор, рассом меҳнати) шунингдек, ўйин ҳамда ўқиш фаолиятидаги ижод элементларидир.

ПСИХОЛОГИЯ ТРУДА — меҳнат психологияси; психологиянинг меҳнат фаолиятининг психологик проблемаларини ўрганувчи соҳаси. Бу проблемаларга меҳнат унумдорлигини орттиришнинг психологик шарт-шароитлари, меҳнат ва дам олиш режими, процессионал меҳнат турларини психологик анализ қилиш, кадрларни уларнинг индивидуал психологик хусусиятларига қараб танлаш ва жой-жойига қўйиш, ишлаб чиқариш аварияси ва травмасининг психологик сабаблари каби масалалар киради.

ПСИХОЛОГИЯ ЮНОСТИ — йигитлик ёши психологияси; ёш психологиясининг илк ёшлик давридаги йигит-қизларнинг (16—18 ёшлар) психик ривожланиш қонуниятларини ўрганадиган бўлими.

ПСИХОНЕВРОЗЫ (юнон. *psyche* — жон, *neuron* — нерв) — психоневрозлар; марказий нерв системасининг функционал бузилиши (органик зарарланмаган ҳолда) сабабли келиб чиқадиган психик касалликларнинг умумий номи.

ПСИХОПАТИЯ (юнон *psyche* — жон, *pathos* — азобланмоқ) — психопатия; психик фаолиятнинг уйғунсизлиги, айниқса эмоционал—ирода ва майл соҳаларидаги уйғунсизлик билан сифатланувчи патологик формаси. П. бу шахснинг алоҳида бир тузилиши, патологик ҳолатидир, лекин у ўсмайди. Психопат шахсларда ақлнинг танқидийлик сифати сақланиб қолган бўлади, уларнинг баъзилари ўз характеридаги камчиликлардан қаттиқ ташвишланади.

ПСИХОПАТОЛОГИЯ — психопатология; психик касалликлар ҳақидаги умумий таълимот.

ПСИХОПРОФИЛАКТИКА (юнон. *psyche*—жон, *prophylaktikos* — сақлайдиган, қуриқлайдиган) — психопрофилактика; касалликларнинг олдини олиш, аҳоли саломатлигини мустаҳкамлаш, иш қобилиятини сақлаб қолиш ва узоқ умр кўришни таъминлаш мақсадида ташкил қилинадиган психологик тадбирлар ҳақидаги таълимот.

ПСИХОТЕРАПИЯ (юнон. *psyche* — жон, *therapeia* — ғамхўрлик, парварिश, даволаш) — психотерапия, медицина психологиясининг беморларни психик таъсир кўрсатиш орқали даволаш усулларини ўрганиш ва амалда тадбиқ қилиш ҳақидаги бўлими; беморларни тезроқ соғайтириш учун қўлланиладиган барча психик фактор ва чоралар йиғиндиси; ташқи вазиятни ўзгартириш, фақат муайян бемор учун ўйлаб тузилган режим, врачларнинг беморга нисбатан ижобий эмоционал муносабати. П. нинг

асосий қуроли сўз, яъни тушунтириш, ишонтириш, гип-
ноз қилиш ва ҳоказолардир.

ПСИХОТЕХНИКА — психотехника; психологиянинг
асосан меҳнат психологияси амалий масалаларини ўрга-
нувчи соҳаси. П. нинг асосий проблемалари касб тавлаш,
касб тавлаш ҳақида консултация бериш, меҳнат процесс-
ларини рационализация қилиш, ишлаб чиқаришда трав-
матизм ва авария ҳолатларини камайтириш, ишлаб чиқа-
риш таълими методларини мукаммаллаштириш кабилар-
дан иборат. П. соҳасида проблемаларни ҳал қилиш учун
«тест» методидан кенг фойдаланилган, бу орқали киши-
ларнинг қобилиятидаги фарқларни объектив равишда
аниқлашга интилинган. Тест синовларида, аслида киши-
нинг социал манқеи, моддий фаровонлиги, маълумоти ва
тарбиялаш шароитидаги фарқлар аниқланарди. П. СССР-
да 1925 йилдан 1936 йилгача қўлланилган.

ПСИХОФАРМАКОЛОГИЯ—психофармакология; одам
перв системаси ва психикасига сезиларли таъсир кўрса-
тувчи дорилар ёки шифобахш препаратлар ҳақидаги таъ-
лимот. П. нинг вазифаси турли «психотрон» моддаларнинг
биохимик таркибини ўрганиш ва шу моддалар таъсирида
руй берадиган психик ўзгаришларнинг хусусиятларини
аниқлашдан иборатдир.

ПСИХОФИЗИКА — психофизика; сезги органлари
психофизиологиясидаги оқим. Унинг вакиллари қўзғовчи
кучи билан сезги миқдори ўртасидаги математик нисбат
қонуиларини белгилашга интилганлар. Мас., француз фи-
зиғи П. Бугер (1698—1758) кўрув сезгиларидаги фарқ
чекараси нисбий миқдорининг доимийлигини биринчи бў-
либ аниқлаган. Сўнгра бу тадқиқотни немис физиолоғи
Э. Вебер (1795—1878) давом эттириб, худди шу фактни
тери—ҳаракат сезгилари ва қўз билан чамалаш орқали
аниқлади. Ниҳоят, немис файласуфи ва физиғи Г. Фех-
нер (1801—1887) сезгининг миқдорий характеристикаси-
ни ўрганишга чексиз кичик миқдорларни ҳисоблаш усу-
лини тадбиқ қилиб, қўзғовчи кучи билан сезги миқдори
ўртасидаги логарифмик қиёслаш қонунини очди (қ. Ве-
бер—Фехнера закон). П. нинг асосий камчилиғи шундан
иборат эдики, у мураккаб психик процессларни, аввал
уларнинг физиолоғик қонуниятларини ўрганмаган ҳол-
да, физик ва психик ҳодисалар ўртасидаги фақат соф ма-
тематик нисбатларни аниқлаш йўли билангина ўр-
танди.

ПСИХОФИЗИЧЕСКАЯ ПРОБЛЕМА — психофизик проблема; психик ҳодисаларнинг физик ҳодисаларга муносабати проблемаси. П. п. диалектик-материалистик ҳал қилиниши, дунё яғонадир, дунёнинг бирлиги унинг моддийлигидадир, деган қондага асосланади. Психик ҳодиса эса мустақил субстанция бўлмасдан, балки материя тараққиётининг маълум бир босқичида пайдо бўлган, алоҳида ташкил топган материянинг — мианинг объектив воқеликни алоҳида акс эттириш қобилиятига эга бўлган хусусиятидир.

Психика, онг фақат биологик маҳсул эмас, балки ҳаётнинг ижтимоий-тарихий тараққиёти маҳсули ҳамдир. У кишининг ҳаёти процессида таркиб топиб, кишиларнинг ижтимоий турмуши билан белгиланади.

П. п. нинг диалектик-материалистик равишда ҳал қилиниши унга нисбатан идеалистик, дуалистик ва механистик қарашларга қарама-қаршидир (қ. **Психофизический монизм**, **Психофизический дуализм**, **Психофизический параллелизм**, **Психофизическое взаимодействие**, **Психофизическое тождество**).

ПСИХОФИЗИОЛОГИЯ — психофизиология; психиканинг моддий-табиий асосларини ўрганувчи соҳа. «П» термини биринчи бўлиб француз файласуфи Н. Массиас томонида жорий қилиниб, кейинчалик сезги органлари физиологиясига, немис психологлари В. Вунд ва Т. Циген томонидан кашф қилинган физиологик психологияга психик процессларнинг мия «марказлари» ҳақидаги таълимотга, эмоцияларнинг нерв ҳамда гумарал механизмларини текширишга тадбиқ қилинган. Ҳозирги замон фанида И. М. Сеченов ва И. П. Павловларнинг рефлектор назарияси билан боғлиқдир.

ПСИХОФИЗИОЛОГИЯ ДВИЖЕНИЙ — ҳаракатларнинг психофизиологияси; психология билан физиологияга яқин соҳа бўлиб, инсон фаолиятининг таркибий қисмларини ташкил қилувчи ҳаракатларнинг тузилиши ва механизмларини ўрганади. Чунки ҳаракатларнинг ривожланиши ва амалга оширилиши фаолиятнинг мақсад ҳамда мотивларига боғлиқдир. Ҳ. п. да акс боғланиш ёки акс ахборот принципига кўра олинадиган кўрув, эшитув, ҳаракат ва бадан сезиш сигналлари алоҳида аҳамиятга эгадир. Булар шахсга ҳаракатни бажариш процессидаги ютуқлар, муваффақиятсизликлар ва қийинчиликлар ҳақида хабар бериб туради.

ПСИХОФИЗИЧЕСКИЙ ДУАЛИЗМ—психофизик дуализм; психик ҳодисаларнинг физик ҳодисаларга nisбатан бўлган муносабатини ҳал қилишда, дунёнинг асосини икки нарса — руҳ ва материя ташкил қилади деган дуалистик (қ. Дуализм) принципга асосланувчи оқим.

ПСИХОФИЗИЧЕСКИЙ ЗАКОН — психофизик қонун; қўлғовчи кучи билан ҳосил бўлган сезги миқдори ўртасидagi боғланишни ифодаловчи қонун (қ. Вебера—Фехнера закон).

ПСИХОФИЗИЧЕСКИЙ МОНИЗМ (юнон. monos — бир) — психофизик монизм; психик ва физик ҳодисаларнинг бир-бирига nisбатан муносабати проблемасини ҳал қилишда дунёнинг асосини фақат бир нарса — ё материя, ё руҳ ташкил қилади, деб тушунадиган қараш (қ. Монизм).

ПСИХОФИЗИЧЕСКИЙ ПАРАЛЛЕЛИЗМ — психофизик параллелизм; психофизик проблемани ҳал қилишда организмдаги психик ва физиологик процесслар бир-бирига ҳеч қандай боғланмаган, таъсир қилмаган ҳолда, бир-бирига nisбатан параллел равишда содир бўлади, деб тушунишдан иборат дуалистик қараш.

ПСИХОФИЗИЧЕСКОЕ ВЗАИМОДЕЙСТВИЕ — психофизик ўзаро таъсир; психофизик проблемани ҳал қилишда физиологик ҳодисалар психик ҳодисаларни, психик ҳодисалар эса ўз навбатида, физиологик ҳодисаларни келтириб чиқаради деб, психиканинг объектив борлиқнинг акси, миянинг функцияси экаплигини инкор қилувчи дуалистик қараш.

ПСИХОФИЗИЧЕСКОЕ ТОЖДЕСТВО — психофизик айвният; психофизик проблемани ҳал қилишда физик ҳодисаларни психик ҳодисалардан (идеализм), психик ҳодисаларни эса физик ҳодисалардан (механизм) иборатдир деб қарашга асосланган дуалистик тушунча.

Р

РАБОТОСПОСОБНОСТЬ — иш қобилияти, шахснинг муайян фаолият турини муваффақиятли амалга ошириш учун зарур бўлган жисмоний ҳамда психик функциялари айвнидиси. Фаолият процессида жисмоний ва ақлий куч

сарфлаш характерига қараб, И. қ. ҳам жисмоний И. қ., ақлий И. қ. га бўлинади.

И. қ. нинг миқдори ва сифати, аввало, бажарилаётган фаолият турининг объектив хусусиятларига (ишнинг ҳажми, жадаллиги, мураккаблиги, тўхтовсизлиги ва бошқалар), ҳатто, шахснинг ёши, саломатлиги, ихтисоси, машқи, иродавий хусусиятлари, фаолият турига муносабати, эмоционал ҳолатлари ва индивидуал хусусиятларига ҳам боғлиқдир.

РАВНОВЕСИЯ ОЩУЩЕНИЯ — мувозанат сезгилари; оғирлик кучининг йўналишига нисбатан фазодаги гавда ҳолатининг ўзгаришини акс эттирадиган сезгилар йиғиндиси. М. с. да кўрув, мускул-ҳаракат сезгилари, бадан сезгиси кабилар қатнашади.

РАЗВИТИЕ — ривожланиш; оддийдан мураккабга, пастдан юқорига ўтишдан иборат ўзгариш; миқдор ўзгаришларидан сифат ўзгаришларига ўтадиган, янгиланишнинг туғилиши, эскиликнинг ўлишидан иборат процесс. Р. нинг маъна ва ички мазмуни қарама-қаршиликлар курашидир.

РАЗДРАЖЕНИЕ — қўзғалиш (таъсирланиш); нерв системасига бирор қўзғовчининг таъсир этиши натижасида унга жавобан анализаторларда ҳосил бўладиган физиологик ҳаракат, импулс. Нерв Қ. дан ташқари, яна эмоционал Қ. ҳам бўлади. Эмоционал Қ. объектив воқеликдаги нарса ва ҳодисаларга, ўзаро муносабатимиздан келиб чиқадиган ҳаддан ташқари кучли ҳис-ҳаяжондир (қ. *Воодушевление, Стрость, Аффект*).

РАЗДРАЖИМОСТЬ — қўзғалувчанлик; организмнинг нерв ёки эмоционал қўзғалиш қобилиятига эга бўлишидан иборат индивидуал хусусият (қ. *Раздражение*).

РАЗДРАЖИТЕЛЬ — қўзғовчи; қўзғалиш процессини келтириб чиқарадиган объектив нарса ва ҳодисалар, уларнинг сифат ва хусусиятлари, шунингдек, ички органларда содир бўладиган физиологик ҳамда биохимик ўзгаришлар йиғиндиси. Қ. лар шартсиз ва шартли қўзғовчиларга бўлинади (қ. *Безусловный раздражитель, Условный раздражитель*).

РАЗНОСТНЫЙ ПОРОГ ОЩУЩЕНИЯ — сезгининг фарқланиш чегараси; таъсирот кучининг сезгиларда билдирилган-билинмас ўзгариш ҳосил қилувчи минимал даражадаги ўзгариши.

РАППОРТ (фр. rapport — такрорланадиган) — рапорт; гипноз процессида гипнозчи билан пациент — гипноз

қилинувчи ўртасида гипнозчи томонидан ўрнатиладиган нутқий алоқа. Гипноз ҳолати шу Р. туфайли юзага келтирилади.

РАСПРЕДЕЛЕННОСТЬ ВНИМАНИЯ — диққатнинг тақсимланиши; диққатнинг бир вақтнинг ўзида бир қанча объектларга қаратилишидан иборат хусусияти. Д. т. мураккаб фаолият процессини амалга оширишда алоҳида аҳамиятга эгадир. Мас., шофёрнинг, ўқитувчининг иш процессидаги диққати тақсимланган диққатдир.

РАССЕЯННОСТЬ — парижонлик; диққатни маълум бир объектга қарата олмасликдан иборат салбий хусусият. П. вақтинча ҳолат бўлиши ҳам, шахснинг нисбатан барқарор хислати бўлиши ҳам мумкин. П. икки турли бўлиб, бири диққатни умуман ҳеч нарсага қарата олмаслик бўлса, иккинчиси, диққатнинг муайян объект устида кучли тўплантирилиб, бошқа нарсаларга қаратилмаслигидир. П. психопатологик сабабларга кўра келиб чиқиши ҳам мумкин.

РАССУЖДЕНИЕ — мулоҳаза; бирор қондани асослаш ёки мавжуд ҳукмлардан янги хулоса чиқаришга қаратилган тафаккур процесси. Мас., одатда, бирор янги нарсани билиб олиш зарур бўлган пайтларда, бирор масалани таҳлил қилишда ёки бирор ҳукмнинг тўғрилиги кишида шубҳа туғдирган пайтларда содир бўлади.

РАЦИОНАЛИЗМ (лат. *rationalis* — ақлий, оқилона) — рационализм; билиш назариясидаги билимларнинг манбаи ва уларнинг тўғрилигининг мезони ақлдир, деб даъво қилувчи, тафаккурни ҳиссий идрокдан ажратиб қўювчи идеалистик, метафизик оқим. Аслида билимларнинг манбаи ва мезони ҳиссий тажриба, ижтимоий амалиётдир.

РАЦИОНАЛЬНОЕ ПОЗНАНИЕ — рационал (оқилона) билиш; объектив борлиқни билишнинг иккинчи ақлий босқичи. Р. б. ҳиссий билишга асосланиб, билишнинг энг юқори, мукамал босқичи ҳисобланади (қ. **Познание**).

РЕАДАПТАЦИЯ (лат. *re* — бошқатдан, янгидан, *adaptatio* — тўғриланмоқ, тузалмоқ) — реадaptация; руҳий касалликка учраб, махсус даволаш курсини ўтган беморнинг яна меҳнат фаолиятига қайтиши.

РЕАКТИВНОЕ СОСТОЯНИЕ — реактив ҳолат; оғир руҳий азобланиш натижасида пайдо бўладиган психик касалликлар (қ. **Невроз**, **Психоз**, **Психопатия**).

РЕАКТОЛОГИЯ (лат. *re* — қарши, *actio* — ҳаракат, *logos* — таълимот) — реактология; 1922-30 йилларда

совет психологиясидаги, инсон психикасини ташқи қўзғовчиларга нисбатан қайтариладиган реакциялардангина иборатдир деб ҳисобловчи механистик оқим.

РЕАКЦИЯ — реакция; организмнинг муайян ташқи ёки ички қўзғовчиларга нисбатан қайтарадиган жавоб ҳаракати.

РЕАКЦИЯ ПСИХИЧЕСКАЯ — психик реакция; ташқи ёки ички таъсиротга жавоб сифатида пайдо бўладиган ҳар қандай психик процесс. Олдиндан белгиланган сигналга нисбатан қайтариладиган жавоб ҳаракати. Оддий П. р. сингалувчининг маълум бир сигналга (кўрув, эшитув сигнаliga (қайтарадиган оддий ҳаракатидан) аксари кўп ҳаракатидан) иборатдир. Оддий П. р. вақти 100 дан 250 миллисекундгача тебраниб туради.

РЕАЛЬНОСТЬ (лат. *realis* — моддий) — реаллик; инсон онгидан ташқари мавжуд бўлган объектив воқелик.

РЕАЛЬНОСТЬ ВООБРАЖЕНИЯ — хаёлийнинг реаллиги; онгимизда объектив воқеликка тўғри келадиган ёки амалга оширилиши мумкин бўлган нарса ва ҳодисаларнинг образларини яратишдан иборат хаёл сифати. Х. р. шахснинг билим ва тажрибаларига, ақлий тараққиёт даражасига, айниқса тафаккурнинг ижобий сифатларига боғлиқдир.

РЕГРЕСС НАВЫКОВ (лат. *regressus* — қайтиш, орқага ҳаракатланиш) — малакаларнинг регресси; маълум бир фаолият соҳасида ҳосил қилинган малакаларнинг бирор сабабга кўра, кўп вақт амалда ишлатилмаганлиги натижа-сида аста-секин сўнишидан иборат қонун. М. р. нинг физиологик асоси ички шартли тормозланиш ёки бош миш қобиғидаги муваққат нерв боғланишларининг йўқола бо-ришидир. М. р. вақтга, шахснинг ёши, саломатлиги, индивидуал хусусиятларига, малаканинг мураккаблик даража-сига ва бошқа факторларга боғлиқдир.

РЕЗОНЕРСТВО (фр. *raisonneur* — сафсата) — насиҳат-гўйлик; нутқда узундан-узоқ, зерикарли, жонга тегадиган қуруқ насиҳатомуз ибораларни ишлатишга доимий мойил-ликдан иборат салбий ақл сифати ёки характер хислати.

РЕКОНСТРУКЦИЯ ПРЕДСТАВЛЕНИЙ — тасаввурларни қайта тиклаш; хаёл образларини яратишда онгимиздаги мавжуд хотира образларини ҳосил бўлаётган янги тасаввурларнинг мазмунига мос ҳолда қайта ишлашдан иборат ақл процесси. Т. қ. т. кўпинча ижодий хаёл процессида намоён бўлади.

РЕЛИГИОЗНАЯ ПСИХОЛОГИЯ — дин психологияси; тақводорлар психикаси, унинг шаклланиш сабаблари, рўбга чиқиш формалари ҳақидаги фан. Д. п. диндорларнинг тасаввурлари, хаёл ва тушунчалари, турли ҳис-туйғулари, қараш ва эътиқодларининг хусусиятларини ўрганиди, уларни бартараф қилишнинг илмий-атеистик методларини ишлаб чиқади.

РЕЛИГИОЗНОЕ СОЗНАНИЕ — диний онг; тақводорларнинг тасаввур, тушунча, ҳиссиёт, ирода, хатти-ҳаракатлари, дунёқараш, эътиқод ҳамда шахсий хислатлари йиғиндиси; диний психология.

РЕЛИГИОЗНЫЕ ЧУВСТВА — диний ҳислар; тақводорларнинг бирор диний урф-одат ёки эътиқодни бажо келтириш ёки келтирмаслик муносабати билан пайдо бўладиган ёқимли ва ёқимсиз кечинмалари; диний ҳиссиёт.

РЕЛЯТИВИЗМ (лат. *relativus*—нисбий) — релятивизм; инсон билимларининг нисбий характерини рўкач қилиб, объектив оламни билиш мумкинлигини инкор этувчи сохта, субъектив-идеалистик таълимот; ахлоқ ва ахлоқий ҳисларнинг мажбурий нормаларини, социал мезонини инкор қилувчи реакцион буржуа идеологияси.

РЕМИНИСЦЕНЦИЯ (лат. *geminiscentia* — сал-пал эслаш) — реминисценция; зарур пайтда эсга тушмаган ёки аввал упутилган деб ҳисобланган материалнинг кейинчалик эсга тушишидан иборат хотира процесси, вақтинчалик унутуш. Р. нинг сабаби нерв системасининг чарчаши, заҳарланиши ёки шахснинг кучли ҳаяжонланиши ва ҳоказолардан бўлиши мумкин.

РЕПРОДУКТИВНОЕ ВООБРАЖЕНИЕ (лат. *re* — бошқатдан, *productio* — ишлаб чиқариш, маҳсулот) — репродуктив хаёл; бирор нарсани унинг оғзаки тасвири ёки шартли ифодаси чертёж, схема кабилар асосида тасаввур қилишдан иборат хаёл фаолияти; тасаввур хаёлининг бир тури. Р. х. нинг асосий шarti муайян соҳадаги билимлар бўлиб, шахс нарсанинг образини яратишда ўшанга таялади.

РЕПРОДУКТИВНОЕ ТОРМОЖЕНИЕ — репродуктив тормозланиш; ўхшаш элементларга эга бўлган ассоциацияларнинг ўзаро тормозланиши натижасида аввал ўзлаштирилган материалларни эсга туширишнинг қийинлашуви. Мас., аввал ҳосил қилинган рақамлар, ҳарфлар ассоциацияси шу ҳарфлардан тузилган, лекин бошқа рақамлар билан боғланган ассоциацияларнинг тикланишини

тормозлайди. Р. т. хато ўзлаштирилган ҳаракатларни тўғрилашда айниқса яққол кўринади.

РЕПРОДУКЦИЯ — репродукция; онгда мавжуд нарсаларни қайта тиклаш ёки эсга туширишдан иборат хотира процесси.

РЕТЕНЦИЯ — ретенция; хотиранинг идрок қилинган нарса ва ҳодисаларни сақлаб қолиш функцияси (қ. **Сохранение**).

РЕТИКУЛЯРНАЯ ФОРМАЦИЯ (лат. *formatio reticularis* — тўрсимон боғлам) — ретикуляр формация; бош миёна қисмидаги (узунчоқ миёна, Воролиев кўприги, ўрта миёна) нерв ҳужайралари бўлиб, улар ўз тузилишига кўра, қалин тўрли эслатадиган ўсимталарга эгадир. Қўзғовчилар таъсири остида турли рецепторлардан бош миёнага сигналлар олиб борадиган сезувчи нервларнинг ўсимталари Р. ф. га туташган бўлиб, мавжуд сигналлар Р. ф. ни ҳам қўзғайди. Р. ф. да ҳосил бўлган қўзғалиш, ўз навбатида, бош миёна қобиғидаги турли марказларни қўзғайди. Бош миёнадаги қўзғалиш эса Р. ф. нинг фаолиятини ё кучайтиради, ё сусайтиради. Демак, Р. ф. нинг ҳар бир ҳужайраси сезги органларидан кўп сигналлар қабул қилиб олиб, бош миёна ва орқа миёна фаолиятига умумий ҳолда таъсир кўрсатиб туради.

РЕТРОАКТИВНОЕ ТОРМОЖЕНИЕ (лат. *retro*—қайтадан, орқага, *activus* — фаол, ҳаракатчан) — ретроактив (қайта таъсир қилувчи) тормозланиш; муайян материални эсда қолдириш ёки эсга тушириш процессига бевосита ундан кейин келадиган фаолиятнинг салбий таъсири. Р. т. олдинги фаолиятга ўхшаш материаллардан бирортасини эсда қолдириш ёки эсга туширишда айниқса яққол кўринади. Р. т. нинг физиологик сабаби нерв процессларининг салбий индукциясидир.

РЕТРОГРАДНАЯ АМНЕЗИЯ (лат. *retrogradus* — орқага кетувчи, *a*—инкор юклагани, *mneme* — хотира) — ретроград амнезия; илгарги юз берган воқеа ва ҳодисаларни эсда сақлаган ҳолда ҳозир содир бўлган воқеа ва ҳодисаларни унутишдан иборат хотира патологияси. Хотиранинг тикланиши эса унутиш процессига тесқари равишда рўй беради: кейин унутилганлар олдин, олдин унутилганлар кейин эсга туширилади.

РЕФЛЕКС (лат. *reflexus*—акс этиш) — рефлекс; организмнинг ташқи ёки ички қўзғовчиларга нерв системаси орқали қонуний равишда қайтарадиган жавоб реакцияси.

•Рефлекс тушунчаси орқали ташқи ёки ички дунёнинг қандайдир агентининг нерв толалари, нерв хужайралари ва нерв чекка учлари воситасида организмнинг бирор фаолияти билан қонуний боғланиши тушунилади (И. П. Павлов, Пол. собр. соч., 3-т., 1-китоб, 1951, 105-бет).

Р. айрим органларнинг бир-бирига мувофиқ равишда ишлашини ва организмнинг ташқи муҳитга мослашувини ташминлайди (қ. **Безусловный рефлекс**, **Условный рефлекс**, **Рефлекторная дуга**, **Рефлекторное кольцо**).

РЕФЛЕКСОЛОГИЯ — рефлексология; XX аср бошларида рус психологиясидаги табиий илмий оқим бўлиб, унга рус психиатри В. М. Бехтерев асос солган. Р. нинг предмети (ўша вақтдаги субъектив идеалистик психологияга қарама-қарши) бош мия иштирокида содир бўладиган барча турдаги рефлекслардан иборат эди. Р. рефлектор актда унинг учинчи (ҳаракат) қисмига (қ. **Рефлекторная дуга**) кўпроқ эътибор бериб, унинг марказий (психик элементи) қисмини камситган. Шунинг билан Р. онг проблемасини билиб-билмай инкор қилиб қўйган, психологияни психикасиз ўрганиб, механистик хатога йўл қўйган. Бироқ субъектив идеалистик психологияга қарши курашда Р. нинг хизмати катта бўлган.

РЕФЛЕКС «ЧТО ТАКОЕ?» — «бу нима?» рефлекси (қ. **Ориентировочный рефлекс**).

РЕФЛЕКТОРНАЯ ДУГА — рефлекс ёйи; рефлекс процессида нерв қўзғалиши ўтадиган йўл; рефлекс ҳодисаси амалга ошириладиган нерв йўли. Р. ё. уч қисмдан: перифериядан келадиган нерв қўзғалишини марказга элтадиган афферент нервлар, қўзғалишни қабул қилиб олувчи марказ (бош ёки орқа мия), қўзғалишни марказдан ишчи органлар ёки безларга етказувчи эфферент нервлардан иборатдир (қ. **Рефлекторное кольцо**, **Афферентные нервы**, **эфферентные нервы**).

РЕФЛЕКТОРНОЕ ДВИЖЕНИЕ — рефлекс ҳаракат (қ. **Рефлекс**).

РЕФЛЕКТОРНОЕ КОЛЬЦО — рефлекс ҳалқаси; рефлектор актнинг маълум бир қўзғовчига тегишли жавоб қайтариш билангина тамом бўлмасдан, рецепторлар ёки ишчи органлардан муайян ҳаракатнинг қандай бажарилаётганлиги ҳақида марказга акс сигналларнинг келиб туришидан иборат яхлит система (қ. **Обратная афферентация**).

РЕФЛЕКТОРНЫЙ АКТ—рефлектор акт (қ. Рефлекс, Рефлекторная дуга, Рефлекторное кольцо).

РЕЦЕПТОРЫ—рецепторлар; нервларнинг ташқи ёки ички қўзғовчилардан ҳосил бўлган қўзғалишни қабул қилиб олувчи чекка учлари, анализаторларнинг периферия қисми (қ. Экспрорецепторы, Интерорецепторы, Проприо-рецепторы).

РЕЧЕВАЯ АРТИКУЛЯЦИЯ (лат. articulo — дона-дона талаффуз қиламан) — нутқ артикуляцияси; нутқ органларининг нутқ товушларини талаффуз қилиш учун биргаликдаги фаолияти. Ҳар бир товушнинг Н. а. учун нутқ органлари ҳаракатларининг тил муомаласида одат тусига кирган маълум бир системаси (артикуляция базаси) зарур. Артикуляция базаси талаффузнинг тўғрилигини, акс боғлаиш механизмига кўра, назорат қилиб бориш натижасида таркиб топади.

РЕЧЕВОЙ АППАРАТ — нутқ аппарати; нутқ товушларининг ҳосил бўлиши ва уларни талаффуз қилишда иштирок этувчи органлар — нафас органлари йиғиндиси. Н. а. фаолиятида марказдан қочувчи, марказга интилувчи нервлар ҳамда тегишли нутқ-ҳаракат нерв марказлари ҳам қатнашади.

РЕЧЕВОЙ СЛУХ — нутқни эшитиш; одам қулоғининг мавжуд тил фонемаларининг фарқига бориш асосида нутқ товушларини анализ ва синтез қила билиш қобилияти.

РЕЧЕВОЕ ВОЗДЕЙСТВИЕ — нутқ орқали таъсир қилиш; нутқ ёрдамида бошқа кишиларда муайян тасаввурлар, фикр ва тушунчалар, ҳис-туйғулар ҳамда турли ҳаракатлар ҳосил қилишдан иборат нутқ функцияси (қ. Психическое воздействие).

РЕЧЬ — нутқ; кишиларнинг тил воситаси билан алоқа қилишининг тарихан таркиб топган формаси ёки процесси. Н. тил билан тарихий жиҳатдан ҳам, функционал жиҳатдан ҳам боғлиқдир. Тил нутқ фаолиятининг асоси бўлиш билан бирга, кишиларнинг нутқ тажрибасини умумлаштириб, ривожланиб ҳам боради. Н. нинг физиологик асоси иккинчи сигнал системаси — муваққат нерв боғланишларидир (қ. Функции речи, Внутренняя речь, Внешняя речь, Устная речь, Письменная речь).

РЕШИТЕЛЬНОСТЬ — қатъийлик; характернинг ўз вақтида асосли ва қатъий қарорлар қабул қила олиш ва уларни иккиланмасдан ижро этишга киришишдан иборат иродавий хислати. Қ. мураккаб вазиятларда, айниқса

қарорнинг ижроси маълум даражада хавфли бўлган пайтларда яққол намоён бўлади.

РИТОР (юнон. *rhitor* — нотик) — ритор; қадимги юнон ва римликларда нотиқликдан дарс берадиган ўқитувчи; баландпарвоз, лекин кам мазмунли иборалардан тузилган нутқ сўзловчи «нотиқ».

РИТОРИКА — риторика; нотиқлик назарияси; нотиқлик санъати ҳақидаги фан, чиройли, лекин мазмунан камбағал нутқ.

РОТАЦИЗМ (юнон. *rho* — ҳарфлари — «р») — ротацизм; «р» товушини талаффуз қила олмасликдан иборат нутқ камчилиги.

С

САМОВНУШЕНИЕ — ўз-ўзига таъсир кўрсатиш; шахснинг ўзини-ўзи ишонтириш орқали ўзида муайян тасаввур, тушунча, ҳис-туйғулар, дунёқараш, эътиқод ҳамда турли иродавий ҳаракатларни ҳосил қилишдан иборат ақл сифати. Шахсда баъзан рўй берадиган, уни руҳан азоблайдиган шубҳа, муттасил салбий ҳолатларни ва руҳий тушқунлик ҳолатларини баргараф қилишда ў. ў. т. к. нинг аҳамияти каттадир.

САМОВОСПИТАНИЕ — ўз-ўзини тарбиялаш; шахснинг ўз хатти-ҳаракатларини ижтимоий ахлоқ нуқтаи назаридан таҳлил қилиш қобилияти орқали ўзида ижобий характер хислатларини таркиб топтиришга қаратилган фаолияти. Бу қобилият кўпинча бола тараққиётининг ўсмирлик билан илк йигитлик ёши ўртасидаги даврларга тўғри келади. Лекин шахс ў. ў. т. билан онгли ҳаётнинг хоҳлаган даврида шугуллана олиши мумкин.

САМОКОНТРОЛЬ — ўз-ўзини назорат қилиш; шахснинг ўз жисмоний ҳамда руҳий фаолиятиги ўзи онгли равишда назорат қилиб туришидан иборат ижобий сифати. Бу сифат қуйидагича асосий турларга бўлинади: сенсор ў. н. қ. (идрок фаолиятини назорат қилиш), сенсомотор ў. н. қ. (идрок билан ҳаракатларнинг биргаликдаги фаолиятини назорат қилиш). ў. н. қ. малакаларнинг таркиб топишида, ҳаракатдаги хатоларни тузатишда айниқса яққол намоён бўлади.

САМОКРИТИЧНОСТЬ — ўз-ўзини тавқид қилишлик;

шахснинг ўз фаолиятига, қобилият ва хулқ-атвориға танқидий нуқтаи назардан ёндошиши, уларға объектив (холисона) баҳо беришидан иборат ижобий ақл сифати ёки характер хислати.

САМОЛЮБИЕ — шаън (иззат-нафс); шахснинг ўз қадр-қийматини, обрӯ-эътиборини билиши, англашдан иборат ижобий сифати.

САМОНАБЛЮДЕНИЕ — ўз-ўзини кузатиш; шахснинг ўз фикрлари, ҳис-туйғулари ва ҳаракатларини ўзи кузатиши. Идеалистик психология Ҳ. к. ни алоҳида «ички тажриба», «ички кўриш» (интроспекция) йўли билан психикани бевосита билишга ёрдам берадиган бирдан-бир метод деб қарайди. Материалистик психология эса психик ҳодисаларни объектив равишда ўрганишни тан олиб, Ҳ. к. га ёрдамчи метод сифатидагина қарайди (қ. **Интроспективная психология**).

САМООБЛАДАНИЕ — ўзини тута билиш; шахснинг муайян шароитлардаги ориқча фикрлар, ҳис-туйғулар, хатти-ҳаракатлар, айниқса импульсив ҳаракатларни онгли равишда тийиб туриши, ўз фикри, ҳиссиёти ва ҳаракатларини мақсадга мувофиқ равишда йўналтира олишидан иборат иродавий характер хислати.

САМООБРАЗОВАНИЕ — мустақил ўқиш; махсус билим юрти курсини битирмасдан, мустақил ўқиш, ёзиш, айниқса тегишли адабиётларни ўрганиш натижасида савод чиқариш ёки маълумот олиш йўли. М. ў. меҳнаткашларнинг билим олиш имкониятлари чекланган ёки қийинлашган капиталистик мамлакатларда айниқса кенг тарқалган.

САМОСОЗНАНИЕ — ўз-ўзини англаш; одамнинг ўзини шахс сифатида таниши, ўзининг жисмоний ҳамда ақлий қобилиятларини, хатти-ҳаракатлари ва уларнинг мотивларини, атрофдаги борлиққа, ўз-ўзига бўлган муносабатларини англашдан иборат сифати. Ҳ. а. ҳам шахснинг фаолияти процессида тарихан таркиб топиб, унинг жамиятда, коллективда ўз мавқеини билиш ва баҳолаш даражасига ўсиб боради.

САМОСТОЯТЕЛЬНОСТЬ — мустақиллик; шахснинг муайян ақлий, ахлоқий ёки амалий масалаларни ҳал қилишда, айниқса мураккаб вазиятни баҳолаш ва мақсадга мувофиқ йўлни танлашда ўзининг мустақил фикрлари, принциплари ҳамда эътиқодига эга бўлишдан иборат иродавий характер хислати.

САМОСТОЯТЕЛЬНОСТЬ МЫШЛЕНИЯ — тафаккурнинг мустақиллиги; назарий ва амалий масалаларни ўзгаларнинг ёрдамисиз ҳал қилиш қобилиятидан иборат ақл сифати. Т. м. ақлнинг бошқа сифатлари билан узвий равишда боғлиқдир.

САНГВИНИК — сангвиник; сангвиник типдаги темпераментга эга бўлган шахс; С. одамлар серҳаракат, тез таъсирланувчан бўладилар, бирор фаолиятга ғайрат билан киришиб, тез совуб кетишлари ҳам мумкин.

САНГВИНИЧЕСКИЙ ТЕМПЕРАМЕНТ (лат. sanguis — қон, temperamentum қисмларнинг зарурий нисбати) — сангвиник темперамент; шахснинг тез, кучли, лекин боқарор эмоционал қўзғалувчанлиги ва психик процесслари билан сифатланадиган индивидуал хусусияти. С. т. нинг физиологик асосини нерв фаолиятининг кучли, мумозанатли ва чаққон типи ташкил қилади (қ. Сангвиник, Типы высшей нервной деятельности).

СЕБЯЛЮБИЕ — худбинлик; фақат ўз шахсий манфаатларини кўзлаб, бошқаларнинг, айниқса жамият манфаатлари билан ҳисоблашмасликдан иборат салбий характер хислати.

СЕКСУАЛЬНАЯ ПСИХОЛОГИЯ (лат. Sexualis — жинсий, шахвоний) — жинсий психология. Бу фан ҳозирги буржуа психологиясининг бир тармоғи бўлиб, шахснинг сексуал ҳислари ва сексуал майлини ўрганиб билан боғлиқдир (қ. Сексуальное влечение, Сексуальность, Сексуальные чувства).

СЕКСУАЛЬНОЕ ВЛЕЧЕНИЕ — сексуал майл; С. м. икки жинснинг бир-бирига майл қўйиши, қўшвилиши, қўнайиши билан боғлиқдир. С. м. одатда бевосита жинсий инстинкт билан боғлиқ бўлади. Тўла ифодаланган С. м. болаликда куртак тариқасида кўринади ва жинсий этилиш бўлгандагина тўла ифодаланиши мумкин. С. м. тарбия таъсирида ўзгаради.

СЕКСУАЛЬНОСТЬ — шахвонийлик; жинсий ҳаётга ҳаддан ташқари ҳирс қўйишдан иборат салбий одат ёки характер хислати; жинсий эҳтирос. Ш. турли психик касалликлар ватижасида келиб чиқадиган психопатологик ҳолат бўлиши ҳам мумкин.

СЕКСУАЛЬНЫЕ ЧУВСТВА — шахвоний ҳислар; жинсий эҳтиёж ва қизиқишнинг қопдирилиши ёки қондирилмаслиги мумоабати билан рўй берадиган ёқимли ҳамда ёқимсиз кечималар.

СЕНСАЦИЯ (лат. *Sensatio* — сезги) — Сенсація; маълум бир ҳодиса, хабар муносабати билан жамоатчилик онгида ҳосил бўлган кучли таассурот; жамоатчиликда шов-шув, кенг қизиқиш ҳосил қилувчи ҳодиса, хабар.

СЕНСИБИЛИЗАЦИЯ ОРГАНОВ ЧУВСТВ (лат. *Sensibilis* — сезувчи) — сезги органларининг сенсibiliзацияси; маълум бир қўзғовчининг таъсир этиши натижасида сезги органлари сезгирлигининг ортишидан иборат қонуният. Мас., енгил мускул ҳаракати, юзни совуқ сув билан, кучсиз товуш қўзғовчилари кўрув органларининг сезгирлигини орттиради (қ. **Органов чувств взаимодействие**).

СЕНСОМОТОРНАЯ КООРДИНАЦИЯ (лат. *sensus* — сезги, *motor* — ҳаракатлантирувчи, *coordinatio* — мослашиш) — сенсомотор координация; фаолият процессида идрок ва турли ҳаракатларнинг бир-бирига уйғунлашуви, мослашуви, фаолиятнинг сенсор ва мотор компонентларининг ўзаро уйғунлашуви.

СЕНСОРНАЯ КУЛЬТУРА — сенсор маданият; нарса ва ҳодисаларни режали, изчил, тўлиқ, аниқ ҳамда тез идрок қила билиш қобилияти (қ. **Наблюдательность**).

СЕНСОРНАЯ ЧУВСТВИТЕЛЬНОСТЬ — сенсор сезгирлик; эмоционал сезгирликдан фарқ қилувчи кўрув, эшитув, ҳид, маза, мускул-ҳаракат каби сезгирликлар (қ. **Чувствительность**).

СЕНСОРНОЕ ВОСПИТАНИЕ — сенсор тарбия; ақлий тарбиянинг сенсор процессларни (сезги, идрок, тасаввурларни) мақсадга мувофиқ равишда ривожлантириш ва мукамаллаштиришдан иборат бир тури. Мас., музика ва тасвирий санъат, фаолиятнинг сенсор асосларини ҳосил қилиш ва ривожлантириш.

СЕНСОРНЫЙ ГОЛОД — сенсор очлик; бир хил, ўзгармас ҳаёт шароитида кўп вақт яшаш натижасида сезги, идрок ва тасаввурлар орқали олинандиган таассуротларнинг етишмаслигидан иборат руҳий ҳолат; таассурот тапқислиги ҳолати. С. о. айниқса узоқ муддатли космик машқлар ёки училар даврида яққол намоён бўлади. Муттасил С. о. шахсни оддий зеркиш ҳиссидан оғир руҳий касалликларгача олиб келиши мумкин (қ. **Информационный голод**).

СЕНСОРНЫЙ УСЛОВНЫЙ РЕФЛЕКС — сенсор шартли рефлекс; организмнинг шартли қўзғовчининг таъсирига сезгирликнинг ўзгариши билан жавоб қайтариши. Мас., агар қоронғига кўниктирилган кўзга ёруғлик бериш маъ-

лум бир индеферент қўзғовчи, айтайлик, товуш билан бирга амалга оширилса, кейинчалик фақат шу ёруглиқнинг ўзи кўрув сезгирлигини ўзгартира (насайтира) бошлайди.

СЕНСУАЛИЗМ (лат. *sensus* — сезги ҳис қилиш) — сезуализм; сезгиларнинг билишнинг бирдан-бир манбаи эканлигини тан олувчи фалсафий оқим. Бироқ С. ни икки хил тушувиш мумкин: агар сезгилар объектив борлиқнинг акси деб қараладиган бўлса, С. илмий материалистик хулоса келиб чиқади; агар сезгилар объектив реалликдан ажратиб олиниб, онгнинг соф субъектив ҳолати деб қараладиган бўлса, С. сохта, ғайри илмий ёки субъектив идеалистик хулосаларга олиб келади.

СЕНТИМЕНТАЛИЗМ (фр. *Sentimentalisme* — сезувчанлик) — сентиментализм; сенсор сезгирликдан фарқ қилувчи ҳаддан ташқари эмоционал сезгирлик, нарса ва ҳодисаларга ўта эмоционал (сентиментал) муносабатда бўлиш.

СЕНТИМЕНТАЛЬНОСТЬ — сентименталлик; ақл ва продадан ҳам кўра ҳиссиётга ҳаддан ташқари берилувчанликдан иборат салбий характер хислати; онг компонентлари бўлган ақл, ҳиссиёт ва прода ўртасидаги мувозанатнинг бузилиши (қ. **Сентиментализм**).

СЕТЧАТКА ГЛАЗА — кўзнинг тўр пардаси; кўз соққасининг ёруглиқ ва ранглари сезувчи хужайраларга, таёқчалар ва кўзчаларга эга бўлган пардаси; кўрув нервларининг чекка учлари; рецепторлар жойлашган парда.

СЕЧЕНОВСКОЕ ТОРМОЖЕНИЕ — Сеченов тормозланиши; 1862 йили Сеченов томонидан очилган кашфиёт бўлиб, юқориги марказларнинг, хусусан кўрув нервини тош тузи кристалли билан қўзғатиш натижасида бақа орқамиа рефлексининг тормозланишидан иборат. Бу эксперимент марказий нерв системасида тормозланиш процесси мавжудлигини исбот қилган.

СИГМАТИЗМ (юнон. «сигма» — Σ ҳарфининг номини билдиради) — сигматизм; с, з, ц, ш, ж, ч товушларини нотўғри талаффуз қилишдан иборат иутқий камчилик.

СИГНАЛЬНЫЕ СИСТЕМЫ — сигнал системалари; организмга бирор воқеанинг содир бўлишидан сигнал (хабар) берувчи, яъни огоҳлантирувчи шартли қўзғовчилар системаси. Агар хабар конкрет нарсалардан иборат қўзғовчилар ёрдамида берилса, бу ҳайвонларга ҳам, инсонга ҳам хос бўлган биринчи сигнал системаси бўлади. Агар

хабар умумлаштирилган конкрет сигналларнинг патижаси—сўз орқали берилса, бу фақат инсонга хос бўлган иккинчи сигнал системасидир (қ. Первая сигнальная система, Вторая сигнальная система).

СИГНАЛЬНОЕ ЗНАЧЕНИЕ УСЛОВНЫХ РЕФЛЕКСОВ — шартли рефлексларнинг сигнал аҳамияти (қ. Сигнальные системы, Условный рефлекс).

СИЛА ВОЛИ — ирода кучи; шахснинг ўз олдига қўйган мақсадининг аниқлиги, уни амалга ошириш учун интилиши, мақсад йўлида маълум бир қарор қабул қилиш тезлиги ва уни ўз вақтида ижро этиши билан белгиланадиган ирода сифати; қийинчиликларни бартараф қилишда намён бўладиган шахсий сифат.

СИЛА НЕРВНОЙ СИСТЕМЫ — нерв системасининг кучи; нерв системасининг нерв ҳужайраларидаги физиологик моддаларнинг запас миқдори билан ва кучли қўзғовчиларга «бардош бера олиш» қобилияти билан белгиланадиган функционал хусусияти (қ. Сила нервных процессов).

СИЛА НЕРВНЫХ ПРОЦЕССОВ — нерв процессларининг кучи; бош мия қобигипинг нерв ҳужайраларининг иш қобилияти чегараси билан сифатланадиган функционал хусусияти. Н. п. к. миқдор жиҳатидан нерв ҳужайралари химиявий тормозланишга ўтмасдан бардош бера оладиган максимал қўзғовчи билан белгиланади. «Н. п. к.» тушунчаси қўзғалиш процессига ҳам, тормозланиш процессига ҳам тааллуқлидир.

СИМВОЛИЗМ (юнон. Symbolon — белги, нишон) — символизм; сезгилар объектив воқеликдаги нарса ва ҳодисаларнинг акси, нусхаси эмас, балки улар ҳақидаги шартли белгилардир, деб таъкидловчи субъектив идеалистик фалсафий оқим. С. ни ўз вақтида В. И. Ленин қаттиқ танқид қилиб, унга қарши ўзининг инъикос назариясини илгари сурди (қ. Ленинская теория отражения, Ленинское определение ощущения).

СИМПАТИЧЕСКИЕ НЕРВЫ — симпатик нервлар; орқа миянинг кўкрак ва бел қисмидан чиқадиган вегетатив нерв толалари. С. н. ички органлар фаолиятини, айниқса ҳиссиётни бошқаришда актив роль ўйнайди.

СИМПАТИЯ (юнон sympatheia — раҳмдиллик) — симпатия; бирор нарсага ёки шахсга нисбатан ички мойиллик, ишончдан иборат эмоционал ҳолат; майл, ҳамдардлик.

СИМУЛЯЦИЯ (лат. *simulatio* — муғомбирлик) — симуляция; атрофдагиларни алдаб ишонтириш учун ўзини сохта ҳолатга (мас., беморликка, ақлдан озганликка) солишдан иборат ясама хулқ формаси; характернинг салбий хислати.

СИНЕСТЕЗИЯ (юнон. *sineisteses* — биргаликда сезиш) синестезия; муайян қўзғовчининг маълум бир сезги органига таъсир қилиб, фақат шу сезги органи учун хос бўлган сезгинигина эмас, балки бошқа сезги органи учун хос бўлган қўшимча сезги ёки тасаввурни ҳам ҳосил қилишидан иборат ҳодиса. Бундай қўшимча ҳосил бўлган сезгилар ва тасаввурлар кўрув, эшитув, ҳид ва бошқа соҳаларга хосдир. С. нинг кўпроқ тарқалган формаси рангдор бишитиш, яъни маълум бир музика товушини сезиш билан бирга, шунга монанд бўлган кўрув тасаввурининг (муайин рангнинг) ҳосил бўлишидир. С. ҳодисаси физиологик жиҳатдан анализаторларнинг ҳаддан ташқари кучли ўзаро таъсир этишидир. С. ҳодисаси, мас., композиторлар П. А. Римский-Корсаков ва А. Н. Скрябинларда учраган.

СИНТЕЗ (юнон. *synthesis* қўшиш, бирлаштириш) — синтез; фикр объекти ҳисобланган нарса ва ҳодисаларнинг таркибий қисмлари, сифат ҳамда хусусиятларини фикран ёки амалий равишда бир бутун қилиб қўшишдан иборат бўлган ақлий операция. Мас., нарса ва ҳодисаларнинг муҳим белгилари қўшилишидан яхлит бир тушушча ҳосил бўлади. С. тафаккур ҳамда хаёлнинг ижодий фаолиятини ташкил қилади. С. бевосита анализ билан ва умумлаштириш, таққослаш, системалаштириш каби ақлий операциялар билан боғлиқдир.

СИСТЕМА ПСИХОЛОГИЧЕСКИХ НАУК — психология фанлари системаси; психологиянинг тараққиёти, психологияга доир кашфиётларнинг турли фаолият соҳаларидаги аҳамияти муносабати билан, умумий психологиядан ажралиб чиққан ягона психология фанини ташкил қилувчи унинг мустақил соҳалари. Мас., болалар психологияси, педагогик психология, ёш психологияси, спорт психологияси ва бошқалар.

СИСТЕМАТИЗАЦИЯ (юнон. *systema* — қисмлардан ташкил топган бутун нарса) — системалаштириш; фикр объекти ҳисобланган нарса ва ҳодисаларни замон, макон ва мантиқ жиҳатдан маълум тартибда жойлаштиришдан иборат ақлий операция. Мас., тарихий воқеаларни хронологик тартибда жойлаштириш.

СИТУАТИВНАЯ РЕЧЬ (фр. situation—вазият, ҳолатлар йиғиндиси) ситуатив нутқ; суҳбатдошлар учун аниқ бўлган вазият даъват этган фикр олишув процесси. С. н. да ҳам, ички нутқдаги сингари, кўпинча гапларнинг эгаси эмас, балки кесимп ёки иккинчи даражали булақларидан бири айтилади, чунки бунда фикр нима ҳақида бораётганлиги суҳбатдошларга маълум бўлади. Мас., бекатда автобус кутиб турган кишилар «Келдими?», «Кўндан бери кутасизларми?», «Келиб, кетиб қолган бўлса-я?» қабилида фикр олишув. Бунда гап фақат автобус ҳақида бораётганлиги ҳаммага маълум.

СКЕПТИЦИЗМ (юнон. skepsis — қайтадан кўриб чиқиш) — скептицизм; ҳар қандай билишнинг аниқ эмаслигини таъкидловчи, объектив ҳақиқатнинг мавжудлигига шубҳаланувчи фалсафий оқим; ҳамма нарсага шубҳа билан қараш, ҳеч кимга ишонмасликдан иборат салбий характер хислати.

СКЛОННОСТЬ — мойиллик; шахснинг муайян фаолият тури билан шуғулланишга доимий интилишидан иборат индивидуал хусусият. Мас., музикага М., илмий текшириш ишларига М. ва ҳоказо. М. шахснинг қизиқишлари ва қобилияти билан узвий равишда боғлиқ бўлиб, бу қизиқиш ва қобилиятнинг таркиб топиши учун маълум даражада асос бўлиши ҳам мумкин.

СКОРОСТЬ ЗАБЫВАНИЯ — унутуш тезлиги; шахснинг муайян материални эсда қолдириш билан эсга тушириш ўртасида ўтган вақт бирлиги билан белгиланадиган индивидуал хотира хусусияти. У. т. материалнинг амалда такрорланишига, шахснинг касби, қизиқиши, ёши ва индивидуал хусусиятларига боғлиқ У. т. хотиранинг сифат кўрсаткичидир. Эсда қолдирилган материал қанчалик секин унутилса, хотира шунча сифатли бўлади.

СКОРОСТЬ ЗАПОМИНАНИЯ — эсда қолдириш тезлиги; шахснинг муайян материални ядрок қилиш билан эсда қолдириш ўртасидаги вақт бирлиги билан белгиланадиган индивидуал хотира хусусияти. Э. қ. т. шахснинг қизиқишига, қобилият ва истеъдодига, билим даражасига, ёшига ва бошқа индивидуал хусусиятларига боғлиқ. Э. қ. т. хотиранинг сифат кўрсаткичидир. Маълум бир материал қанчалик тез эсда қолдирилса, хотира шунча сифатли ҳисобланади.

СКОРОСТЬ МЫШЛЕНИЯ — тафаккур тезлиги; маълум бир назарий ёки амалий масалани узил-кесил ҳал

қилиш учун кетган вақт бирлиги билан белгиланадиган ақл сифати. Бу вақт қанчалик оз бўлса, тафаккур шунча сифатли ҳисобланади.

СКОРОСТЬ ПРОВЕДЕНИЯ НЕРВА — нервнинг ўтқини тезлиги; нерв қўзғалиши ёки импульсининг нерв тоалари бўйлаб қиладиган ҳаракат тезлиги. Одамда Н. ў. т. ўртача 123 мил. сек. ни ташкил қилади.

СКОРОСТЬ РЕАКЦИИ — реакция тезлиги; сезги органларимизга қўзғовчининг таъсир этиши билан унга тоғишли жавоб ҳаракатининг қайтарилиши ўртасида ўтган вақт бирлиги билан ўлчанадиган индивидуал хусусият (қ. **Реакция психическая**).

СКРОМНОСТЬ — камтарлик, шахснинг атрофдаги кишилар билан оддий муомалада, ўзига танқидий муносабатда бўлиши, ўзгаларни ҳурмат қилиши, мақтанмаслиги каби бир қанча ижобий сифатлари билан белгиланадиган ихлоқий характер хислати. К. кишининг умуман ҳулқида; ҳаракатларида, нутқида, ҳатто кийинишида ҳам ифодаланади.

СКУКА — зеркиш; бир хил, ўзгармас ҳаёт шароитларида таассуротларнинг етишмаслиги, кўникмаган вазиятда муттасил яшашдан, ёки муайян эҳтиёж ва қизиқишларнинг қондирилмаслигидан келиб чиқадиган ёқимсиз кечинмалар билан сифатланадиган салбий эмоционал ҳолат (қ. **Информационный голод, Сенсорный голод**).

СЛАБОВОЛИЕ — иродаси бўшлик; шахснинг бирор фаолият турини бажариш учун ўзини мажбур қила олмаслик ёки ўз ҳаракатларини ўз мақсадларига бўйсундира олмасликдан иборат салбий характер хислати. И. б. психопатологик ҳолат бўлиши ҳам мумкин. (қ. **Абулия, Безволие**).

СЛАБОУМИЕ — ақли заифлик; бош мианинг етарли ривожланмаслиги, баъзи бир психик касалликлар ва мианинг органик зарарланиши натижасида ақлий қобиллятларнинг кескин пасайишидан иборат психопатологик ҳолат (қ. **Олигофрения, Деменция**).

СЛАБОХАРАКТЕРНОСТЬ — характери бўшлик; мустақиллик, танқидийлик, қатъийлик каби ақлий ҳамда продавий сифатлардан маҳрум бўлган индивидуал хислат.

СЛАБЫЙ ТИП — кучсиз тип; нерв системасининг арзимаган ёки минимал қўзғовчилар таъсирига ҳам бардош бера олмасдан, ҳимоявий тормозланишга ўтишидан иборат сифат кўрсаткичи (қ. **Сила нервной системы**).

СЛЕПОГЛУХОНЕМОТА — кўр-кар-соқовлик; кўриш, эшитиш ва нутқ қобилиятига эга бўлмаслик; бу қобилиятнинг қисман ёки тўлиқ йўқолишидан иборат нуқсон. К. ви махсус ташкил қилинган таълим-тарбия ёрдамидагина маълум даражада «бартараф» қилиш мумкин (қ. **Компенсация функций**).

СЛЕПОТА — кўрлик; кўриш қобилиятининг тўлиқ ёки қисман йўқолишидан иборат нуқсон. Махсус ташкил қилинган таълим ёрдамида кўрув функциясини маълум даражада «тиклаш» мумкин (қ. **Компенсация функций**).

СЛОВЕСНОЕ ВНУШЕНИЕ — сўз орқали таъсир кўрсатиш; сўз ёрдами билан бошқа кишиларда хоҳлаган ҳолат, фикр, ҳис-туйғулар ёки ҳаракатларни ҳосил қилишдан иборат нутқ функцияси (қ. **Внушение, Гипноз, Психическое воздействие, Раппорт**).

СЛОВЕСНО-ЛОГИЧЕСКАЯ ПАМЯТЬ — сўз-мантиқ хотираси; муайян фикрларни, фикрлар ва сўзлар ўртасидаги мантикий боғланишларни эсда қолдириш, мустаҳкамлаш ва эсга туширишдан иборат, фақат инсонларга хос бўлган (образ, эмоционал ва ҳаракат хотиралари ҳайвонларга ҳам хосдир) хотира тури. С. м. х. кўпроқ тафаккур, айқиқса абстракт тафаккур билан боғлиқдир.

СЛОВА — сўз; тилнинг муайян маъно аплтаувчи асосий воситаларидан бири, тушунчалар ҳосил бўлишининг зарур шарт, воситаси ва тушунчанинг моддий ифодаси. С. билан тушунча ўзаро узвий равишда боғлиқдир. Лекин С. билан тушунча айнан бир-бирига тенг эмас. Конкрет шароитга қараб С. билан тушунча ўртасидаги муносабат турлича бўлиши мумкин. Баъзан тушунча билан сўзнинг маъноси тўғри келади, баъзида эса С. нинг маъноси тегишли тушунчадангина иборат бўлиб қолмай, унга ҳис-туйғулар ҳам кириши мумкин. Мас., «жонинам» С. п. «жон» тушунчаси билан бирга шахснинг маълум вақтдаги ҳолатини, кайфиятини, интилишларини ҳам ифодалайди. Демак, бу ўринда С. нинг маъноси тушунчадан кенг бўлади. Шунингдек, С. нинг маъноси тегишли тушунчанинг мазмунидан тор бўлиши ҳам мумкин. Мас., «юлдуз» деган умумий С. нинг маъноси «юлдуз» деган илмий тушунчанинг мазмунидан тордир.

СЛОЖНОЕ МЫШЛЕНИЕ — мураккаб тафаккур; муайян масалани тафаккур операцияларидан фойдаланиб, атрофлича мулоҳаза юритиб, бир қанча вақт давомида, босқичма-босқич ҳал қилишдан иборат ақл фаолияти.

М. т. илмий-техникавий, ижодий ишларда яққол кўринадди. М. т. процесси ойлаб, йиллаб ҳам чўзилиши мумкин.

СЛОЖНОСТЬ ВОСПРИЯТИЯ — идрокнинг мураккаблиги; нарса ва ҳодисаларни идрок қилишда сезги турлари, хотира, хаёл, диққат, нутқ, тафаккур, ҳиссиёт, дунёқараш, эътиқод, қизиқиш кабилар шунингдек, шахснинг билим ва тажрибаларининг иштирок этишидан иборат идрок хусусияти.

СЛУХ — эшитиш; атрофдаги муҳитда рўй бераётган товуш тўлқинларини бир-биридан фарқлантириш; товуш тўлқинларини акс эттириш.

СЛУХОВАЯ АДАПТАЦИЯ — эшитиш адаптацияси; эшитиш анализаторининг товуш тўлқинларининг кучига мослашуви натижасида эшитув сезгирлигининг ўзгаришидан иборат қонуният. Мас., ишлаб турган моторли дастгоҳга яқинлашган одам дастлаб уни бошқариб турган ишчининг гапларини яхши эшитмайди, кейинчалик қулоқнинг товуш кучига мослаша бориши натижасида аста-секин аниқ эшита боради.

СЛУХОВАЯ ПАМЯТЬ — эшитиш хотираси; товуш қўзғовчиларини сезиш, идрок қилиш натижасида ҳосил бўлган эшитиш образларини эсда қолдириш, мустаҳкамлаш ва эсга туширишдан иборат хотира тури. Э. х. асосан кўзи ожиз кишиларда ва музикачиларда кучли ривожланган бўлади.

СЛУХОВОЕ ВОСПРИЯТИЕ — эшитув идроки; эшитув анализаторига бевосита таъсир этаётган товуш тўлқинларининг комплексини яхлит акс эттиришдан иборат идрок тури.

СЛУХОВОЕ ОЩУЩЕНИЕ — эшитиш сезгиси; сезув анализаторига бевосита таъсир этаётган шовқинли ҳамда музикали товуш тўлқинларининг алоҳида белги ва сифатларини акс эттиришдан иборат сезги тури.

СЛУЧАЙНОСТЬ — тасодиф; маълум бир шароитда рўй бериши ҳам, рўй бермаслиги ҳам мумкин бўлган ҳодиса.

СЛУЧАЙНЫЙ ПРИЗНАК — тасодикий белги; муайян нарса ва ҳодисага хос бўлиши ҳам, хос бўлмаслиги ҳам мумкин бўлган белги.

СМЕЛОСТЬ — жасурлик; шахсий ҳаёт учун хавф-хатарли бўлган ҳаракатларни қатъийлик билан ва оқилона бажаришда ифодаланадиган характер хислати. Ж. нинг бир формаси дадил курашдир.

СМЕШЕНИЕ ЦВЕТОВ — ранг аралашмаси (қ. Закон смешения цветов).

СМЫСЛОВОЕ ЗАПОМИНАНИЕ — маъносига тушуниб эсда қолдириш; идрок қилинган материалнинг мазмуни тушуниб, унинг аҳамиятини ва айрим қисмлари ўртасидаги сабаб ҳамда оқибат боғланишларини англаган ҳолда эсда қолдиришдан иборат хотира процесси (қ. Слово-весно-логическая память, Произвольное запоминание).

СНОВИДЕНИЕ — туш кўриш; ухлаб ётган одам бош мия ярим шарлари қобиғидаги баъзи нерв марказлари фаолияти натижасида уйқу вақтида ҳосил бўладиган маълум даражадаги аниқ образлар. Т. к. бош мия ярим шарлари қобиғидаги баъзи марказларнинг қисман тормозланиши натижасида рўй беради. Т. к. мазмуни шахснинг эҳтиёж ва қизиқишларига, ҳаёт шароитларига, касби, дунёқарашига, айниқса уйқу процессида организмга маълум даражада таъсир қилиб турган қўзғовчиларга боғлиқдир. Т. к. да нерв процессларининг мусбат индукцияси алоҳида ўрин тутади, чунки қисман тормозланган ёки қўзғолган туш кўриш нерв марказлари бошқа марказларнинг тормозланиши ҳисобига рўй беради.

СОДЕРЖАНИЕ ПАМЯТИ — хотиранинг мазмуни; вақт ўтказиб эсда қолдирилган нарса ва ҳодисалар, фикрлар, ҳис-туйғулар ҳамда ҳаракатлар йигиндисидан иборат хотира хусусияти (қ. Отероченное воспроизведение).

СОДЕРЖАНИЕ ПОНЯТИЯ — тушунчанинг мазмуни тушунчанинг муҳим белгиларини, сифатларини акс эттирувчи ҳукмлар системаси ёки йигиндиси.

СОДЕРЖАТЕЛЬНОСТЬ МЫШЛЕНИЯ — тафаккурнинг мазмундорлиги; фикр объекти ҳисобланган нарса ва ҳодисалар ҳақидаги чин ҳукмлар ҳамда тушунчалар йигиндиси билан ифодаланадиган ақл сифати.

СОЗНАНИЕ — онг; объектив воқеликни акс эттиришнинг юксак, фақат инсонга хос бўлган формаси; юксак даражада ташкил топган материя — инсон миясининг воқеликни сезги, идрок, хотира, хаёл, тафаккур каби формаларда акс эттириш қобилятига эга бўлган хусусияти. О. психологик жиҳатдан учта асосий компонентдан — ақл, ҳиссиёт, продадан иборатдир. Ақл шахснинг билиш процессини, ҳиссиёт воқеликка ва ўз-ўзига бўлган муносабатни, прода эса активлик даражасини белгилайди.

СОЗНАТЕЛЬНЫЕ ДЕЙСТВИЯ — онгли ҳаракатлар; инстинктив, импульсив ҳамда автоматлашган ҳаракатлар-

дан фарқ қиладиган, олдинда белгиланган мақсадга мувофиқ асабий ҳамда продавий куч сарфлаш орқали бажариладиган ҳаракатлар (қ. **Волевые действия, Произвольные действия**).

СОЛИПСИЗМ (лат. solus — ягона, бирдан-бир, ipse ўзим) — солипсизм; бирдан-бир реаллик деб фақат ўзининг «мен»ини, яъни ўз-ўзини англашини ёки индивидуал онгни тан олиб, ташқи дунёнинг мавжудлигини инкор қилувчи субъектив идеалистик фалсафий оқим.

СОМНАМБУЛИЗМ (лат. somnus — уйқу, ambulare — юрмоқ, сайр қилмоқ) — сомпамбулизм; одамнинг уйқу ҳолатида бўлатуриб, ўрнидан туриб юриши, ҳатто баъзи ҳаракатларни тартибли ва изчил бажаришиндан иборат касаллик; уйқуда юриш. С. га учраган киши баъзан уйқу ҳолатида одатдан ташқариги, мавжуд шароитга тўғри келмайдиган ҳаракатларни ҳам бажариб, яна бемалол ўрнига бориб ётиши ҳам мумкин, лекин С. ҳолатидаги киши ўзининг қилган ишларини эслай олмайди. С. кўпроқ эпиплепсия, истерия касалликларида учрайди.

СОН — уйқу; организмнинг вақти-вақти билан рўй берадиган, нисбатан ҳаракатсиз ҳолати бўлиб, бунда онг билан ташқи муҳит ўртасидаги алоқа маълум даражада узилади. И. П. Павлов таълимотига кўра, У. бош миё қобитининг барча ҳужайралари ва қобит ости қисмларига тарқалган тормозланиш процессидир. У. ҳолатида нерв ҳужайралари организмнинг бедор ҳолатида сарфлаган потенциал энергиясини қайтадан тушлайди, демак, тегишли психик ҳодисалар ўзининг фуқционал қобилиятини тиклайди. У организмнинг ҳимоявий хусусиятларидан биридир.

СОН ГИПНОТИЧЕСКИЙ — гипнотик уйқу: гипнозчи томонидан гипноз қилинувчи кишида ёки ҳайвонда ҳосил қилинган сунъий уйқу. Г. у. да миё пўстининг фаолияти маълум даражада сусайса ҳам, ташқи муҳит билан қисман алоқада бўлиб туради (қ. **Гипноз**).

СОН КАТАЛЕПТИЧЕСКИЙ (юнон. katalopsis — тутиб қолиш, тутқаноқ) — каталептик уйқу; миё пўстининг тормозланиши натижасида гавданинг ва айрим аъзоларининг ихтиёрий ҳаракатлар қилиш қобилиятини йўқотиб, қотиб қолиши. К. у. летаргия, истерия каби психик касалликлар ҳамда гипноз вақтида рўй беради.

СОН МОНОФАЗНЫЙ — монофазали уйқу; суткасига бир маротаба ухлаш. М. у. аксарият кишиларнинг одатига айланиб қолган.

СОН ПОЛИФАЗНЫЙ — полифазали уйқу; сутка да-
вомида бир неча марта ухлаш. П. у. кўпинча ёзда, кун
узайган пайтларда рўй беради (қ. Сонливость).

СОНЛИВОСТЬ — уйқучилик; сутка давомида бир не-
ча марта ёки ҳаддан ташқари кўп ухлаш одати.

СОННОЕ СОСТОЯНИЕ — уйқу ҳолати; организмнинг
бедор ҳолатидан тубдан фарқ қилган, нисбатан ҳаракат-
сиз ҳолати (қ. Бодрствующее состояние, Сон).

СООБРАЗИТЕЛЬНОСТЬ — зеҳни ўткирлик, фаросат-
лилиқ; янги ёки мураккаб назарий ҳамда амалий масала-
ларни ҳал қилишнинг тўғри йўлларини тез топа олишдан
иборат ақл сифати.

СОСРЕДОТОЧЕННОСТЬ ВНИМАНИЯ — диққатнинг
тўпланганлиги; диққатнинг муайян объектлар доирасида
тез ҳамда кучли тўплана олишдан иборат хусусияти. Диқ-
қат объектларининг доираси қанчалик тор бўлса, у шун-
чалик кучли марказлашган бўлади.

СОФИЗМ (юнон. sophisma — уйдирма, айёрлик) — со-
физм; тафаккур процессида икки маъноли тушунчаларга
асосланган ҳодисаларнинг алоҳида томонларини ажратиб
олиб, атайлаб хато қурилган, ҳақиқат деб айтиладиган
мулоҳазалар.

СОХРАНЕНИЕ — эсда сақлаш; бош мия ярим шарла-
ри қобигининг пластиклик хусусиятига кўра, идрок қи-
линган нарса ва ҳодисалар образларининг, изсиз йўқолиб
кетмай, онгимизда сақланиб қолишидан иборат хотира
процесси.

СОЦИАЛИСТИЧЕСКИЙ ГУМАНИЗМ — социалистик
гуманизм (қ. Гуманизм).

СОЦИАЛЬНАЯ ПСИХОЛОГИЯ — ижтимоий психо-
логия; ижтимоий онгнинг турли социал группаларнинг
кайфиятлари, одатлари, эҳтиёжлари ва қизиқишлари би-
лаш сифатланадиган бир томони; ижтимоий психология-
нинг табиати, структураси, ўзгариш қонунлари ва таркиб
топиш йўллари ҳақидаги фан. С. п. нинг предмети шахс-
нинг коллективдаги ҳулқий хусусиятларини, кишилар-
нинг биргаликдаги фаолиятининг психологик хусусиятла-
рини ўрганишдан иборат.

СОЦИАЛЬНАЯ СРЕДА — ижтимоий муҳит; шахс
яшаган шароитлари йиғиндиси; онг тараққиётини белги-
ловчи факторлардан бири.

СОЧУВСТВИЕ — хайрихоҳлик; шахс кечираётган
муайян руҳий ҳолатининг ифодали ҳаракатлар орқали

бошиқа кишиларга ҳам ўтиб, уларда ҳам шунга мос эмоционал кечималарни ҳосил қилишдан иборат руҳий ҳодиса. Мас., азобланаётган ёки бечора одамни кўрганда кишиларда ихтиёрсиз равишда ҳамдардлик, раҳмдиллик ҳисси пайдо бўлади.

СПЕЦИАЛЬНАЯ ПСИХОЛОГИЯ — махсус психология; психологиянинг ақли қолақ, қар, қулоғи вазмин, кўр, кўзи кўрмайдиган, кўр-қар, нуқтада камчилиги бор бола-ларнинг психикасини ўрганадиган кўп тармоқли бўлими.

СПЕЦИАЛЬНАЯ СПОСОБНОСТЬ — махсус қобилият; кишидан муайян фаолият соҳасига доир алоҳида кучга эга бўлган ақл-заковатни, маҳоратни талаб қиладиган қобилият тури. Мас., музика қобилияти, математика қобилияти, рассомлик қобилияти ва ҳоказо.

СПЕЦИФИЧЕСКАЯ ЭНЕРГИЯ ОРГАНОВ ЧУВСТВ — сезги органларининг махсус энергияси (қ. **Закон о специфических энергиях чувств**).

СПИРИТИЗМ (лат. spiritus — руҳ, арвоҳ) — спиритизм; ўлган одамлар, «арвоҳлар», руҳларнинг нариги дунёда яшаниши ва улар билан медиумлар (қ. **Медиум, Медиумизм**) воситачилиги орқали алоқа қилиш мумкинлиги ҳақидаги бемаъни хурофот.

СПИРИТУАЛИЗМ (лат. spiritualis — руҳий, илоҳий) — спиритуализм; объектив реалликни, материянинг бирламчилигини инкор этиб, дунёнинг фақат «илоҳий моҳияти»ни тан олувчи тайри илмий, реакцион фалсафий оқим.

СПИРИТУАЛИСТИЧЕСКАЯ ПСИХОЛОГИЯ — спиритуалистик психология; психикани объектив воқеликнинг акси, миянинг маҳсули эканлигини инкор этиб, илоҳий субстанциянинг намоён бўлишидир деб даъво қилувчи, тириклар билан ўлганлар ўртасида алоқа боғлаш «мумкин»лигини тарғиб қилувчи идеалистик психологиянинг бир тури (қ. **Медиумизм, Спиритизм, Спиритуализм**).

СПОКОЙНЫЙ ТИП — осойишта тип; нерв системасининг қўзғалиш ва тормозланиш процесслари тенг ҳамда ўрғача кучга эга бўлган тип. О. т. флегматик температураментнинг асосии ташкил қилади.

СПОСОБНОСТЬ — қобилият; шахснинг муайян фаолият турини муваффақиятли бажаришга бўлган лаёқат даражасини ифодалайдиган, турмуш жараёнида ҳосил қилинган индивидуал хусусиятлари йиғиндиси. Қ. нинг шаклланиши ва ривожланишида кишининг туғма истеъ-

дод нишонлари, яшаш шароити, таълим-тарбия, айниқса унинг ўз активлиги муҳим аҳамиятга эгадир. Қ. ҳам билим, кўникама ва малакаларга асосланади. Қ. умумий ва махсус бўлади. Мас., кузатувчанлик, конструктив ҳаёл ва ҳоказолар маълум даражада барча фаолият турига хосдир. Музика, техника, математика, рассомлик Қ. лари махсус Қ. ҳисобланади.

СРАВНЕНИЕ — таққослаш; билиш объекти ҳисобланган нарса ва ҳодисалар ўртасидаги ўхшашликни ёки фарқларни, тенглик ёки тенгсизликларни, айвният ёки индидиятларни аниқлашдан иборат ақлий операция. Т. билишнинг дастлабки ва зарур воситаси бўлиб, бошқа тафаккур операциялари билан ҳам узвий боғлиқдир («...таққослаш ҳар қандай тушувишнинг ва ҳар қандай тафаккурнинг асосидир» (К. Д. Ушинский, изб. с., 2- том. 436- бет).

СРАВНИТЕЛЬНАЯ ПСИХОЛОГИЯ — қиёсий психология; психологиянинг одам психикаси билан ҳайвон психикасини, шунингдек, айрим-айрим ҳайвонлар синфи психикасини бир-бирига таққослаб ўрганувчи мустақил соҳаси. Қиёсий психологик илмий текширишлар психиканинг келиб чиқишини материалистик нуқтаи назардан тушунтириш, инсоний сифатлар шаклланишининг биологик сабабларини, инсон ва ҳайвон психикасининг ўхшаш ҳамда фарқли томонларини исботлашга катта ёрдам беради.

«СРЕДНИЙ ТИП» — «ўртача тип»; И. П. Павлов томонидан биринчи ва иккинчи сигнал системаларининг ўзаро нисбатига қараб аниқланган «инсонларга хос махсус» тип бўлиб, бу типдаги кишиларда ҳар иккала сигнал системаси ҳам тенг кучли ёки мувозанатли бўлади (қ. Мыслительный тип, Художественный тип).

ССЫЛКА НА ЛИЧНОСТЬ — шахсни пеш қилмоқ; муайян фикрнинг чин ёки ёлғонлигини объектив далиллар билан исботлаш ўрнига, инсон шахсини ижобий ёки салбий сифатлашдан иборат ишонтириш воситаси; обрўга ҳавола (қ. Авторитарное мышление).

СТАРЧЕСКИЕ ПСИХОЗЫ — қариллик психозлари; қарияларда 65 ёшдан ошгандан сўнг бошланадиган турли психик касалликлар йиғиндиси. Қ. п. кўпинча қуйидагилар билан сифатланади: одамнинг ақли ўтмаслашади, унинг мазмундорлиги, танқидийлиги, тезлиги каби ижобий сифатлари йўқолади, хотираси пасаяди, киши яқин кишиларининг номиши, ҳатто ўз ёшини ҳам унутади, ҳа-

раватлари ҳам одатдан ташқари бўла бошлайди, уйқуси бузилади; хулқи бир оз қўполланади, атрофдагилар билан яшимаган нарсага «туқнашаверади».

Қ. п. да инсон психикаси умуман нормал издан чиқиб, тубанлаша боради. Бу касаллик кўпинча ўлим билан тамом бўлади.

СТАТИЧЕСКИЕ ОЩУЩЕНИЯ (юнон. statos — турмуш) — статик сезгилар; оғирлик кучининг йўналишига нисбатан гавданинг фазодаги ҳолатини сезишдан иборат соғги тури (қ. Равновесия ощущения).

СТЕНИЧЕСКИЕ ЧУВСТВА (юнон. sthenos — куч) — стеник ҳислар; шахснинг ҳаёт фаолиятини, куч-ғайратини орттирадиган, барча психик процессларни активлаштирадиган ижобий ҳиссиёт тури. Мас., ҳаддан ташқари хуршидчилик ҳисси.

СТОЙКОСТЬ — матонатлилиқ; шахснинг муайян мақсадни амалга ошириш йўлида учрайдиган ҳар қандай объектив ҳамда субъектив қийинчиликларга бардош бериб, уларни епгиб чиқишдан иборат иродавий характер ҳислати.

«**СТОРОЖЕВОЙ ПУНКТ**» — «Соқчи пункт»; бош мия ирим шарлари қобиғидаги уйқу вақтида тормозланмаган ёки чала тормозланган марказ бўлиб, организм бу марказ орқали уйқу ҳолатида ҳам ташқи муҳит билан маълум даражада алоқа боғлаб туради. «С. п.» қўзғалиб, мия қобиғидаги бошқа нерв марказларини ҳам қўзғайди, натижада киши уйғонади. «С. п.» кишининг яшаш шароити, касби-корига боғлиқ. Мас., уйқудаги она кучли қўзғовчилар таъсирига уйғонмаслиги мумкин, аммо ёнида ётган эмизикли чақалогли сал инграса бас, у уйғониб кетади. «С. и.» терминини биринчи бўлиб. И. П. Павлов фанга киритган.

СТРАСТЬ — эҳтирос; муайян фаолият турига кучли интилиш билан боғлиқ бўлган давомли ва барқарор эмоционал ҳолат. Э. салбий ҳамда ижобий бўлади. Мас., билим олишга бўлган Э. ижобий, шахсий бойлик орттиришга бўлган Э. салбий ҳисобланади. Салбий Э. ни хирс деб ҳам аталади. «Эҳтирос кишининг ўз олдига қўйган мақсадига эришмоққа ғайрат билан интилишидан иборат бўлган аур кучдир» (К. Маркс, Ф. Энгельс, Асарлар, III том, 644-бет).

СТРАХ — қўрқинч; одамнинг ўзига ёки яқин кишиларига тааллуқли бўлган ҳақиқий ёки хаёлий хавф-хатарга

писбатан қайтарадиган эмоционал реакцияси. Қ. юзнинг оқариши, баданинг титраши ва бошқа бир қаъча ихтиёрсиз товушлар, ҳаракатлар билан ифодаланади. Қ. хавфхатардан қочиш ёки ҳаракатсиз ҳолатда туриб қолиш формасида рўй беради.

СТРУКТУРНАЯ ПСИХОЛОГИЯ — структурали психология; психологиядаги психиканинг яхлитлиги ёки структураллиги ғоясини илгари сурган бир қанча оқимларнинг номи. Бу оқимларнинг ҳаммаси ассоциатив психологияга қарама-қарши бўлиб, турли вақтларда пайдо бўлган. С. п. нинг маркази асосан Германиядир (қ. Вюрцбургская школа психологов, Гештальтпсихология).

СТЫД— уят; кишидан муайян жамиятнинг ахлоқ нормаларига қарши хатти-ҳаракатлар қилганда ёки шундай ҳаракатлар қилиш ниятида бўлганда пайдо бўладиган субъектив жиҳатдан ёқимсиз социал ҳислар йиғиндиси. У. ҳисси ўз-ўзидан воровилик, ахлоқсиз хатти-ҳаракат учун афсусланиш тариқасида кечирилади (қ. Чувство стыда, Чувство совести).

СТЫДЛИВОСТЬ — уятчанлик; одобсизлик ҳаракатларини қилмай турибоқ, унинг оқибатларини тасаввур қилиш, тушуниш муносабати билан кишида пайдо бўладиган ёқимсиз социал ҳисларнинг намён бўлишидан иборат одат ёки характер хислати.

СУБДОМИНАНТА — (лат. sub — тагида, остида, dominans — ҳукмрон) — субдоминанта; муайян нерв марказидаги асосий қўзғалиш маркази — доминантага бўйсунувчи нерв марказларидан бири.

СУБСЛИМАЦИЯ — Психология фаннда С. термини паст, асосан сексуал-шаҳвопий қувватнинг ижтимоий фойдали юксак мақсад ва объектларга йўналтирилишини, кўчирилишини белгилаш учун З. Фрейд томонидан тавсия этилган. Унинг таълимотига кўра, инсоният жамиятида кўпчилик кишиларнинг ҳаёти ва тараққиёти жараёнида уларнинг табиий майл қуввати меҳнат фаолиятига, ақлий ва ижодий фаолиятга қаратилади ва сарф этилади. Ҳаётнинг юксак соҳасига қувватнинг шу тариқа йўналтирилиши, кўчирилиши С. дейлади.

СУБСТАНЦИЯ (лат. substantia — моҳият) — субстанция; барча нарса ва ҳодисаларнинг негизи, моҳияти. Илмий материалистик дунёқарашга кўра, бирдан-бир ягона субстанция абадий ҳаракатда ва ўзгаришда бўлган материядир, идеализм эса, фан ва ижтимоий практика хулоса-

ларига қарама-қарши ўлароқ, субстанция деб руҳ, ғоя, илоҳийт ёки худони тан олади.

СУБСТРАТ (лат. substratum — асос, таянч, негиз) — субстрат; хилма-хил ҳодисаларнинг умумий асоси ёки ўзининг ҳодисаларнинг асоси. Мас., мия психик ҳодисаларнинг моддий-табiiй субстратидир.

СУБЪЕКТ (лат. subjectum — одам) — субъект; объектив дунёни билувчи, уни ўзининг аҳтиёж ва қизиқишларига мослаб ўзгартирувчи одам; онгли мавжудот. Илмий материалистик дунёқараш субъектнинг воқеликни билиш ва ўзгартиришдаги актив ролини тан олиш билан бирга, субъектив нарса (тафаккур, онг)ни объектив нарса (моддий дунё)га нисбатан иккиламчидир деб таъкидлайди, фикрловчи, ҳаракатланувчи инсон моддий дунёнинг таркибий қисмидир ва материя тараққиётининг маълум бир босқичида, шу тараққиёт натижасида пайдо бўлган. С. психология ва логикада эга (грамм) ёки ҳукм предмети маъносига ишлатилади.

СУБЪЕКТИВИЗМ — субъективизм; бирдан-бир реаллик деб фақат индивидуал онгни, сезгиларни тан олиб, моддий дунёнинг мавжудлигини инкор қилувчи идеалистик оқим; нарса ва ҳодисаларни, айниқса шахсни баҳолашга шахсий ғаразлик нуқтаи назаридан ёндашишдан иборат салбий характер хислати.

СУБЪЕКТИВНЫЙ ИДЕАЛИЗМ — субъектив идеализм; фан ва ижтимоий амалиётнинг далилларига қарама-қарши ўлароқ, моддий дунёнинг объектив равишда мавжудлигини инкор қилиб, реаллик деб фақат индивидуал онг, субъектив сезги образларини тан олувчи идеалистик оқим. С. и. онг, сезгилар деганда, объектив оламдаги нарсаларнинг акси, образини эмас, балки илоҳий субстракциянинг намоён бўлишини тушувади. С. и. оқибатда дунёни билиш мумкин эмас деган агностик хулосага олиб келади.

СУБЪЕКТИВНЫЙ МИР — субъектив дунё; шахсининг бутун психик ҳаёти, индивидуал онг ҳодисалари; ақл, ҳиссиёт ва иродалари, аҳтиёж, қизиқиш, дунёқараш, эътиқод, темперамент, характер, қобилият ва истейдод каби шахсий хусусиятлари йиғиндиси (қ. *Жизнь психическая*).

СУБЪЕКТИВНЫЙ ТИП — субъектив тип; объектив оламдаги нарса ва ҳодисаларни ўзидан «қўшиб» ёки ўзига «мослаб» идрок қилувчи кишилар; бирор нарса ёки кимсага ўзининг шахсий қизиқиш, қарашлари, дид ва фа-

росати нуқтаи назаридан ёндашадиган киши (қ. Субъективизм).

СУГГЕСТИЯ (лат. suggestia — таъсир қилиш, ишонтириш) — суггестия; психик таъсир кўрсатишнинг алоҳида формаси, айниқса, сўз орқали таъсир кўрсатиш формаси (қ. Внушение, Психическое воздействие).

СУЕВЕРИЕ — хурофот; илм-фанга зид бўлган турли идеалистик уйдирмалар, бидъат, прим-чирим кабиларга ишониш; баъзи кишилар онгидаги диний тасаввур ва тушунчалар йиғиндиси.

СУЖДЕНИЕ — ҳукм; нарса ва ҳодисалар, уларнинг белги ҳамда хусусиятлари ҳақида тасдиқ ёки инкор маъносини билдирган фикр. Мас., «Москва СССРнинг пойтахтидир», «Пил дарёси Европа қитъасида эмас» (қ. Общее суждение, Единичное суждение, Частное суждение, Истинное суждение, Ложное суждение).

СУММАЦИЯ ВОЗБУЖДЕНИЯ — қўзғалишнинг тўпланиши; нерв, мушак безларга тааллуқли ҳамда эмоционал қўзғалишнинг кетма-кет таъсир қилган бир неча қўзғовчилар натижасида кучайиши.

СУРДОПЕДАГОГИКА (лат. surdus — қар) — сурдопедагогика; қар ҳамда қулоғи вазмин болаларга тарбия ва таълим бериш ҳақидаги фан; дефектологиянинг бир бўлими.

СФИГМОГРАФ (юн. sphygmos — пульс уриши, grapho — ёзаман) — сфитмограф; пульс тўлқинларини ёзиб олувчи махсус прибор. С., айниқса эмоционал ҳолатларни нейропсихологик жиҳатдан ўрганишда кўпроқ қўлланилади.

СХОЛАСТИКА (лат. scholasticus — мактабга оид) — схоластика; ўрта аср феодал жамиятидаги диний-идеалистик фалсафанинг умумий номи, С. черков ақидаларига асосланган бўлиб, мавҳум мулоҳазалар, мантиқий найраглар билан иш кўриб, «богославиянинг хизматкори» ади; ҳаёт ва амалиётдан ажралиб қолган сохта билимлар; сафсатабозлик.

Т

ТАВТОЛОГИЯ (юнон. *tauto* ўшанинг ўзи, *logos* — сўз, гап) — тавтология; муайян нарса ёки ҳодисани, унинг муҳим белгилариши кўрсатиш орқали эмас, балки унинг ўзи орқали таърифлашдан иборат фикрлаш процессидаги мантиқий хато. Мас., «Қобилият кишининг бирор фаолият турига қобилиятли бўлишидир» қабилдаги тариф.

ТАКТ (лат. *tactus* — тегиш, сезиш) — такт (одоб); атрофдаги кишилар билан муомала ва муносабатда бўлишда метёр ҳиссига риоя қилишдан иборат ахлоқ нормаси. Т. шахснинг ақлий ҳамда ахлоқий камолот даражасиши кўрсатувчи мезон ҳисобланади.

ТАКТОМЕР — тери-туюш сезгирлиги даражасиши ўлчайдиган асбоб.

ТАКТИЛЬНЫЕ ОЩУЩЕНИЯ — тактил сезгилар; тери сезгиларининг бирор нарсанинг баданга текканини, босилганини, тебранишиши акс эттиришдан иборат тури.

ТАКТИЛЬНЫЕ РЕЦЕПТОРЫ — тактил рецепторлар; терининг юза қисмида жойлашиб, баданга бирор нарсанинг текканини қабул қилиб олувчи рецепторлар. Т. р. айниқса бармоқ учларида, тил учида, кафтнинг орқасида анч жойланган. Шунинг учун ҳам баданининг шу қисмлари сезгирдир (қ. **Тактильные ощущения**).

ТАКТИЧНОСТЬ — одобрилик; атрофдаги кишилар билан муомала ва муносабатда бўлишда метёр ҳиссига риоя қилишдан иборат ижобий характер хислати ёки одат (қ. **Такт**).

ТАНГОРЕЦЕПТОРЫ (лат. *tangere* — тегмоқ, *гесертор* — қабул қилувчи) — тангорецепторлар (қ. **Тактильные рецепторы**).

ТАЛАНТ (юнон. *talanton* — қимматбаҳо, камёб нарса; қадимги Греция, Месопотамия, Сурия, Мисрда энг йирик оғирлик ва пул бирлиги) — талант; муайян фаолиятнинг муваффақиятли ва ижодий равишда бажарилишини таъминлайдиган қобилият ҳамда истеъдодлар йиғиндисидан иборат, турмуш жараёнида таркиб топган индивидуал хусусият. Т. фаолиятнинг турли соҳаларига оид бўлиши мумкин. Т. ли кишилар, одатда, юксак ижодий, кенг мазмунли, танқидий ва маҳсулдор ақл эгалари бўладилар (қ. **Одарённость, Способность**).

ТАЛИСМАН (фр. talisman — тумор) — тумор; хурофий тасаввур, тушунча ва эътиқодга кўра, кишини ҳар қандай «бало-қазодан» асрайдиган, унга бахт келтирадиган нарса (қ. Амулет).

ТАХИСТОСКОП (юнон. tachus — тез, skopeo — кўраман, қарайман тахистоскоп; текширилувчига ўта қисқа вақт бирлиги ичида (000,1 секундгача) мақсадга мувофиқ тузилган турли сўзлар, ҳарфлар, расм ва рақамларни кўрсатиш орқали идрок, диққат ва хотиранинг баъзи хусусиятларини текширадиган асбоб.

ТВОРЧЕСКОЕ ВООБРАЖЕНИЕ — ижодий хаёл; мавжуд тасаввурларимизга асосланиб, биз аввал идрок қилмаган, турмуш тажрибамизда учрамаган нарса ва ҳодисаларнинг янги образларини яратишдан иборат хаёл тури. Мас., космик кема лойиҳасининг биринчи марта яратилиши ижодий хаёлнинг маҳсулидир (қ. Воображение, Творчество, Творческое мышление).

ТВОРЧЕСКОЕ МЫШЛЕНИЕ — ижодий тафаккур; қўйилган амалий ва назарий вазифаларни янги усуллар билан ҳал қилиш, онгимизда янги тасаввур, тушунча ва ҳукмлар ҳосил қилиш, муайян янги нарса яратиш билан боғлиқ бўлган мураккаб тафаккур процесси (қ. Сложное мышление, Творческое воображение, Творчество).

ТВОРЧЕСТВО — ижодиёт; ишсон ақл-заковатининг барча ижобий сифатларини ўзида мужассамлаштирган, янгиллик яратиш билан боғлиқ бўлган алоҳида активлик ва мустақил фаолият тури. И. фан, техника, маданият, санъат ва ишлаб чиқариш соҳаларида намоён бўлади (қ. Творческое воображение, Творческое мышление).

ТЕИЗМ (юнон. theos — худо) — теизм; худонинг мавжудлигини тан олувчи, уни ақл ва продали, дунёни яратган ҳамда бошқариб турган шахс қиёфасида тасаввур қилувчи, фанга, илмий дупёқарашга ёт бўлган диний ақида.

ТЕЙЛОРИЗМ — тейлоризм; меҳнатни ташкил қилишнинг капиталистик системаси бўлиб, унга америкалик инженер Ф. Тейлор асос солган. Тейлор машиналар ва ишчилар ишини энг чаққон ишчиларга мўлжалланган оғир нормалар бўйича нормалаштириш методларини ишлаб чиққан. Унинг мақсади ишчиларнинг жисмоний ва маънавий ҳолдан тойиши ҳисобига максимал фойда олишни таъминлашдан иборатдир. В. И. Ленин Т. ни «терни сиқиб олишнинг илмий системаси» деб атаган эди.

ТЕМБР ЗВУКА — товуш тембри; муайян бир товуш-ни бошқа товушлардан фарқлантирадиган махсус сифати атовушининг буюғи». Одамларнинг товуши билан айрим физик асбобларидан чиқадиган товуш ҳар хил тембр билан бир-биридан ажралиб туради.

ТЕМПЕРАМЕНТ (лат. *temperamentum* — қорипма, аралашма) — темперамент; шахснинг эмоционал қўзғалувчанлиги ва умумий ҳаракатчанлиги билан сифатланадиган индивидуал хусусиятлар йиғиндиси. И. П. Павловнинг таърифича: «Темперамент ҳар бир айрим одамнинг ҳам, ҳар бир айрим ҳайвоннинг ҳам энг умумий характеристикасидир, нерв системасининг ҳар бир индивиднинг бутун фаолиятга муайян қиёфа берувчи асосий характеристикасидир». Т. нинг физиологик асоси олий нерв фаолиятининг типларидир. Т. тўрт асосий турга бўлинади (қ. **Холерический темперамент**, **Сангвинический темперамент**, **Флегматический темперамент**, **Меланхолический темперамент**, **Типы высшей нервной деятельности**).

ТЕМПЕРАМЕНТНОСТЬ — темпераментлилик; кундалик муомалада кишилардаги серғайрат, жўшқин, серҳаракат, оташин ёки «қизикқон»лик каби сифатларни ифодаловчи умумий тушунча.

ТЕМП ПСИХИЧЕСКИЙ (ит. *tempo* — вақт) — психик темп; психик фаолиятнинг ёки муайян психик процесснинг содир бўлиш тезлиги. П. т. нинг физиологик асоси нерв процессларининг ҳаракатчанлигидир. П. т. шахснинг умумий ва махсус камолотига боғлиқ бўлиб, ўзгарувчан ва тарбияланувчандир.

ТЕЛЕПАТИЯ (юнон. *tele* — узоқдаги, узоқ, *pathos* — сезги, ҳис қилиш) — телепатия; замон ва макон жиҳатидан кишидан ажралган, бевосита идрок қилиш мумкин бўлмаган ҳодисаларни сезиш қобилияти ҳақидаги, фикрини сезги органлари ёрдамисиз ҳамда физик муҳитсиз масофага узатиш (бериш) мумкинлиги ҳақидаги таълимот. Т. қобилияти ҳали муаммо характерида бўлиб, у ҳақда турли фикрлар мавжуд: баъзилар кишиларда бу хусусиятнинг борлигини тасдиқласа, бошқалар бунга шубҳаланади. Ҳозирги замон илмий психологияси телепатик қобилиятнинг мавжудлигини тасдиқлайдиган ёки инкор қиладиган етарли илмий-экспериментал далилларга эга эмас. Т. келажак илмий экспериментал текширишлари талаб қилади.

ТЕМПЕРАТУРНЫЕ ОЩУЩЕНИЯ (лат. *temperatura* — ҳолат) — ҳарорат сезгилари; тери сезгиларининг иссиқлик ёки совуқликни акс эттиришдан иборат тури.

ТЕОЛОГИЯ — теология; барча диний ақидалар ва хурофотларни «илмий жиҳатдан асослашга» интилувчи диний таълимот.

ТЕОРИЯ (юнон. *theoria* — кузатиш, текшириш) — назария; воқелиқдаги парса ва ҳодисаларнинг боғланишларини, муносабатларини, муҳим хусусиятларини акс эттирувчи тушунча, категория ҳамда қонунлар системасида иборат илмий тафаккур формаси. Н. айрим фактлар, муаммолар, гипотезалар ҳамда билиш методларини бир бутун қилиб бирлаштирган ҳолда фаннинг асосий компонентини ташкил қилади. Н. фактларни кузатиш, экспериментлар қўйиш, тасвирлаш, классификациялаш ва умумлаштириш асосида пайдо бўлиб, унинг вазифаси муайян фан соҳасидаги заруриятлар негизида қонуниятлар очишдан иборатдир. Энг илғор ва революцион Н. марксча-ленинча Н. бўлиб, у табиат ва жамият тараққиётининг умумий қонуनларини ўрганеди.

ТЕОРИЯ ПОЗНАНИЯ — билиш назарияси; билиш процессининг манбалари ва асосий қонуниятлари, ҳақиқатни аниқлашнинг форма ва методлари ҳақидаги таълимот. Материалистик Б. н. сезги, идрок, тасаввур ва тафаккур реал парсаларни, уларнинг хусусият ва муносабатларини акс эттиради, бинобарин, барча ақлий процесслар ўзининг объектив мазмунига эгадир, деган қоидага асосланади. Идеализм эса руҳни бирламчи деб, билимларнинг мазмунини, субъектив сабабларга кўра, соф руҳ томонидан яратилган деган уйдирмага асосланади.

Диалектик материализм Б. н. нинг асосий принципи объектив олам инсон иродаси ва онгидан ташқари мавжуддир, олам ҳаракатдаги материядан иборат, билиш эса материянинг формалари, хусусият ва муносабатларини акс эттиришдир, деган қоидага асосланади. Диалектик материализм Б. н. дунёни ва унинг қонуниятларини билиш мумкин деган қоидага кўра, объектив билишни инкор қилувчи агностицизмга қаршидир. Диалектик материализм Б. н. билиш ижтимоий амалиётга асосланади, деган қоидага таянади. Билиш процесси икки босқичдан иборат бўлади (қ. Рациональное познание, Чувственное познание).

ТЕОРИЯ ТРЕХЦВЕТНОГО ЗРЕНИЯ — уч ранги кўриш назарияси; кўрув сезиларишнинг физик процессини тушунтирувчи назария бўлиб, унинг асосий қоидаларини 1756 йили рус олими М. В. Ломоносов айтиб ўтган. Кейинчалик бу назарияни немис олими Гельмгольд япада аниқлаш тўлиқ баён қилди. У. р. к. и. га кўра, кўз тўр пардасининг кўзача ҳужайраларида уч хил элемент бўлиб, улардан бирининг алоҳида қўзғалиши қизил ранг, иккинчисиники, кўк ранг, учинчисиники эса бинафша ранг сезилариш ҳосил қилади; учала элемент бирдапига қўзғалса, оқ ранг сезгиси ҳосил бўлади; агар ёруғлик тўлқинлари икки ёки уч элементни потекис қўзғатса, элементлар қўзғалувчанлигига қараб, ҳар хил ранг сезилари ҳосил бўлади. Бироқ бу назария ҳали етарлича исботланмаган: кўз тўр пардасида уч хил ранг сезувчи элементларнинг борлиги фараз қилинади, холос.

ТЕОСОФИЯ (юнон. theos — худо, sophia — донолик) — теософия; алоҳида фикр юритиш ва турли соҳрарлик усуллари орқали «нариги дунё» билан бевосита алоқа қилиш ҳамда «худога етишиш» мумкинлиги ҳақидаги хурофотлар йиғиндисидан иборат мистик таълимот.

ТЕСТЫ (англ. test — синаш, текшириш) — тест; шахнинг ақлий тараққиётини, қобилиятини, иродавий сифатларини ва бошқа психик хусусиятларини текширишда қўлланиладиган қисқа стандарт масалалар. Т. айниқса кимнинг қандай касбли эгаллаши мумкинлигини аниқлашда, истеъдодли ёки ақли қоқоқ болаларни махсус мактабларга таълашда кенг қўлланилади. Т. методининг қиймати экспериментнинг илмийлик даражасига, текширувчининг илмий ва ғоявий савиясига, қизиқишига, йиғилган психологик фактларнинг объективлигига, уларни илмий анализ қила билишига боғлиқдир. Мана шундай шароитларда Т. ни қўллаш орқали шахснинг функционал имкониятлари ҳақида маълум даражадаги прогностик ва диагностик аҳамиятга эга бўлган маълумотлар олиш мумкин.

ТИПОЛОГИЯ (юнон. typos — чиқиқ, из) — типология; одам ҳақидаги фанлар (антропология, социология, психология, анатомия ва физиология)нинг таркибий қисми бўлиб, унинг вазифаси одамнинг хилма-хил индивидуал хусусиятларини баъзи асосий типларга ажратишдан иборатдир. Мас., психологик Т. тарихан темперамент, характер ёки олий нерв фаолиятининг классификациясига тўғри келади.

ТИПЫ ВЫСШЕЙ НЕРВНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ (типы нервной системы) — олий нерв фаолиятининг типлари; нерв процесслари (қўзғалиш ва тормозланиш)нинг муайян индивид олий нерв фаолиятини сифатлайдиган муҳим ва барқарор хусусиятлари йиғиндиси. Бу хусусиятларга нерв процессларининг кучи, мувозанатлилиги, ҳаракатчанлиги киради. Шу учала хусусиятнинг маълум тартибда бир-бири билан қўшилишидан О. н. ф. нинг қуйидаги тўрт асосий тип ҳосил бўлади: 1) кучли, мувозанатли, ҳаракатчан (чаққоп) тип; 2) кучли, мувозанатли, инерт (осойишта) тип; 3) кучли, мувозанатсиз (шиддатли) тип; 4) кучсиз тип. О. н. ф. нинг бу типологияси ҳайвонларга ҳам, инсонларга ҳам хосдир. И. П. Павлов бундан ташқари, икки сигнал системасининг ўзаро нисбатига қараб, О. н. ф. нинг «махсус инсонларга хос» учта типини аниқлаган: 1) «фикрловчи» тип, бунда иккинчи сигнал системаси биринчи сигнал системасига нисбатан устун туради; 2) «бадий» тип, бунда биринчи сигнал системаси иккинчи сигнал системасига нисбатан устун туради; 3) «ўртача» тип, бунда ҳар иккала сигнал системаси тенг кучли, мувозанатли бўлади.

ТИФЛОПЕДАГОГИКА (юноп. *tuphlos* — кўр) — тифлопедагогика; кўрув сезгилари тўлиқ ёки қисман издан чиққан болаларга тарбия ва таълим бериш ҳақидаги фан.

ТОКИ ДЕЙСТВИЯ (биотоки) — ҳаракат тоқлари; нерв ёки мушак хужайраларининг қўзғалиши натижасида уларда ҳосил бўладиган электр ҳодисалари. Ҳ. т. ни ҳаракат потенциали деб ҳам юритилади. Ҳ. т. қўзғалиш процессининг характерли белгиси бўлиб, у қўзғалиш каби, бутун хужайра бўйлаб тарқалади. Ҳар бир тўқима ёки хужайранинг қўзғалган қисми қўзғалмаган қисмига нисбатан манфий зарядга эга бўлади. Ҳ. т. ни, мас., кишининг фаолият процессида осойишта ёки уйқу ҳолатида мианинг электр активлигини махсус прибор (электроэнцефалограф) ёрдамида ёзиб олиш мумкин.

ТОРМОЖЕНИЕ — тормозланиш; муайян вақтда организм учун кераксиз ёки зарарли реакцияларни тўхтатиб турувчи нерв процесси. Т. қўзғалишнинг акси ҳисобланиб, бутун организм ёки алоҳида нерв хужайрасининг муайян фаолиятига нисбатан тайёр бўлмаган ҳолатидир.

И. П. Павлов Т. ни ташқи ёки шартсиз Т., ички ёки шартли Т. деб турларга бўлган. Ички Т. нинг алоҳида бир

тури уйқудир. Гипноз уйқуси ҳам умумий тормозланишнинг бир туридир.

ТОРМОЖЕНИЕ НАВЫКОВ — малакаларнинг тормозланиши; муайян фаолият соҳасига доир аввал ҳосил қилинган малакаларнинг кейин янги малакалар ҳосил қилиш процессига салбий таъсир кўрсатиши (процессли секинлаштириши ёки қийинлаштириши)дан иборат қонунийят (қ. Ассоциативное торможение, Репродуктивное торможение).

ТРЕБОВАТЕЛЬНОСТЬ — талабчаплик; шахснинг ўзининг ва ўзгаларнинг хулқини муайян объектив принципларга бўйсундира олишидан иборат продавий характер хислати.

ТРУД — меҳнат; тарихан таркиб топган, мақсадга мунофиқ йўналтирилган, бойлик яратишга қаратилган онгли фаолият тури; Инсон онгининг тарихан шаклланиши ва тараққиётининг асосий ҳамда бирдан-бир шарти. «...одамининг ўзини ҳам меҳнат яратган...» (К. Маркс ва Ф. Энгельс, Таълашган асарлар, 2- том. Ўздавнашр, 1959, 82-бет). М. онгли фаолият сифатида фақат инсонларга хосдир.

ТРУДОВАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ — меҳнат фаолияти (қ. Труд).

ТРУДОВАЯ ТЕРАПИЯ — меҳнат терапияси; меҳнат процессларидан даволаш мақсадларида фойдаланадиган фан тармоғи. М. т. асосан организмнинг умумий тонусини кўтариш, айрим органларнинг бузилган функцияларини ва беморнинг умумий иш қобилиятини тиклашга хизмат қилади.

ТРУДОВОЕ ВОСПИТАНИЕ — меҳнат тарбияси, коммунистик тарбиянинг ёш авлодни меҳнатга коммунистик муносабат — меҳнатсеварлик руҳида, ҳар қандай жамоат, ижтимоий фойдали меҳнат турини бажаришга психологик жиҳатдан тайёрлашдан иборат таркибий қисми.

ТРУДОВОЕ ОБУЧЕНИЕ — меҳнат таълими; политехник таълим ва меҳнат тарбиясининг ёш авлоддан меҳнатга, ижтимоий ҳаётнинг маълум бир соҳасига доир билим, кўпикма, малака ҳамда одатларни таркиб тоштириш ва ривожлантиришдан иборат тури.

ТРУДОВЫЕ НАВЫКИ — меҳнат малакалари; меҳнат фаолиятининг маълум бир соҳасига доир автоматлашган, мустаҳкамланган ҳаракатлар. М. м. муайян соҳага доир билим ва кўпикмалар асосида таркиб топади, машқланиш патижасида ривожланиб боради.

ТРУДОЛЮБИЕ — меҳнатсеварлик; меҳнатни ҳурматлаш, унинг ҳар қандай турини бажаришга доим тайёр туришдан иборат характер хислати.

ТРУДОСПОСОБНОСТЬ — меҳнат қобилияти; шахснинг муайян меҳнат турини муваффақиятли бажаришни таъминлаш учун зарур бўлган жисмоний ҳамда психик функционал имкониятлари йиғиндиси.

ТУГОУХОСТЬ — қулоғи вазминлик, эшитиш сезгилари ва идрокнинг қисман издан чиқиши ёки эшитиш қобилиятининг пасайишидан иборат психофизиологик вуждон; нутқни идрок қилишининг оғирлашуви.

У

УБЕЖДЕНИЕ — эътиқод; амалга оширилиши шахснинг кувдалик эҳтиёжига айланган интилишлар, хатти-ҳаракатлар ва дунёқараш системаси; маслак. Э. кишининг маълум соҳага доир мустаҳкам билимларига асосланган бўлади. Э. бир қанча турларга—ахлоқий Э., илмий Э., ижтимоий-сиёсий Э. га бўлинади. Ётуқ Э. ли кишиларда юқоридаги турларнинг ҳаммаси мужассам бўлиб, ягона Э. лар системасини ташкил қилади. Ишонтириш; нутқ орқали таъсир кўрсатиб, бошқа кишиларда тегишли фикр, ҳис-туйғу ва интилишлар ҳосил қилиш формаси (қ. **Мировоззрение**, **Внушение**).

УБЕЖДЕННОСТЬ — ишонганлик; ўз дунёқарашини ва эътиқодига содиқликдан иборат шахсий хислат.

УГАСАНИЕ УСЛОВНОГО РЕФЛЕКСА—шартли рефлекснинг сўниши; шартли қўзғовчинини шартсиз қўзғовчи билан мустаҳкамламасдан, бир неча марта такрорлаш натижасида ҳосил бўладиган тормозланиш. Ш. р. с. рефлекснинг бутунлай йўқолиб кетиши эмас, балки вақтинча тутилишидир, холос, чунки маълум бир шароитда сўнган шартли рефлекс тикланиши ҳам мумкин.

УГАСАТЕЛЬНОЕ ТОРМОЖЕНИЕ — сўмувчи тормозланиш (қ. **Угасание условного рефлекса**).

УГОДНИЧЕСТВО — хушомадгўйлик; манфаат учун кимсалар, айвиқса мансабдор кишилар олдида ўз қадрқиммати, иззат-нафсини поймол қилишдан иборат ўта тубан характер хислати (қ. **Подхалимство**).

УГРЫЗЕНИЕ СОВЕСТИ — виждон азоби; ўз эътиқодига вид иш қилиш, бошқаларнинг шундай хулқини идрок, тасаввур қилиш, у ҳақда фикрлаш муносабати билан ҳосил бўладиган, нисбатан барқарор, субъектив жиҳатдан ёқимсиз эмоционал ҳолат.

УЗНАВАНИЕ — таниб олиш; аввал эсда қолдирилган нарса ва ҳодисаларни такрор идрок қилиш орқали эсга туширишдан иборат хотира процесси. Т. о. нинг аниқлиги на тезлиги, тўлиқ ва тўлиқсиалиги эсда қолдиришнинг мустаҳкамлигига боғлиқ (қ. **Неполное узнавание, Полное узнавание**).

УМ — ақл; барча билиш процессларининг йиғиндисидан иборат руҳий ҳодиса ёки онг компоventи; тафаккур фаолиятининг сифатини кўрсатувчи акт. А. мяннинг юксак маҳсули, воқеликни акс эттиришнинг инсонларга хос бўлган махсус мураккаб формаси бўлиб, ижтимоий амалиёт билан узвий боғлиқдир. (қ. **Познавательные процессы, Качества мышления, Мышление**).

УМЕНИЕ — уддалаш; муайян фаолият турининг муваффақиятли бажарилишини таъминловчи онгли ва автоматлашган ҳаракатлар системаси. У маълум соҳага доир билимлар асосида, такрорлаш туфайли таркиб топади ва ривожлашади, билимларсиз У. бўлиши мумкин эмас. У. малакалар билан ҳам узвий равишда боғлиқдир (қ. **Знание, Навыки**).

УМЕЛОСТЬ — маҳорат; муайян фаолият соҳасида мустаҳкам билимларга, юқори даражада уддалаш қобилияти ва малакаларга эга бўлишдан иборат шахсий сифат, ишнинг юксак миқдор ва сифат кўрсаткичлар билан тез бажаришдан иборат ихтисос даражаси.

УМОЗАКЛЮЧЕНИЕ — хулоса чиқариш; бир қанча ҳукмларнинг мантиқий боғланиши натижасида янги ҳукм ҳосил қилишдан иборат тафаккур формаси. Х. ч. да мавжуд ҳукмлар асослар дейилади, улардан ҳосил бўлган янги ҳукм эса хулоса дейилади. Мас., «Барча сайёралар ҳаракатланади». «Ой — сайёра». «Демак, Ой ҳаракатланади».

Х. ч. уч асосий турга бўлинади (қ. **Дедуктивное умозаключение, Индуктивное умозаключение, Умозаключение по аналогии**).

УМОЗАКЛЮЧЕНИЕ ПО АНАЛОГИИ — аналогик хулоса чиқариш; бир нарса ёки ҳодиса ҳақида уларнинг бошқа нарса ва ҳодисаларга ўхшаш белгиларига асосланиб янги ҳукм ҳосил қилишдан иборат хулоса чиқариш

тури. Мас., «Бултур ноябрь ойида кўп ёмғир ёққан», «Ноябрь ойи бошланди». Демак, «Ёғингарчилик бўлади». А. х. ч. чин бўлиши ҳам, ёлгон бўлиши ҳам мумкин. Шунинг учун бу йўл билан чиқарилган хулоса кўпинча тахминий характерга эга бўлади: ноябрь ойида ёғингарчилик бўлиши ҳам, бўлмаслиги ҳам мумкин.

УМСТВЕННАЯ РАБОСПОСОБНОСТЬ — ақлий иш қобилият; ақлий меҳнатнинг бирор турини бажариш учун зарур бўлган жисмоний ва психик функционал имкониятлар йиғиндиси.

УМСТВЕННОЕ ВОСПИТАНИЕ — ақлий тарбия; коммунистик тарбиянинг ёш авлодни ҳаётга тайёрлаш учун зарур бўлган барча ақлий процессларини, билиш қобилиятларини мақсадга мувофиқ шакллантириш ва ривожлантиришдан иборат таркибий қисми.

УМСТВЕННОЕ УТОМЛЕНИЕ — ақлий чарчаш; нерв системасининг потенциал энергиясининг ҳаддан ташқари кўп сарфланиши натижасида ақлий иш қобилиятининг пасайиши. А. ч. диққатнинг беқарорлигида, идрок, тасаввур ва тафаккур сифатларининг пасайишида ифодаланади. А. ч. физиологик жиҳатдан бош миЯ ярим шарлари қобиғи ҳужайраларида ҳимоявий тормозланишнинг ҳосил бўлиши билан изоҳланади.

УПРАЖНЕНИЕ — машқ, маълум бир ақлий ёки жисмоний ҳаракатларни, уларни пухта эгаллаш ва сифатини яхшилаш мақсадида, онгли равишда бир неча бор қайта бажаришдан иборат такрорлаш процесси. М. нинг муваффақиятли бўлиши машқ қилаётган одамнинг ҳаракат сифатини яхшилашни мақсад қилиб қўйишига, ҳаракатларни тўғри бажариш усулларини билишга, эришилган ютуқларни ҳисобга олиш ва йўл қўйилган хатоларнинг сабабларини, уларни бартараф қилиш йўллариини тушунишига боғлиқ. Акс ҳолда М. оддий такрорлашдан иборат бўлиб қолади. Мас., хати хунук одам, махсус машқ қилмасдан, ўз хатини чиройли қила олмайди.

УПРЯМСТВО — ўжарлик; бировларнинг илтимос, маслаҳат, талаб ва кўрсатмаларига нисбатан асоссиз равишда қаршилиш кўрсатишдан иборат салбий характер хислати (қ. **Негативизм**).

УРАВНОВЕШЕННОСТЬ НЕРВНЫХ ПРОЦЕССОВ — нерв процессларининг мувозанатлилиги; бош миЯ ярим шарлари қобиғининг қўзғалиш ва тормозланиш процессларининг ўзаро кучлар нисбати билан сифатланадиган

функционал хусусиятларидан бири. Агар қўзғалиш ва тормозланиш процесслари ўзаро тенг кучга эга бўлса, нерв системаси мувозанатли, акс ҳолда, бу процесслардан бири куч жиҳатидан устун бўлса, мувозанатсиз тип ҳисобланади (қ. Силы нервной системы).

УСВОЕНИЕ — ўзлаштириш; маълум бир соҳага донр билим, кўникма, малака ва одатларни эгаллашга қаратилган билиш фаолияти; янги билимларни шахснинг ўзида мавжуд бўлган билим ва тажрибалар системасига қўшишдан иборат ақлий процесс.

УСИЛИЕ ВОЛЕВОЕ — продавий зўр бериш; мақсадни амалга ошириш учун объектив ва субъектив қийинчиликларни бартараф қилишда намоён бўладиган нерв ҳамда прода кучи (қ. Воля, Сила воли).

УСЛОВНОЕ ТОРМОЖЕНИЕ — шартли тормозланиш; маълум шарт-шароитларда махсус ҳосил қилинадиган тормозланиш тури. Ш. т. фақат бош мия қобиғига хос бўлиб, шартли қўзғовчи шартсиз қўзғовчи билан мустаҳкамланмаган пайтларда рўй беради (қ. Внутреннее торможение, Угасание условного рефлекса, Дифференцировочное торможение).

УСЛОВНЫЙ РАЗДРАЖИТЕЛЬ — шартли қўзғовчи; шартли рефлекс ҳосил қилиш учун ишлатиладиган қўзғовчи. Ташқи муҳитдаги турли ўзгаришлар, нарса ва ҳодисалар, организмнинг турли ҳолатлари шартсиз қўзғовчи билан бир неча бор такрорлангач, шартли қўзғовчи бўлиб қолади.

УСЛОВНЫЙ РЕФЛЕКС — шартли рефлекс; маълум шартларда, ҳайвонлар ёки одамларнинг индивидуал тажрибасида ҳосил қилинадиган рефлекс. Ш. р. ҳосил бўлишининг асосий шarti организм учун дастлабки индиферент қўзғовчи билан шартсиз қўзғовчининг вақт жиҳатида тўғри келишидир. Натижада катта ярим шарлар қобиғида бу иккала қўзғовчи пунктлари ўртасида муваққат боғланишлар ҳосил бўлади. Шунинг учун ҳам аввалги индиферент қўзғовчи шартли қўзғовчига айланиб, организмда шартсиз қўзғовчи ҳосил қилган реакцияни ўзи ҳосил қилаверади. Ш. р. ни ҳосил қилиш органи бош мия ярим шарлари қобиғидир. Мия қобиғисиз Ш. р. ҳосил бўлмайди, ҳосил қилинганлари ҳам йўқолади (қ. Рефлекс).

УСЛОВНОРЕФЛЕКТОРНЫЕ СВЯЗИ — шартли рефлктор боғланишлар; шартли рефлекс ҳосил қилиш про-

цессиди бош мия қобиғида шартли қўзғовчи нерв маркази билан шартсиз қўзғовчи нерв маркази ўртасида ҳосил бўладиган, шартли рефлектор ҳаракатнинг юзага келишини таъминлайдиган муваққат нерв боғланишлари.

УСПЕВАЕМОСТЬ — ўзлаштириш; ўқув программасида белгиланган билим, кўникма ва малакаларни, уларнинг ўқувчилар томонидан тўлиқ, чуқур, онгли ва мустақкам эгалланиши даражаси. У. ташқи томондан баҳо балларида ифодаланади.

УСТАЛОСТЬ — чарчаганлик; муайян ишни бажариш процессида рўй берадиган қийинчиликни ёки ишни давом эттириш мумкин эмаслигини ҳис қилиш, сезиш. Ч. ишлаётган одамнинг субъектив фикрига, унинг реакцияларининг секинлашувиغا, диққатининг пасайишига қараб аниқланади. Ч. кўпинча толиқишнинг дастлабки белгисидир (қ. Утомление).

УСТАНОВКА (психологияда) — установка; шахснинг муайян фаолиятни (идрок, тафаккур, мақсадга мувофиқ ҳаракатлар ва ҳоказо) бажаришга қаратилган, аввалги тажрибаси билан белгиланган тайёргарлиги; кишининг уни муайян тарзда ҳаракатга ундовчи тайёргарлик формаси. Тайёргарликда идрок ёки ҳаракатнинг устунлигига қараб, У. сенсор ва мотор установкаларга бўлинади.

УСТОЙЧИВОСТЬ ВНИМАНИЯ — диққатнинг барқарорлиги; диққатнинг ўз объектга кучли йўналтирилиши ва актив тўпланишидан иборат ижобий хусусияти.

УТИЛИТАРИЗМ — (лат. utilitas — фойда, манфаат) — утилитаризм; ахлоқда фақат фойда, манфаатни тан олунчи буржуача индивидуалистик оқим; ҳар бир нарсадан фойда олишга доимий интилишдан иборат салбий ҳаракат хислати.

УТОМЛЕНИЕ — толиқиш; организмнинг жисмоний ва ақлий зўриқиш, салбий эмоциялар таъсири натижасида ҳосил бўладиган ҳамда иш қобилиятининг пасайиши билан сифатланадиган ҳолати. Т. пайтида организм фаолиятининг турли кўрсаткичлари: тери, кўриш ва эшитиш сезгирлиги пасаяди, реакция тезлиги, мушак кучи камаяди, ҳаракатларнинг аниқлиги ва координация сусаяди ва ҳоказо. Т. айрим органларгагина эмас, балки марказий нерв системасига хос бўлган ҳодисадир.

УТОМЛЕНИЕ НЕРВНОЙ СИСТЕМЫ — нерв системасининг толиқиши; модда алмашинувининг бузилиши

ки кислород етишмаслиги натижасида нерв системаси қўнгалувчанлигининг пасайиши.

УЧЕНИЕ — ўқув; ижтимоий тажрибани эгаллаш процесси, ўқувчиларнинг билимларни ўзлаштириш, кўникма ва малакаларни эгаллашга қаратилган, ўқитувчи томонидан бошқариладиган фаолияти; таълимнинг ажралмас қисми.

Ф

ФАКУЛЬТЕТ (лат. *facultas* — имконият, қобилият) — факультет; олий ўқув юртининг, мутахассисликлар бўйича студентлар ва аспирантлар тайёрлаш, халқ хўжалиги ва маданият ходимларининг малакасини ошириш, шуниингдек, махсус кафедралар илмий-текшириш фаолиятини бошқариш ишларини амалга оширувчи ўқув-илмий ҳамда маъмурий бўлинмаси.

ФАНАТИЗМ (лат. *fanaticus* — ўтмаслашган, тўмтоқланган) — фанатизм; ўз субъектив қарашларига ҳаддан ташқари берилиб, бошқаларнинг эътиқодларига чидаб тура олмасликдан иборат салбий хислат; ўз эътиқодига ортиқча хирс қўйиш.

ФАИТАЗЁР (юпон. *phantasia* — тасаввур, хаёл) — халлараст; амалга оширилиши мумкин бўлмаган хаёл образлари билан яшовчи одам.

ФАТАЛИЗМ (лат. *fatalis* — машъум, фалокат бошловчи) — фатализм; олдиндан белгиланган тақдирга, «пешонага ёзилган қисмат»га, «оллои-таолонинг амри-фармони»га ишонишдан иборат диний эътиқод. Ф. кишиларни ҳаётда пассивликка, турли диний ақидаларга кўр-кўрова бўйсунушга ундайди; шахснинг дунёни билишдаги, жамият тараққиётидаги ва ўз камолатидаги актив ролини инкор қилади.

ФЕНОМЕН (юнон. *phainomenon* — воқеий, содир бўлувчи) — феномен; идеалистик фалсафадаги объектив воқеликни акс эттирмайдиган, фақат инсон онгида мавжуд бўлган субъектив ҳодиса (қ. **Феноменализм**, **Феноменология**).

ФЕНОМЕНАЛИЗМ — феноменализм; фалсафадаги объектив дунёнинг мавжудлигини инкор қилиб, фақат онг

ҳодисасини бирдан-бир реаллик деб ҳисобловчи ғайри илмий субъектив идеалистик таълимот (қ. **Феномен**).

ФЕНОМЕНОЛОГИЯ — феноменология; Гегель идеалистик фалсафасидаги онгинг, руҳнинг ўз-ўзидан ривожланиши ҳақидаги реакцион сохта таълимот; мавжудотга ва ҳиссий тажрибага боғлиқ бўлмаган илоҳий «моҳиятлар» ҳақидаги дунёи илмий билишга қарши сохта фан.

ФЕНОМЕНАЛЬНАЯ ПАМЯТЬ — феноменал хотира; идрок қилинган нарса ва ҳодисаларни, уларнинг боғланиши мупосабатларини фавқулудда тез ҳамда аниқ эсда қолдириш ва эсга туширишдан иборат нодир хотира қобилияти (қ. **Эйдетизм**).

ФЕНОТИП (юнон. *phaino* — рўй бермоқ, *typos* — на, тасвир) — фенотип; организмнинг индивидуал тараққиёти жараёнида таркиб топган барча белги ва хусусиятлар йиғиндиси.

ФЕТИШ (фр. *fetich* — сеҳргарлик) — фетиш; тақводор кишиларнинг тасаввурига кўра, унга сизинган кишиларнинг мушкулани осон қилувчи ғайри табиий, сеҳрли кучга эга бўлган буюм. Мас., тумор, банд, турли шаклдаги тошлар ва ҳоказо; кўр-кўрона сажда қилиш объекти.

ФЕТИШИЗМ — фетишизм; нажот қидириб турли нарсаларга чўқиниш. Ф. кўр-кўрона ишонишни тарғиб қилади.

ФИДЕИЗМ (лат. *fides* — ишонч, эътиқод) — фидеизм; илм-фандан кўра эътиқодни афзал кўрувчи реакцион партия.

ФИЗИОЛОГИЧЕСКАЯ ПСИХОЛОГИЯ — физиологик психология; аниқ физиологик методлардан фойдаланиб, физиология билан психология ўртасидаги яқин муаммоларни ўрганувчи психологик текширишлар соҳаси. Ф. н. нинг маълумотлари психик ҳодисаларнинг моддий асосларини очишга ёрдам беради. Немис файласуфи ва психологи. В. Вундт ўзининг «Физиологик психология» (1874) помли асари билан ф. н. га асос солган.

ФИЗИОНОМИЯ (юнон. *physis* — табиат, *gnomon* билладиган) — физиономия; кишининг юз тузилиши, ифодалари; одам шахсини белгилаб берувчи хусусиятлар йиғиндиси; қиёфа.

ФИЗИОНОМИЧЕСКОЕ «УЧЕНИЕ» О ХАРАКТЕРЕ — характер ҳақида физиономик «таълимот»; кишининг юз ва гавда тузилишига қараб, унинг характер хислатлари ҳақида тўлиқ ҳукм юритувчи «таълимот» (қ. **Конституциональная теория темперамента**, **Френология**).

ФИЛОГЕНЕЗ (юнон. *phyfe* — қабила, уруғ, тур, *gene* — ҳосил бўлиш, келиб чиқиш) — филогенез; муайян тирик организм турининг ерда ҳаёт пайдо бўлгандан кейинги эволюцион тараққиёт процесси (қ. **Онтогенез**).

ФИЛОСОФИЯ (юнон. *phileo* — севаман, *Sophia* — донолик) — ғалсафа; табиат, жамият ва инсон тафаккури тараққиётининг умумий қонунлари ҳақидаги ған.

ФЛЕГМАТИК (юнон. *phlegma* — балғам), — флегматик; флегматик темпераментга эга бўлган одам; осойишта, ўзини оғир-вазмин тутадиган, барқарор кайфиятли одам (қ. **Флегматический темперамент**, **Гумаральная теория темперамента**, **Неврологическая теория темперамента**).

ФЛЕГМАТИЧЕСКИЙ ТЕМПЕРАМЕНТ — флегматик темперамент; секин, кучсиз ва беқарар эмоционал қўзғалувчанлик билан характерланадиган индивидуал хусусият. Ф. т. нинг физиологик асоси нерв системасининг кучли, мувозанатли ва инерт типидан иборатдир. (қ. **Типы высшей нервной деятельности**).

ФЛЮИД (лат. *fluidus* — оқадиган) — флюид; спиритларнинг хурофий, мистик тасаввурига кўра, баъзи кишилар томонидан тарқатиладиган (чиқадиган) аллақандай «психик ток» (қ. **Магнетизм**; **Спиритизм**).

ФОБИЯ (юнон. *phobos* — қўрқинч) — фобия; маълум бир шароитларда асосиз равишда қўрқинч ва ташвишланишдан иборат, енгил мумкин бўлмаган муттасил психопатологик ҳолат. Мас., ағарафобия майдондан, катта кўчадан қўрқинч; каустрофобия — эшикни беркитиб, уйда ўтиришдан қўрқинч; Монофобия — якка қолишдан қўрқинч; атрофобия — кўпчиликдан, халойиқдан қўрқинч; навофобия — касал бўлиб қолишдан қўрқинч, эйротрофобия — кўпчилик олдида қизариб қолишдан қўрқинч ва ҳоказо.

ФОКУС (лат. *fokus* — ўрта, марказ) — фокус; томошабинларга ғайри табиий бўлиб кўринадиган, уларни ҳайратда қолдирадиган, чаққонлик ва эпчиллик билан тез бажариладиган ҳаракат усули. Ф. қўлнинг ҳаракат қилишига, махсус мосламаларга, баъзан эса томошабинларга маълум бўлмаган физик, химик ва психологик ҳодисаларга асосланади.

ФОНАСТЕНИЯ (юнон. *phono* — овоз, товуш, *astenia* — ожизлик, ҳолсизлик) — фонастения; товуш аппаратлари бутун ва соғ бўлган ҳолда товушнинг қисман ёки тўлиқ йўқолишидан иборат касаллик (қ. **Афония**).

ФОНАЦИЯ — фонация; нафас йўлидан чиқаётган ҳаво таъсирида товуш пайчаларининг тебраниши пати-жасида нутқ товушларининг ҳосил бўлиши; нутқ товушларини талаффуз этиш.

ФОНОРЕЦЕПТОРЫ (юнон. *phoni* — овоз, товуш) — фонорецепторлар; товуш тўлқинларини қабул қилиб олувчи нерв учлари, рецепторлар.

ФОРМЫ ПОВЕДЕНИЯ ЖИВОТНЫХ — ҳайвон хатти-ҳаракатларининг формалари; ҳайвонлар хулқи икки хил формада рўй беради: *X. x.* нинг туғма формаси (қ. **Инстинкты**); *X. x.* нинг индивидуал, ўзарувчан формаси (қ. **Навыки животных**).

ФРЕЙДИЗМ — фрейдизм; буржуа психологияси ва психопатологиясидаги инсон хулқининг асосий ҳаракатлантирувчи кучи онгсиз майл (айниқса, жинсий майл) деб ҳисоблаб, онгли фаолиятнинг аҳамиятини, социал муҳитнинг ҳал қилувчи ролини камситадиган реакцион идеалистик назария. Бу назария австриялик невропатолог, психиатр ва психолог Зигмунд Фрейд номи билан аталган (қ. **Психоанализ**).

ФРЕНОЛОГИЯ (юнон. *phren* — оқл, *logos* — тушунча, таълимот) — френология; инсон психик хусусиятлари билан унинг мия қутиси тузилиши ўртасида боғланишлар бор деб даъво қилувчи сохта таълимот. Ф. нинг даъвосича, муайян психик хусусиятнинг ривожланиши миянинг бирор қисмининг ўсишига олиб келади, бу эса мия қутисининг тегишли қисмини қабариқ шаклга келтиради. Аслида, психик функциялар, хусусиятлар мия юзасининг рельефи билан белгиланмайди, мия қутисининг шакли миянинг шаклига мутлоқ равишда мос келмайди.

ФРУСТРАЦИЯ (лат. *frustration* бекорга кузатиш, бекор умидвор бўлиш, муваффақиятсизлик) — Фрустрация; планларнинг издан чиқиб, мақсаднинг йўқ бўлиб кетиши. Ф. кишининг характер хусусиятларида, турли кечинмаларида, хатти-ҳаракатларида намоён бўлади. Ф. кишининг мақсадга эришиши йўлида учрайдиган, объектив равишда енгил бўлмайдиган ёки субъектив равишда шундай туюладиган қийинчиликлар туфайли пайдо бўладиган психологик ҳолатидир. Ф. ҳам, бошқа психологик ҳолатлар сингари, киши характерига хос ёки фақат кишининг янги характер хислатларининг бошланишини кўрсатувчи ва, шу билан бирга, ўткинчи ҳолат бўлиши мумкин. Мас., Ф. нинг агрессив ҳолати кўпинча ўзини тута олмайдиган,

қунол одамга хос бўлса, депрессия ҳолати ўзига ишонмай-
диган одамга хосдир. Баъзи одамлар энг ювош кишиларда
ҳам Ф. ҳолатини вужудга келтириши мумкин, лекин бу
ҳолат узоқ давом этмайди.

ФУНКЦИОНАЛЬНАЯ ПСИХОЛОГИЯ — функционал
психология; XIX аср охири XX аср бошлари психология-
сидаги психологиянинг предмети психик элементлар ва
уларнинг структуралари муносабатлари эмас, балки пси-
хик функциялардан иборатдир, деган фикрни илгари
сурган оқим. Ф. п. оқими иккига бўлинади: 1) психология
онинг мазмуни эмас, балки актларни (мас., сезилаёт-
ган сифатларни эмас, балки сезги актини) ўрганиши ке-
рак деб ҳисобловчи онгни фақат илоҳий активлик деб
таъқин қилувчи Европа Ф. п. си; 2) функция тушунчаси-
га янги мазмун киритиб, психология шахснинг табиий ва
социал муҳитга мослашувида онгнинг ролини, шахснинг
амалий йўналишини ўрганиши керак деган Америка праг-
матистик Ф. п. си (қ. Прагматизм).

Ф. п. интроспектик психологияга нисбатан маълум да-
ражада илғор бўлиб, у психологиянинг амалиёт билан ало-
қасини бир оз мустаҳкамлади. Лекин унинг сохта методо-
логияси психик процессларнинг материалистик назария-
сини яратишга имконият бермади.

Х

ХАРАКТЕР (юнон. charaktir белги, нишоп, хислат) —
характер; жтимоий муҳит таъсирида таркиб топиб, шахс-
нинг атрофдаги воқеликка ва ўз-ўзига бўлган муносаба-
тида ифодаланадиган, унинг муайян шароитлардаги
хатти-ҳаракатларини белгилаб берадиган барқарор инди-
видуал психик хусусиятлар йиғиндиси. Характерни таш-
кил қилувчи хусусиятлар характер хислатлари дейилади.
Х. хислатлари икки катта гурпуага бўлинади: 1) Х. нинг
маънавий сифатлари—меҳнатсеварлик, ҳалоллик, рост-
гўйлик, меҳрибонлик, ташаббускорлик, камтарлик каби-
лар; 2) Х. нинг иродавий хислатлари — мақсадга интилув-
чанлик, қатъийлик, жасурлик, мардлик, матонатлилик,
ўз-ўзини тута билиш кабилар.

Характер туғма, ўзгармайдиган хусусият эмас. У кишининг ҳаёт шароитларига боғлиқ ҳолда таркиб топиб, ўзгарувчан ва тарбияланувчандир: махсус шароитда, махсус таълим-тарбия таъсирида салбий характер хислатларини бартараф қилиш, ижобий характер хислатларини тарбиялаш мумкин.

ХАРАКТЕРИСТИКА ПСИХОЛОГИЧЕСКАЯ — психологик характеристика; маълум бир кишининг ақлий, ахлоқий, иродавий сифатларини, қизиқишлари, дунёқараши, эътиқоди, шунингдек, индивидуал психологик хусусиятлари — характери, темпераменти, қобилият ва истеъдодлари объектив равишда тасвирлаб ёзилган шахсий ҳужжат. П. х. илмий-текшириш ишларида, кадрларни танлаш ва жой-жойига қўйишда мутахассис-психологлар ёки корхона раҳбарлари томонидан тузилади.

ХАРАКТЕРОЛОГИЯ — характерология; характер ҳақидаги, характернинг моҳияти, структураси, таркиб топиши ва ривожланиши ҳақидаги таълимот.

ХИРОМАНТИЯ (юнон. cheire — қўл, manteia — фол очиш, башорат қилиш) — хиромантия; қўлнинг кафтига қараб фол очиб, кишининг келажаги, тақдир-қисмати ҳақида «олдиндан башорат қилиш»дан иборат қаллоблик воқеаси.

ХОЛЕРИК (лат. cholericus — ўт) — холерик; холерик темпераментга эга бўлган киши; тез, ғайратли, ишга эҳтирос билан киришадиган, лекин мувозанатсиз, тез жаҳли чиқадиган одам (қ. **Темперамент, Холерический темперамент, Типы высшей нервной деятельности**).

ХОЛЕРИЧЕСКИЙ ТЕМПЕРАМЕНТ — холерик темперамент; тез, кучли ҳамда барқарор эмоционал қўзғалувчанлик билан ифодаланадиган индивидуал психик хусусият. Х. т. нинг физиологик асоси нерв системасининг кучли, аммо мувозанатсиз, яъни қўзғолиш процесси тормозланишдан устун турадиган, қўзғалувчан типдир (қ. **Холерик, Типы высшей нервной деятельности**).

ХОТЕНИЕ — хоҳиш; муайян мақсадга аниқ интилиш, мақсадга эришишнинг имконият ва воситаларини тўлиқ англашдан иборат иродавий процесс (қ. **Воля**).

ХРОМАТИЧЕСКИЕ ЦВЕТА (юнон. chromatikos — рангли, бўялган) — хроматик ранглар; ёруғлик нурунини уч қиррали шиша призма орқали синиб ўтиши натижасида ҳосил бўладиган спектр ранглар; оқ ва қора рангдан ташқари барча ранглар.

ХРОНОСКОП (юнон. chronos — вақт, skoreo — кўраман, қарайман) — хроноскоп; ҳаддан ташқари қисқа вақт оралигини, ҳатто секунднинг мингдан бир бўлагича вақтини ўлчайдиган электр ёки механик асбоб. Психологияда Х. оддий реакция тезлигини ўлчаш учун қўлланилади.

ХРУСТАЛИК — кўз гавҳари, нурни синдириб, унинг кўз тўр пардасида тўпланишига, демак, кўраётган нарсаларнинг тасвири ҳосил бўлишига ёрдам беради.

«**ХУДОЖЕСТВЕННЫЙ ТИП**» — «Бадий тип». И. П. Павлов томонидан биринчи ва иккинчи сигнал системаларининг ўзаро нисбатига қараб аниқланган «Инсонларга хос махсус» тип бўлиб, бу типдаги кишиларда иккинчи сигнал системаси биринчи сигнал системасидан устун туради (қ. «Мыслительный тип», «Средний тип»).

Ц

ЦВЕТНОЙ СЛУХ — рангдор эшитиш; товушнинг эшитиш сезгилари билан бирга, маълум бир ранг тасаввурини ҳам ҳосил қилишдан иборат сезги ҳодисаси (қ. Синестезия).

ЦВЕТОВАЯ СЛЕПОТА — ранг кўрлиги; ранглари сезиш қобилиятининг тўлиқ ёки қисман бузилиши.

ЦВЕТОВОЙ ТОН — ранг тони; муайян рангни бошқа ранглардан ажратиб турувчи махсус ранг сифати. Р. т. кўзга таъсир қилувчи ёруғлик тўлқинларининг узунлигига боғлиқ. Одам кўзи Р. т. жиҳатидан 150 га яқин ранглари сезиш қобилиятига эгадир.

ЦВЕТООЩУЩЕНИЕ — ранг сезиш; кўзнинг идрок қилинаётган нарса ва ҳодисаларнинг рангини ажрата олиш қобилияти.

ЦЕЛЕУСТРЕМЛЁННОСТЬ — мақсадга интилувчанлик; шахснинг ўз хатти-ҳаракатларини барқарор ҳаётий мақсадларга бўйсундира олишида, мақсад йўлида ҳамisha тайёр, қатъий бўлишида ифодаланадиган характер хислати.

ЦЕЛОСТНОСТЬ ВОСПРИЯТИЯ — идрокнинг яхлитлиги; идрок процессида барча психик процесслар, психик ҳолатлар ва психик хусусиятларнинг иштирок этишидан иборат қонуният (қ. Апперцепция).

ЦЕНТРАЛЬНАЯ ПЕРВНАЯ СИСТЕМА — марказий нерв системаси; ҳайвон ва одам нерв системасининг организмдаги ташқи муҳит билан боғлайдиган ва организмдаги барча процессларни бошқариб турадиган асосий қисми. М. п. с. га бош мия ва орқа мия киради.

ЦЕНТРОБЕЖНЫЕ НЕРВЫ — марказдан қочувчи нервлар; тегишли нерв марказларидан бериладиган импульсларни периферия (чет)га олиб борувчи нервлар; эфферент нервлар ёки ҳаракат нервлари.

ЦЕНТРОСТРЕМИТЕЛЬНЫЕ НЕРВЫ — марказга интилувчи нервлар, рецепторларда ҳосил бўлган импульс (қўзғалиш)ни тегишли нерв марказларига олиб борадиган нервлар; афферент ёки сезувчи нервлар.

ЦЕПНОЙ РЕФЛЕКС — занжирли рефлекс; муайян рефлекснинг охири навбатдаги бошқа рефлекснинг бошланишини келтириб чиқаришидан иборат бўлган рефлексор ҳаракатлар занжири; яхлит рефлексор ҳаракатлар системасидаги қисмларнинг ўз ишини бирин-кетин бажаришидан иборат функциялар қонунчат.

ЦИНИЗМ (юнон. kynismos — ҳаёсизлик—цинизм; уят ва виждон ҳиссидан маҳрум бўлиб, очик-ойдин беодобликдан иборат тубан характер хислати.

Ч

ЧАСТИЧНОЕ ЗАБЫВАНИЕ — қисман унутиш; зарур пайтда аввал идрок қилинган ёки эсда қолдирилган материалларнинг ҳаммасини эмас, балки айрим бўлақларининггина эсга тушира олмасликдан иборат хотира процесси (қ. Полное забывание).

ЧАСТНОЕ СУЖДЕНИЕ — жузъий ҳукм; фикр объекти ҳисобланган нарса ва ҳодисаларнинг айрим бўлақлари ёки баъзи бирларигагина тааллуқли бўлган ҳукм тури. Мас., «Баъзи одамлар яхшиларни ҳам кўра олмайди».

ЧЕЛОВЕК — одам, инсон, ердаги тирик организмлар тараққиётининг энг юксак босқичини ташкил қилувчи, ишлаб чиқариш қуроолларини ишлаб чиқариш ва улардан борлиқни ўзгартиришда фойдаланиш қобилиятига эга бўлган ижтимоий мавжудот; онг эгаси (қ. Личность).

ЧЕЛОВЕЧНОСТЬ — одамгарчилик, инсонгарчилик; узаро муомала ва муносабатларда инсонга хос бўлган барча ижобий фазилатларга риоя қилишдан иборат характер хислати.

ЧЕРТЫ ХАРАКТЕРА — характер хислатлари; ижтимоий муҳит таъсирида таркиб топган, шахснинг хатти-ҳаракатларида мунтазам учрайдиган доимий хусусият ва сифатлари йиғиндиси. Х. х. ижобий ва салбий деб аталадиган икки катта турга бўлинади Мас., катталарга ҳурмат, камтарлик мустақиллик кабилар ижобий Х. х., бўлса, манманлик, худбинлик, помустақиллик кабилар салбий Х. х. ҳисобланади.

ЧЕСТНОСТЬ — ҳалоллик, шахснинг ўз бурчи ва эътиқодларига нисбатан садоқатида, атрофидаги борлиқда ҳамда кишиларга виждонан муносабатда бўлишида ифодаланадиган ахлоқий сифати; ижобий характер хислати.

ЧЕСТОЛЮБИЕ — шуҳратпарастлик; арзон обрў-эътибор қозонишга жон-жаҳди билан интилишдан иборат жуда паст характер хислати.

ЧИСТОСЕРДЕЧНОСТЬ — самимийлик, атрофдаги кишилар билан муносабатда софдиллик, виждонлилик тариқасида ифодаланадиган шахсий сифат; ижобий характер хислати.

ЧТЕНИЕ С ГУБ, С ЛИЦА — лаблардан ва юздан ўқиш; оғзаки нутқни нутқ органларининг ҳаракатига қараб кўрув орқали идрок қилиш; нутқни бундай идрок қилиш эшитув идрокни тўлдиради (айниқса шовқин пайтларида, тўлиқсиз талаффуз қилинганда ва ҳоказо). Лаблардан ва юздан ўқиш малакалари қар ёки қулоғи оғир болаларда уларнинг нутқини ўстириш мақсадида, махсус усуллар билан таркиб топтирилиши ҳам мумкин.

ЧУВСТВА — ҳиссиёт; шахснинг воқеликдаги парса ва ҳодисаларга, кишиларга ҳамда ўз-ўзига бўлган муносабатларидан келиб чиқадиган ёқимли ёки ёқимсиз кечинмалари. Мас., хурсандлик, хафалик, ғазаб, рашк каби ҳислар (қ. Эмоции).

ЧУВСТВЕННОЕ ПОЗНАНИЕ — ҳиссий билиш; объектив дунёни билишнинг асосан сезги, идрок ва тасавурлар ёриладида амалга ошириладиган махсус босқичи. Х. б. билишнинг биринчи босқичини ташкил қилиб, билишнинг иккинчи ақлий босқичи билан чамбарчас боғлиқдир (қ. Рациональное познание).

ЧУВСТВЕННЫЙ ТОН — ҳиссий тон; сезги ёки идрок процессида шахснинг идрок қилинаётган нарсага, ҳодисага муносабатини ифодаловчи махсус эмоционал бўёқ, ёқимли ёки ёқимсиз кечинма, бевосита сезги ёки идрок билан боғланган ҳиссиёт.

ЧУВСТВИТЕЛЬНОСТЬ — сезувчанлик; тирик организмнинг сезиш қобилияти; сезги органларнинг маълум таъсирга жавоб қайтарिश қобилияти. С. абсолют ва фарқ қилувчи сезувчанликлардан иборат бўлади. Абсолют С. деганда маълум бир кучга эга бўлган таъсирга қайтарилган ҳаракатни, фарқ қилувчи С. деганда эса, таъсир кучининг ўзгаришига қайтарилган ҳаракатни тушунамиз (қ. Пороги ощущения).

ЧУВСТВИТЕЛЬНЫЕ НЕРВЫ—сезувчи нервлар; сезги органларида ҳосил бўлган қўзғалишни (импульсни) тегишли нерв марказларига элтувчи нервлар (қ. Центро-стремительные нервы).

ЧУРИНГИ — (австрал.) — чуринглар; ибтидоий австралияликларнинг тасаввурига кўра, одамларнинг осойишталигини таъминловчи хусусиятларга эга бўлган муқаддас нарсалар (қ. Тотемизм).

ЧУТКОСТЬ — ғамхўрлик; атрофдаги кишилар билан бўлган муносабатда уларга доимо меҳрибонлик, илтифот кўрсатишда ифодаланадиган шахсий сифат; ижобий характер хислати.

ЧУТЬЁ — сезгирлик (фаросатлилик); нарс ва ҳодисаларни, айниқса уларнинг кўзга бевосита кўринмайдиган сабаб-боғланишларини тез фаҳмлаб, пайқаб олишдан иборат ақл сифати (қ. Интуиция).

Ш

ШАМАН — афсунгар; қаттиқ қўшиқ айтиш, ўйинга тушиш, чилдирма чалиш каби турли усуллар билан ўзида ҳаддан ташқари кучли ҳиссиёт ҳосил қилиб, кўзга кўринмас «руҳ»лардан, «нари»лардан, гўёки кишиларнинг дардидан, гуноҳларидан кечишни илтимос қилувчи, шу орқали фойда кўрувчи диндор киши; жодугар.

ШАМАНСТВО — афсунгарлик (жодугарлик); арвоҳларга инсу-жинсларга, жин-париларга топинишдан ибо-

рат бўлган ибтидоий дин формаси (қ. Шаман, Анимизм).

ШИЗОФРЕНИЯ (юнон. schizo бўлмоқ, майдаламоқ, рhgen ақл — шизофрения ақл, ҳиссиёт ва проданинг пассивишдан иборат, аниқ сабаблари ҳали аниқланмаган психик касаллик.

ШИРОТА ВООБРАЖЕНИЯ — ҳаёлнинг кенглиги; ҳаёл процессида яратилган образларнинг тадбиқ қилиниши доираси билан белгиланадиган ҳаёл сифати. X. к. шахснинг билим даражаси ва турмуш тажрибасига боғлиқдир.

ШКОЛЬНЫЙ ВОЗРАСТ — мактаб ёши; совет таълим-тарбияси системаси бўйича болаларнинг мактаб таълими вақтидаги ҳаёти ва ривожланиши даври. Бу давр: кичик мактаб ёши (7 ёшдан 11 ёшгача), ўсмирлик ёши (12 ёшдан 16 ёшгача), илк йигитлик ёши (16 ёшдан 18 ёшгача) босқичларига бўлинади. Бу тараққиёт босқичларининг ҳар бири ўзининг анатомик — физиологик ва психологик хусусиятлари билан фарқланади.

ШОК — (ингл. shock — зарба) — шок; қаттиқ руҳий ёки жисмоний таъсирлардан зарба олиш натижасида организмнинг оғир лат ейиши, шикастланиши. III. ҳолатида қон айланиши, нафас олиш, модда алмашинуви бузилади, баъзан онги тормозланади, ҳушсизланади ва ҳоказо.

Э

ЭВРИСТИКА (юнон. heurisko — топаман) — эвристика; «ҳақиқатни топиш санъати»; назарий тадқиқотлардаги мантиқий усуллар ва методик қондалар системаси.

ЭГОИЗМ (лат. ego — мен — оизм (худбинлик); ўз шахсий манфаатларини жам — оллектив манфаатларидан юқори қўйишга кучли и — да ифодаланадиган салбий характер хислати.

ЭГОЦЕНТРИЗМ (лат. ego — мен, centrum — марказ) эгоцентризм; эгоизмнинг энг тубан даражаси; ўз шахсий манфаатлари ва аҳтиёжларини қондиришга кучли ҳирс қўйиб жамият манфаатларини ҳатто менсимасликдан иборат жуда паст характер хислати.

ЭЙДЕТИЗМ — (юнон. eidos образ) эйдетизм; аввал идрок қилинган нарса ва ҳодисаларнинг образларини онг-

да аниқ, тўлиқ ва ёрқин ҳолда узоқ вақт сақлаб қола олиш қобилиятида ифодаладиган руҳий ҳодиса; идрок образларидан деярли фарқ қилмайдиган тасаввур сифати.

ЭЙДЕТИК — эйдетик; эйдетик тасаввурга эга бўлган одам (қ. **Эйдетизм**).

ЭЙДЕТИЧЕСКИЕ ОБРАЗЫ — эйдетик образлар; ғавқулдда жовлилиги ва мутлақо тўлиқлиги билан сифатланадиган яққол тасаввур образлари (қ. **Эйдетизм**).

ЭКСПЕРИМЕНТ ПСИХОЛОГИЧЕСКИЙ — психологик эксперимент; психик ҳодисаларни ўрганишнинг асосий методларидан бўлиб, бу текширувчининг текширилувчи психикасининг айрим томонларига таъсир қилиш ва фаолият шароитларини мақсадга мувофиқ ўзгартириши орқали амалга оширилади. Психологияда Э. нинг икки асосий тури мавжуд: лаборатория Э. и. табиий, Э., Лаборатория Э. да руҳий ҳодисалар махсус жиҳозланган хоналарда, алоҳида асбоб-ускуналар ёрдами билан ўрганилади. Табиий экспериментда руҳий ҳодисалар одатдаги табиий фаолият (ўйин, ўқиш, меҳнат) шароитларида яратилиб, текширилувчи томонидан киритилган экспериментал ўзгартишнинг психик фаолиятнинг маълум томонларига қилган таъсири текширилади. Экспериментнинг ҳар иккала турида ҳам ўрганилаётган руҳий ҳодисанинг миқдор ва сифат кўрсаткичлари аниқланади.

ЭКСПЕРИМЕНТАЛЬНАЯ ПСИХОЛОГИЯ — экспериментал психология; психологиянинг психик ҳодисалар ва процессларни экспериментал ўрганишга асосланган махсус соҳаси (қ. **Эксперимент психологический**).

ЭКСПЕРИМЕНТАТОР — экспериментчи; муайян илмий тажриба ёки эксперимент ўтказувчи киши; мутахассис.

ЭКСПРЕССИВНАЯ РЕЧЬ (лат. *expressio* — ифодалаш) — экспрессив нутқ; фикрни бошқаларга таъсирли қилиб баён этишдан иборат нутқ тури (қ. **Активная речь**).

ЭКСТЕРИОРИЗАЦИЯ (ташқига айланиш) — ички психик фаолиятнинг ташқи, предметли фаолиятга жовли мушоҳадага айланиши.

ЭКСТЕРОРЕЦЕПТОРЫ — экстерорецепторлар; организмнинг юза қисмида жойлашган рецепторлар. Мас., кўрув, эшитув, ҳид билиш каби органлар. Э. ёрдамида ташқи муҳитдаги нарсаларнинг сифат ва хусусиятлари акс эттирилади.

ЭКСТИРПАЦИЯ (лат. илдизи билан юлиб олиш) — бирорта органни ёки унинг бирорта қисмини бутун организмдан юлиб олиш.

ЭКСТРАВЕРЦИЯ — Экстраверция; шахснинг теварак-итрофдаги одамларга, ташқи ҳодисаларга йўналиши. Э. қизиқишларнинг субъектдан ташқаридаги объектга кўчиши демакдир.

ЭМОЦИОНАЛЬНАЯ ПАМЯТЬ — эмоционал хотира; воқеликдаги нарса ва ҳодисалардан, ўз-ўзимизга бўлган муносабатимиздан келиб чиқадиган ёқимли ҳамда ёқимсиз кечинмаларни эсда қолдириш ва эсга туширишдан иборат хотира тури.

ЭМОЦИИ (лат. emovco — ҳаяжоплантираман, изтироблайман) — эмоциялар; «эмоция» термини кўп ҳолларда «ҳиссийёт» термини билан бир маънода ишлатилади. Э. шахснинг воқеликка бўлган ўз муносабатини ҳис қилишидан келиб чиқадиган, унинг эҳтиёж ва қизиқишлари билан боғлиқ бўлган ёқимли ёки ёқимсиз кечинмаларидир.

ЭМОЦИОНАЛЬНЫЕ СОСТОЯНИЯ — эмоционал ҳолатлар; шахснинг эмоционал кучи, тезлиги ва барқарорлиги билан белгиланадиган, воқеликка бўлган муносабатида ифодалавадиган турли ёқимли ва ёқимсиз кечинмалари. Э. ҳ. га кайфият, эҳтирос, руҳланиш, аффе́кт кабилар кирди.

ЭМОЦИОНАЛЬНЫЙ ТОН — эмоционал тон (қ. Чувственный тон).

ЭМПИРИЗМ (юноп. empiria — тажриба) — эмпиризм; тажрибани, ҳиссий идрокни билишнинг бирдан-бир воситаси деб ҳисоблаб, мантиқий анализ ва назарий умумлаштиришларнинг аҳамиятини камситувчи фалсафий таълимот.

ЭМПИРИЧЕСКАЯ ПСИХОЛОГИЯ — эмпирик психология; мавҳум, рационал психологияга қарама-қарши бўлган, тажрибага асосланган психология. Э. п. га кўра, психологиянинг предмети онг ҳодисасидир, психологиянинг методи эса, ўз-ўзини кузатишдир. Э. п. га кўра, онг ҳодисаларини экспериментал равишда ўрганиш мумкин эмас. Э. п. онг ҳодисаларини фақат ассоциацияларнинг, онг оддий элементларнинг қўшилишидан иборатдир деб ҳисоблайди. Э. п. барча психология қонунларини ассоциация қонунларига тенглаштириб қўяди, бинобарин, унингча, барча психик ҳодисалар пассив, механик характерга эга бўлиб қолади.

ЭПИЛЕПСИЯ (юнон. epilepsia — ҳужум қиламан) — эпилепсия; даврий равишда такрорланадиган тутқаноқлашиб ҳушсизланиш ёки қисқа муддатли психик бузилиш; онгнинг қоронғиланиши билан характерланадиган нерв-психик касаллик.

ЭПИФЕНОМЕНАЛИЗМ — (юнон. ері — ёнида, phainomenon — ҳодиса) — эпифеноменализм; психика одам ҳаёти ва фаолиятида ҳеч қандай роль ўйнамасдан, «йўловчининг кўланкаси сингари» фақат моддий процесслар (миянинг физиологик процесслари)га жўр бўлади деб ҳисобловчи таълимот. «Э» термини XVII асрда инглиз файласуфи Т. Гоббс томонидан ишлатилган.

ЭРГОГРАФ (юнон. ergon — иш, grapho ёзаман) эргограф; мушакларнинг ишини график усулда ифодалашда қўлланиладиган, айниқса толиқиш процессини ўрганишда қўлланиладиган асбоб.

ЭРГОНОМИКА (юнон. ergon — иш, nomos — қонун) — эргономика; инженерлик психологиясининг бир соҳаси (қ. Инженерная психология).

ЭРУДИЦИЯ (лат. eruditio — ўқимлишлик, билиш) — эрудиция; барча ижобий ақл сифатларига эга бўлиш, ўқимлилик; фаннинг бирор соҳасини чуқур билишлик.

ЭСТЕЗИОМЕТР (юнон. aisthsis — сезги, metreo — ўлчайман) — эстезиометр; тери сезгирлигини ўлчайдиган асбоб.

ЭСТЕТИКА ПОВЕДЕНИЯ — хулқ эстетикаси; одам хулқида ва хатти-ҳаракатларидаги гўзаллик хислатлари; Х. э. кишининг меҳнатга ва жамиятга бўлган муносабатида, унинг ўз-ўзини туттишида, бировлар билан бўлган муомаласида намоён бўлади ҳамда унинг ғоявий, маънавий савияси билан белгиланади.

ЭСТЕТИЧЕСКИЕ ПОТРЕБНОСТИ — эстетик эҳтиёжлар; шахсининг эстетик хулқ-атворида, турли безак ашёларга бўлган муҳтожлигини сезишдан иборат эҳтиёж тури.

ЭСТЕТИЧЕСКИЕ ЧУВСТВА — эстетик ҳислар; шахсининг табиат, жамият ва инсон хулқ-атворидаги гўзал нарса-ҳодисаларни, хислатларни идрок ҳамда тасаввур қилиш, улар ҳақида ўйлаш муносабати билан кечириладиган алоҳида ёқимли ҳислар.

ЭСТЕТИЧЕСКОЕ ВОСПИТАНИЕ — эстетик тарбия; шахсининг воқеликдаги гўзал нарсаларни тўғри идрок қилиш ва тушуниш қобилиятини таркиб топтириш ҳамда ри-

вожлаптиришдан иборат коммунистик тарбиянинг бир қисми.

ЭТИКА (лат. *etica* — урф-одат, характер) — этика; ахлоқ ҳақидаги фалсафий таълимот.

ЭТНИЧЕСКАЯ ПСИХОЛОГИЯ (юнон. *ethos* — халқ) — этник психология (қ. **Психология народов**).

ЭТНОГЕНЕЗ (юнон. *ethos* халқ, *genesis* — келиб чиқиш) — этногенез; турли халқларнинг келиб чиқиши.

ЭФФЕРЕНТНЫЙ ПУТЬ (лат. *effereus* — олиб чиқувчи) — эфферент йўл; рефлекс ёйининг бир қисми; нерв марказидан ишчи органларга борадиган нерв йўли.

Ю

ЮНОШЕСКИЙ ВОЗРАСТ — йигитлик ёши, шахснинг 16 ёшдан 18 ёшгача бўлган психик ҳамда жисмоний тараққиёт даври.

Я

ЯЗЫК — тил; кишиларнинг ўзаро фикр олишуви, сўзлар ёрдамида алоқа боғланишдан иборат ижтимоий ҳодиса; кишиларнинг бир-бирларини тушуниш қуроли, воситаси.

ЯСЕЛЬНЫЙ ВОЗРАСТ — ясли ёши; болаларнинг тутилгандан тортиб то 3 ёшгача бўлган психик ҳамда жисмоний тараққиёт даври.

На узбекском языке

КУВВАТ ТУРГУНОВ

РУССКО-УЗБЕКСКИЙ ТОЛКОВЫЙ СЛОВАРЬ
ПСИХОЛОГИЧЕСКИХ ТЕРМИНОВ

Издательство «Ўқитувчи»
Ташкент — 1975

Махсус редактор У. М. Умаров
Нашриёт редактори У. Охунжонов
Бадвий редактор Г. Бедарев
Техредактор О. Чигрлева
Корректор В. Абдуллаева, М. Муратова

Теришга берилди 8/1-1975 й. Босишга рухсат этилди 24/IX-1975 й. Қўрақ № 8
84X108¹/₃₂ Физ. б. л. 6,125 Шартли босма л. 10,29 Нашр л. 10.3. Тиражи 10000.

«Ўқитувчи» нашриёти. Тошкент, Навоий кўчаси, 30. Шартнома 85 74 11-қўрақ 10 т.
Муқоваси 10 т..

ЎзССР Министрлар Советининг Нашриётлар, полиграфия ва китоб савдо-сотиқ
ри Давлат комитетининг Тошкент полиграфия комбинатида териш, 2-босма
сида босилди. Янгийул, Самарқанд кўчаси, 44. 1975 й. Зақ. № 201

Набрано на Ташполиграфкомбинате Государственного комитета Совета Министров
УзССР по делам издательства, полиграфии и книжной торговли. Отпечатано в по-
лиграфии № 2. Янги-Юль, Самаркандская 44.

161

29 т.

«УКИТУВЧИ»